
K. PALLÓ MARGIT

RÉGI TÖRÖK EREDETŰ IGÉINK

studia uralo-altaica SUPPLEMENTUM 1.

8103859

K. PALLÓ MARGIT

Régi török eredetű igéink

SZEGED

1982

B 103859

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000355689

*PALLÓ MARGITNAK 85. SZÜLETÉSNAPJÁN
TISZTELŐI*

TARTALOM

Előszó	3
Bevezetés	7
Szócikkek (<u>Áj-Verseng</u>)	10
Hangtan	230
Alaktan	242
Jelentéstan	245
Gazdaság- és művelődéstörténeti alap	248
Történeti háttér	253
Utószó	256
Felhasznált művek jegyzéke	257
K. Palló Margit publikációinak jegyzéke (1921-1982)	I-XII

Előszó

A cím megválasztásával azt kívánom kihangsúlyozni, hogy jelen dolgozatomban nem csak a jelentősebb bolgár-török, hanem a kisebb számú, de eddig számba nem vett kipcsak nyelvi igei átvételekkel is foglalkozom. Ami pedig török jövevényszavaink szófaji elkülönítését illeti, azt nem a nomen és verbum kategóriák ismert lényegi különbsége, az ige kiemelkedő informatív szerepe határozza meg elsősorban, hanem régi török eredetű igéink vizsgálatának igen elhanyagolt állapota sürgeti. Az igék tudvalevőleg sokkal fontosabb szerepet töltenek be a nyelv életében, érzékenyebben reagálnak a művelődési viszonyok változására és egyben többet árulnak el a múltból is. Találón mondja Szabó Zoltán: "A nomenek téglák, az igék a rájuk vonatkozó információk tömege". A tárgytörténeti háttér, illetőleg a társadalmi berendezkedés megváltozásával a nomenek könnyebben kiesnek a használatból és feledésbe merülnek. Az igei tartalom archaikusabb, több szállal kötődik a múlthoz, de egyben rugalmasan reagál a megváltozott körülményekre. Az igének ez a mindenkori alkalmazkodó képessége lehet az oka, hogy a nyelvi kölcsönhatásokban az igei átvételek százalékos arányszáma viszonylag nagy, illetőleg kevesebb ige évül el, ami különösen az úgynevezett primitív igékre jellemző. Török igei átvételeink nagy számára már Budenz is felfigyelt /NyK. 10(1871) p. 131/. Az igei átvételek aránya nyilván az érintkezés mikéntjének és időtartamának, Sulán szerint /MNY. 59(1963) pp. 253-265/, a két-

nyelvűség fokának a függvénye. Ez a felfogása Melichnek is: "Az az egyén, aki egy idegen szót valamely nyelvben elsőknek használ, minden esetben kétnyelvű" /MNY. 29(1933) p. 10/. Az bizonyos, hogy csak a megértett nyelv ragozott formáiból tudja a nyelvérzék a jelentéshordozó igetövet kikövetkeztetni, majd saját anyanyelve igei alakrendszerébe iktatva tovább ragozni. Az igei átvételeknek ez a bonyolultabb háttere magyarázza, hogy a nyelvi kölcsönhatásokban általában a nomenek felismerése dominál. Megfigyelhető, hogy a régi kölcsönzó jegyzékekben elsősorban főnevek, esetleg melléknevek és csak utolsósorban igék szerepelnek. Az átvett nomen mindig felismerhető, az ige ellenben belesimul az új környezetbe s ha történetesen képzett formában uralkodik el, az igető idővel ismeretlen eredetűnek minősül. A mondottakból következik, hogy az igei átvételek módjának és az új közegben való viselkedésüknek a megfigyelése, különösen ilyen régi időkre visszamenőleg, nyelv- és művelődéstörténeti szempontból is sokkal több fogódzót ígér, mint az általában nominativusban átvett névszók. Hogy pedig minden megszorítás nélkül régi török igékről van szó, annak oka, hogy Czeglédy kutatásai alapján a 8. században a baszkírok már a mai helyükön voltak, tehát ettől az időponttól már kipcsak nyelvi hatással is számolnunk kell, amely a kunok és besenyők betelepülésével átnyúlik a honfoglalást követő századokra is.

Régi török jövevényszavaink első szintézisének /Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache/ bírálatában Paasonen /NyK. 42(1913) pp. 36-66/ többek között a következőket mondja: "Meg vagyok róla győződve, hogy a történet előtti magyar-török érintkezésekre vonatkozó kutatásoknak olyan nagy jelentőségük van a magyar nemzeti tudományra, hogy egy ilyen bővebb magyar kiadás megjelenésére nem kell sokáig várakoznunk". A BTLw. megjelenése óta eltelt immár majd kerek hetven esztendő, de a Paasonen remélte második kiadás a mai napig nem látott napvilágot. Erre vonatkozólag jegyzi meg Lipeti

is: "Gombocz német nyelvű műve külföldön ma is az utolsó szó a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavairól ... a kérdésről a mai napig nincsen újabb, korszerű monográfia" /MNy. 65(1969) p. 401/. De hogy miért nincsen, arra vonatkozólag nem kapunk felmentő ítéletet.

Tudjuk, hogy Gomboczt súlyos külső körülmények gátolták, hogy Paasonen reményeit beváltsa. Röviddel a BTLw. megjelenése után tört ki az első világháború, majd a kolozsvári urál-altaji tanszékről a budapesti magyar tanszékre került, az EtSz. munkálatai megnehezédtek, majd 1935-ben bekövetkezett tragikus halála.

A hátráltató okokat az utódok számára megnehezítette a második világháború kitörése és következményei. És bár a kutatás ezen a munkaterületen igazában soha sem szünetelt hazánkban, a BTLw. várva-várt második kiadása az utolsó nyugalmas 30 esztendőben sem tudott megszületni. Ennek a fontos, újraértékelő és továbbfejlesztő munkának az elvégzését joggal várja el a külföld tőlünk, magyaroktól, s hogy ez a mai napig nem történt meg, annak különösen a TESz. vallotta nagy kárát. Ezzel kapcsolatban idézem Papp Ferencnek a TESz. első kötete bírálójának következő megjegyzését: "Alig érezhető török jövevényszavaink terén valami változás" /NyK. 71(1969) p. 133/. Holott csak az igei átvételek száma is több mint háromszorosára emelkedett az újonnan felismert török hangtörvények és az alaposabban számbavett társadalmi és tárgytörténeti háttér alapján.

Hogy Gombocz korszakalkotó műve fölött is eljárt az idő, az első sorban annak a következménye, hogy az elfogadott 226 török jövevényszó átvételét két évszázad /600-800/ szűk medrébe szorította, amit már Paasonen is kifogásolt bírálatában, s ennek következtében a jövevényszavakban tükröződő, hosszú időt igénylő hangtani folyamatokat tévesen értelmezi. Az azóta megfogalmazott megbízható új etimológiák szétfeszítik a régi kereteket és megváltozott szemléletet követelnek. Ha számbavesszük a BTLw. óta napvilágot látott nyelvemlék-kiadványokat,

nyelvjárási és tudományos igényű szótárakat, valamint a sok részlet-tanulmányt, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a BTLw. második kiadásának munkálatai szinte fölülmúlják egy ember munkaerejét. Az a tudat azonban, hogy régi török jövevényszavaink magyar és török nyelvtörténeti tanulságaikon kívül egyben őstörténetünk legmegbízhatóbb tanúságtevői is /vö. Gombocz: Nyr. 33(1904) pp. 545-549/, kell, hogy további kutatómunkára sarkalljon bennünket.

Az itt közrebocsátott, ábécé sorrendben közölt török eredetűnek látszó igei etimológiák, nem a föltétlen elfogadás reményében íródtak. Sok bennük az ötletszerűség, sokszor csak sejtés, vagy Papp László szavaival élve a "költészet". De ahogy mondja, erre a költészetre szüksége van a szótörténet valóságának, és megfordítva: az etimológia költészete pusztá játékká válik a szótörténet valósága nélkül /vö. NytudÉrt. 58(1957) p. 165/. Lényegében ugyanígy vélekedett már Simonyi is /Nyr. 42(1913) p. 453/: "A szófejtés igazi értelemben véve azonos a szótörténettel".

Mindenesetre tapasztalati tény, hogy a nyelvtörténeti adatok sokszor hiányos volta szükségessé teszi a fantázia áthidaló szerepét. Hogy mennyiben sikerült a "költészet" (etimológia) és a "valóság" (nyelvtörténet) viszonyában egyensúlyt tartanom, azt majd a kritika dönti el. Mindenképpen fontos, hogy a már egyszer felmerült megfigyelések kárba ne vesszenek, hanem ávatott kezekben irányt mutatók legyenek a végső megfejtés felé. Mert amint az a TESz. bibliográfiai szakaszából is kiviláglik, egy-egy etimológia hosszú utat járt meg, hanyóráva az ismeretlen, bizonytalan és valószínű kategóriák közt, mígnem eljutott az elfogadott etimológiák kikötőjébe.

Végül igazat kell adnunk Balassának /Nyr. 62(1933) p. 39/ amikor azt mondja, hogy aki behatol a jövevényszavak és főképpen az igék történetének érdekes, sokszor nehezen követhető részleteibe, az megtapasztalja, hogy csaknem minden egyes ige meghonosodásának megvan a maga külön érdekessége és egyben tanulsága is.

Bevezetés

Az előszóban mondottakból következik, hogy az itt monografikusan feldolgozott török igei etimológiák nem egy előre elgondolt szerkezeti sémában helyezkednek el /adatközlés, kiértékelés, bibliográfia/ mint a TESz.-ben, hanem mondanivalójuk természete szerint hosszabb-rövidebb bevezetéssel közelítik meg a szóbanforgó igével kapcsolatos problémákat.

Ami a tárgyalt igék nyelvtörténeti múltját, illetve annak tanulságait illeti, abban teljes mértékben a TESz. mondanivalójára támaszkodom, szem előtt tartva, hogy az első adat nem okvetlenül a legrégebb hangalak vagy jelentés képviselője, amire különben a szerkesztőség is utal. Az is előfordul nem egy esetben, hogy újonnan felbukkant nyelvjárási adatok vezetnek el az elsődleges jelentés és ezzel párhuzamosan gyakran a forrás felismerésére is. A magyar nyelvtörténeti adatok jelentéstani tanúsága alapján török eredetűnek sejtett igét, összevetem az ótörök nyelvemlékek hangalakban, de elsősorban jelentésben összetartozónak látszó igéjével. A magyar nyelvre gyakorolt régi török hatás szempontjából ugyanis, nem rendelkezve bolgár-török nyelvemlékekkel, a köztörök nyelvemlékek mondanivalója a mérvadó, annál is inkább, mert a legintenzívebb bolgár-török nyelvi hatás időben körülbelül egybeesik az ótörök nyelvemlékek korával. A kifejezetten bolgár-török eredetre valló jövevényszavak átvett hangalakjait a két nyelvág hangtani különbségeinek ismeretében a legtöbb esetben könnyen rekonstruálhatjuk.

Hogy az átvett, a legrégibb rétegbe tartozó török eredetű igéink alapjelentése és rekonstruálható eredeti hangalakja, adott esetben bolgár-török jegyekkel, nem mindenkor az ótörökkel egyező, az az egyes szócikkek mondanivalójából ki fog tűnni. A vándorlások során beállott későbbi török nyelvi hangváltozások mindenkor ott tükröződnek az átvett jövevényszavakban. Amennyiben az átvett igének nem mutatható ki az ótörök megfelelője, az a legtöbb esetben a mai nyelvjárások, szerencsés esetben a mai csuvas adat alapján, helyes következtetéssel rekonstruálható. Sok esetben pedig kiderül, hogy nem régi bolgár-török, hanem már újabbkori kipcsak török jövevényigével van dolgunk, adott esetben pedig már a honfoglalás utáni időből.

Az igék feldolgozásának vázolt módjából kifolyólag a TESz. szócikkeinek középső, kiértékelő szakasza itt egybeolvad a bibliográfiai résszel olyképpen, hogy az irodalomból jobbra csak a pozitívnek ítélt véleményeket veszem tekintetbe, a szerzőt minden esetben ad hoc idézve. De az is előfordul, hogy szükségessé válik az ellentmondó vélemény említése is.

Az egyes címszavakra vonatkozó irodalmat a TESz. csak 1862-től, a Nyelvtudományi Közlemények megjelenése évétől hozza. Ez a korlátozott időbeli visszatekintés egy ilyen jellegű tanulmányban nem tartható fenn, mert a kezdeti tapogatózások az egyes etimológiák esetében nagyon sok tanulsággal járnak, sőt ötletet adhatnak a helyes megfejtés irányába. Így például Révai Vocabula Turcica-jának számos intuitíve megérzett, helyes török egyeztetését, amiket a kritika annak idején elvetett, mai tudásunk színvonalán rehabilitálnunk kell. Ugyanígy vagyunk Vámbéry sokszor nagyon merész egyeztetéseivel is, amelyek lényegében mégis fejen találják a szöveget, de dilettáns módon, minden nyelvtörténeti tudás nélkül vannak előadva. Ez a távolba való visszatekintés, újraértékelés, további megfontolásokat szül és szerencsés esetben az etimológia megéri, esetleg egy új hangtörvény bizonyosságául.

A visszatekintésnek ez az időbeli kötetlensége kiterjed nem csupán a köznyelv, hanem a nyelvjárások, és amennyiben mód adódik rá, a kihalt, török eredetre gyanús igékre is.

A BTLw. újraértékelt és az új, török eredetűnek vélt igék szócikkeit a belőlük adódó hang-, alak- és jelentéstani tanulságok összefoglalása, valamint a tárgy- illetve gazdaság- és művelődéstörténeti tanulságok összefoglalása követi, mindenkor szem előtt tartva a feldolgozandó nomenek kiegészítő, esetleg módosító vallomását is.

Áj 'graben, wühlen'

Áj 'ás' jelentésű igénkről már Kassai /I. p. 135/ ezt mondja: "Áj ... neveztetik ás ige helyett". Pl. ásó-kapa helyett ájó-kapa. Az áj és ás igék viszonyát Balassa /TMNy. p. 143/ is így fogja fel, hogy az ás a népnyelvi áj ige -s gyakorító képzős származéka, s a köznyelvben ennek a használata kerekedett fölül. A TESz. nem osztja Balassa véleményét és az áj és ás igét külön címszó alatt tárgyalja, az elsőt vitatottnak, a másikat bizonytalan eredetűnek mondván.

Még a TESz. első kötetének megjelenése előtt megkíséreltem /NyK. 65(1963) pp. 180-84/ a nyelvtörténeti adatokkal igazolt magyar áj ~ áj 'fodere' ~ 'vallis, praccepitum; crena' jelentésű igenévszónak az ótör. ōy ~ ōy- 'valley, hole, cavity' ~ 'to hollow out, to gouge out; to engrave, to pierce' /Clouston pp. 265, 266/ nomen-verbummal való azonosítását, illetőleg a magyar áj igének a törökből vett származtatását igazolni, amit a TESz. nem fogad el.

Röviden megismételve a már egyszer elhangzottakat: az ótör. ōy ~ ōy- 'valley, hole' ~ 'to hollow out' nomen-verbum nominális tagjának megfelelő magyar áj ma már csak térszínformát jelölő földrajzi elnevezésekben él: Szilas-áj, Kis-áj, Nagy-áj stb. és igei párjának az ás jelentésű áj igének a használata is igen meggyérült, jóformán már csak a Dunántúlra korlátozódik, de ismeri a szomszédos szlavóniai magyarság is: ájkol 'kiás, kikapar' jelentésben /Körögyi Szótár/.

Ezúttal azonban az ótör. ōy ~ ōy- nomen-verbumnak csak igei párjával foglalkozom, kezdve azon, hogy a Clausonnál feltüntetett vokális hosszúságot A. Alijiv - K. Bőörijiv orosz-türkmen szótára /1929/ is jelöli: ōy- 'dolbit'. A magyar vokális ezek szerint ősi, megőrzött hosszúság. Itt alkalomszerű megjegyeznünk, hogy az ETSz. annak idején azért nem fogadta el Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 105/ és Munkácsi /KSz. 6(1906) p. 253/ első ízben felvetett: áj ← oy- egyeztetését, mert "a magyar á hosszúságát magyarázatlanul hagyja". Az ETSz.-nak egy másik, még nyomósabb érve az egyeztetés ellen az, hogy: "a magyar á és török o megfelelésnek nincs egy biztos példája sem". A BTLw. hangtani megállapításai azonban általában csak a tömeges bolgár-török átvételek idejére érvényesek. Az ugor korra és az Urál-vidéki őshaza idejére tehető jövevényszavak mást mutatnak: hattyú ← *qottaŋ; hód ← *qund/uz; harang ← *qoraŋ /vö. UAJb. 42(1970) pp. 46-52/; jár ← yor- /vö. NyK. 68(1966) pp. 163-173/ stb. Vagyis ezekben a török jövevényszavakban nyelvtörténetünkben egy első ízben lezajlott nyíltabbaválási folyamat figyelhető meg. Vö. Gombocz /NyK. 39(1909) pp. 256-274/.

Az ótör. ōy → m. áj ige átvételének ilyen nagyon korai kronológiája tárgytörténeti szempontból sem jelent semmi nehézséget, mert hiszen örök emberi tevékenységet, a föld megmunkálásának legprimitívebb formáját fejezi ki. A mai csuvasban már csak tatár jövevényszóként mutatható ki az ige, illetve nominális párja: uy 'mező' jelentésben /Paas. Szójegyzék p. 190/.

A MSzFgrE. az aj, áj címszó alatt együtt tárgyalja a finnugor eredetű aj 'Mund, Öffnung' és a török eredetű áj 'Tal, Schlucht' névszót, de igei aj ~ áj párjukról nem esik szó, amiről pedig már Budenz is elmélkedett. Vámbéry bírálatában /NyK. 10(1871) p. 190/ ugyanis ezeket mondja: "az ájni, vájni nem a finnugor aj-hoz csatlolandó, inkább a török ojmak-hoz".

A nyelvtörténet folyamán jelentésben és hangalakban összekeveredett finnugor aj - aj- 'apertura' ~ 'aperire' és a török eredetű áj ~ áj 'vallis' ~ 'fodere' nomen-verbumok helyes szétválasztása sok esetben nem könnyű feladat. Az ótör. ōy- ige alapjelentését megőrizték a mai török nyelvjárások és további árnyalásait is tükrözik: 'delat' vyemku, uglublenie, vykapivat', vykovirovat', vyrezyvat', gravirovat', prorubat', prokalivat' /vö. Sevortjan, Étim. Sl. I. p. 426/.

Ung. áj ← tü. ōy-

Ajnároz 'hätscheln, pflegen'

Ismeretlen eredetűnek mondott ajnároz igénk csak a nyelv-újítás korában /1825/ került a népnyelvből az irodalmi nyelvbe. A TESz. véleménye szerint az ige érezhetően nem mesterséges alkotás és 'gyengéden gondoz, kényeztet, ápolgat, gonddal rendez, rakosgat' stb. árnyalt jelentéseiben a népnyelvben mély gyökereknek, nyelvünk igen régi elemének látszik.

Az ÜMTSz. népnyelvi példái: sokat kell ajnározni a kislibát, hogy el ne dögöljön /Hódmezővásárhely/; nagyon dédelget /Makó/; becéz, kényeztet /Mezőberény/; ápol, táplál /Hajdú m./; baromfit gondoz /Szentés/; azért maradt meg romlatlannak a kenyér, mert jobban ajnároztam /Arad/; gondosan bán vele, ajnározza, gondozgatja a beteg jószágot /Kiskunhalas/; ajnározza a szőlőjét /Ada/; ajnározza, szétrakja a kikelt tojásokat /Zenta/; igazgat, rendezget /Óbecse/. Az utóbbi három közlés Bács-Bodrog megyéből való. A felsorolt adatok a Nagykunság peremvidékéről és a kunok egykori kirajzási területeiről valók, ami szóföldrajzi megfontolások alapján arra enged következtetni, hogy kun /török-tatár/ eredetű jövevényszóval van dolgunk. Ajnároz ~ ajnárol igénket az EtSz. még csak Szeged vidékéről ismeri, de eredetéről mit sem tud. Pedig Thúry kiadatlan, Magyar-török összehasonlító szótárának bírálatában /AkÉrt. 13(1907) pp. 508-15/ Gombocz találkozott Thúry ötletével, amely szerint ajnároz igénk a hasonló jelentésű török aya- igével

függ össze. De mint Thürynek több más helyes következtetése, ez is visszhang nélkül maradt.

Szemügyre véve a Thüry ajánlotta tör. aya- igét, Clauson etimológiai szótára ezt mondja róla: "ayā- originally 'to treat (a person) with respect; ...to preserve (a thing), to look after it carefully' ...with a rather miscellaneous set of meanings, of which the commonest are 'to have compassion on (someone)'" /p. 267/. Pontosan ezeket a jelentésárnyalatokat tükrözik a mai török nyelvjárások is: alt. aya- 'žaleť, bereč', ščadiť' /Verbickij/; kumük aya- 'sajnál, megkímél' /Németh/; a krimi-karaimban: aya- 'požalovat' /RO. 36 (1973) p. 49/; a mai csuvasban uya- 'sobludat', počitat', bereč' /Ašm. III. p. 171/. Az ige ayan- /refl./ származékáról megjegyzi Clauson /p. 275/: "not recorded before the mediavel period". Első alkalommal a CCum.-ban találkozunk az ayan- ayana-, afnfr- igei változatokkal 'schonen' alapjelentéssel. Az ótör. ayā- igét és további származékait a mai nyelvjárásokból bőven adatolja Radloff /I. cc. 199, 209, 214/: 'bemitleiden, Mitleid haben, schonen' alapjelentésben. Thüry említett kiadatlan szótárában arra gondol, hogy mi egy aynar nomen vettünk át, ennek igei származéka az ajnároz ~ ajnárol. Tekintve, hogy a -z és -l deverbális, de egyben denominális képző is, a föltevés nem éppen lehetetlen. Az ajnároz ~ ajnárol igék gyakorító jellege inkább amellet szól, hogy egy, a CCum.-ban is adatolt: afnfr- /aynar-/ igét vettünk át. Meg kell jegyeznünk, hogy Räsänen az ay- ige-tövet a 'Furcht, Ehrfurcht' jelentésű tör. ay verbális párjának tartja, vagyis egy ay ~ ay- nomen-verbumról lenne szó. Az ayā- igének elsődleges 'honorer, respecter' jelentését emeli ki Ligeti is /AOH. 20(1969) p. 6/. Ebben az esetben a nyelvemléki ayā- ige a következő jelentésfejlődést tükrözi: 'befürchten' → 'Achtung haben' → 'mit Achtung behandeln' → 'schonen, besorgen'

→ 'Mitleid fühlen', ami nyelvjárási adataink jelentéseivel feltűnően egybevág. Az ajnároz igének már későbbi: 'hättscheln, pflügen' jelentésben való átvétele, továbbá az a körülmény, hogy nyelvjárásainkban mindenütt a kun megszállás perem- és kirajzási területein fordul elő, arra enged következtetni, hogy kun eredetű jövevényigével van dolgunk.

Ung. ajnároz ← tú. aya-

Altat 'täuschen, anführen'

Altat igénket a TESz. nem külön szócikkben, hanem amint azt már az EtSz. is teszi, a török eredetű ál 'hamis' címszó alatt, mint annak denominális igei származékát tárgyalja. Nem foglalkozva itt az említett származtatás felmerülő nehézségeivel, utalok az alapul vett török āl névszó eredetileg közömbös hangulatú jelentés-tartalmára: 'device, method of doing something', amely későbbi pejoratív irányú jelentésfejlődésében a 'deceit, guile, dirty trick' jelentésárnyalathoz jutott [Clauson p. 120/]. Ehhez az eredetében közömbös hangulatú 'magatartás, eljárás mód' jelentésű névszóhoz járult a török nyelvtörténet folyamán a -ta ~ -da denominális verbum képző [vö. Räsänen, Morph. p. 145/]. Erről az altā- származék-igéről is lényegében ugyanazt mondja Clauson mint a puszta āl alapszóról: 'originally neutral in meaning and only later became pejorativ: 'to deceive, trick, cheat (someone)'' [p. 133/]. A mi szempontunkból igen fontos, amire Clauson is rámutat már a nyelvemléki anyagban, hogy van az ige nek mellioratív irányú jelentésfejlődése is: 'to soothe (a child), to console'. Erről a kialakult kettős jelentésárnyalatról tanúskodnak Radloff nyelvjárási adatai is: alda- 1. 'betrügen'; 2. 'Kinder beruhigen, erfreuen, in gute Laune versetzen' [I. cc. 412-13/]. Vagyis lehet valakit rosszakaratúan becsapni, rászedni, megcsalni és lehet kímélő szándékkal, jóakarattal hitegetni, áltatni.

Az ötör. alta- ~ alda- igének a rosszindulatú hadicsel-
szöveg és a jóindulatú megnyugtató végletei között mozgó jelentés-
tartalma pejoratív árnyalatában többféle török nyelvjárásból a
finnugor nyelvekbe is utat talált: vog. altã't 'betrügen',
/Kannisto: FUF. 17(1925) p. 53/; osztj. altatãm 'betrügen'
/Paasonen: FUF. 2(1902) p. 113/; votj. ottadom 'megcsalni, hazudni'
/Patkanov: NyK. 3(1901) p. 178/; cser. oldalalã 'betrügen' /Räsänen:
MSFOu. 48(1920) p. 163/. De eljutott az ige ilyen értelemben a
középperzsába is /vö. Doerfer, TMEN. 533/. Hogy a magyarban az
igének csak melioratív jelentésárnyalata használatos, pl. a nép-
nyelvből: áltattya magát, hogy még él a fia /UMTSz./, abban talán
része van annak a körülménynek is, hogy átvettük a törökből az
azonos jelentésű ar- /→ árt/ 'to deceive, trick' igetövet is,
amelyről Clauson azt mondja: "some remote connection with al is
possible" /p. 193/. A magyarban azután a jelek szerint az történt,
hogy a rosszindulatú eljárás fogalma az árt, a kínélgető magatartás
fogalma pedig az áltat igéhez kapcsolódott.

Áttekintve és átgondolva az áltat ige egész összetett jelen-
tésekrét az a benyomásunk alakul ki, hogy a magyar áltat ige nem
a kis számú denominális -tat képzős igék csoportjába tartozik
/vö. Bartha, Szóképzés p. 65/, hanem egy átvett török altã- ige
kautatívuma, éppen úgy mint a török nyelvjárások szerte ismert
aldat- /caus./ 'betrügen, täuschen lassen' adata. Vö. még: aldan-
/refl./ 'sich betrügen'; aldaã- /recipr./ 'einander betrügen'
/Radloff I. cc. 416, 418/. A mai csúvasban a köztörök alda- igének
már csak további nominális származékával találkozunk: ultav 'obman,
hitrost' /Egorov, EtimSl. pp. 271-272/; maga az igető kiveszett
a használatból. Végül megjegyezzük, hogy az áltat ige vokális-

hosszúsága úgy látszik megőrzött ősiség. Vö. türkm. alda-
'obmanyvat', középtör. āl 'List' /Räsänen, Miscellen p. 1/.

Ung. áltat ← tú. āta-

Ápol 'pflegen'

Az ápol ige a TESz. megállapítása szerint nyelvünknek igen régi, de ismeretlen eredetű eleme. Gombocz ismerte Révai /Vocabula Turcica/, Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 127/, valamint Munkácsi /NyK. 32(1902) pp. 274, 277/ egyeztetését: ápol < apol ← tör. op- ~ öp- 'küssen', de a BTLw.-ben az "Anhang" fejezetbe utalja, azzal a megjegyzéssel: "Wegen lautlichen Schwierigkeiten abzulehnen".

Révai, Vámbéry és Munkácsi lényegében helyes irányú tapogatózása egy bőven adatolt ősi török hangfestő-mozgásfestő, eredetében nomen-verbum értékű op, öp ~ op-, öp- kettős hangrendű alakpár igei tagjának az átvételére utal.

Pamstedt Über onomatopoetischen Wörtern in den altaischen Sprachen /JSFOu, 55(1951) pp. 106-12/ c. tanulmányában a következőket mondja: "Ein ähnliches von der Natur gegebenes Wort ist wahrscheinlich auch tü. öp- 'küssen'". Megemlíti a mélyhangú op- változatot is, aminek mongol megfelelője: uu- 'trinken' közös eleme: "Nachahmung der Bewegung der Lippen".

Clauson etimológiai szótára /pp. 4-5/ nem utalva az ige hangutánzó jellegére a mélyhangú öp- igének 'to gulp down, swallow' jelentését adja, magas hangrendű párjáról öp- 'to sip' pedig megjegyzi, hogy jelentése már igen korán 'to kiss' jelentésben is szerepel. Ez a hangrendűséghez kötött jelentésmegoszlás: op- 'schlürfen' ~ öp- 'küssen' nem mindenütt és nem azonos tempóban ment végbe a

török nyelvjárásokban. Caferoğlu /Kuzey-doğu p. 337/ Anatóliából a mélyhangú op- változatot hozza 'csókol' jelentésben, úgyszintén Németh is a kumük nyelvből: op- 'küssen'. A hangalak és jelentés viszonyulás helyzetét a DTS adatai is jól tükrözik: op- ~ öp- 'chlebat', glotat' és öp- 'celovat'. Az eredeti kettős hangrendűség a nyelvtörténet folyamán az egyes török nyelvjárásokban különböző mértékű jelentésmegoszláshoz vezetett. A mi esetünkben az történt, hogy mi 'küssen' jelentésben a mélyhangú igét vettük át.

Gombocz annak idején hangtani okokból nem fogadta el az op- → ap-ol ~ ápol származtatást, de azóta igazolva látjuk az ősmagyar kori o > a nyíltabbá válás folyamatát és nincs elfogadható okunk visszautasítani a régiiek egyeztetését annál kevésbé, mert jelentéstani szempontból tökéletes a megfelelés. A magyarba átvett op- ige az -l gyakorító képzővel bővült és alakilag a finnugor csókol igéhez lett hasonlóvá. A Jókai kódexben, ahol mind a két ige először van adatolva, mind a kettő 'küssen' jelentésben szerepel. Feltehető, hogy az 1533-ból első ízben adatolt, elvonással keletkezett csók, nagyban hozzájárulhatott a csókol ige fölülkerekedéséhez a törökből átvett apol igével szemben és megindítója lett az apol 'küssen' ~ ápol 'pflegen' jelentéshasadásnak, amihez idővel nyomatéku a szókezdő vokális megnyúlása is hozzájárult /vö. Grétsy, A szóhasadás pp. 56, 95/. Amint láttuk, többféle tényező is közrejátszott, hogy mára az ápol kizárólag másodlagos 'pflegen' jelentésében használatos. A szinonímák harcában az is megeshetett volna, hogy a finnugor csókol vész ki a használatból, de ez esetben az történt, hogy a török eredetű apol idejekorán a hozzá közelálló 'becéz, gondoz' jelentéstartalommal töltődött meg és a csókol életben maradt. Az első szótag vokálisának megnyúlása, illetőleg az eredeti a és későbbi á ingadozása nyelvjárásainkban a mai napig tapasztalható.

Befejezésül rá kell mutatnunk, hogy amikor annyit évődünk ápol igénk eredetén, CzF. szótára /1862/ már régen megállapította, hogy a székelyföldi apol 'csókol' törökül am. öpmek /vö. NyK. 72 (1970) pp. 172-73/.

Ung. ápol ← tü. op-

Áporodik 'faulen, veralten'

Áporodik 'az állásban megromlik (levegő, étel, ital), idővel megöregszik, elnyűvik (ember, ruha)' jelentésű igénket a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja.

Az ótörök nyelvemlékekben előfordul azonban egy ige, ami megfelelő alapul kínálkozik az áporodik ige megfejtéséhez. Clausonnak az ótörök nyelvemléki anyagra épült etimológiai szótárában /p. 14/ ezt olvashatjuk: "oprā- 'to grow old, decay' esp. (of clothes), 'to wear out' (intr.);" és hozzáfűzi: "in a surprisingly wide variety of forms ... the oldest form seems to be apra-". Az ótör. oprā- ige alapjelentése ezek szerint 'valami, valamilyen módon tönkre megy'. Clauson példáiból: tōn oprādī 'the garment wore out'; bu ādgū qarfmaz yēmā opramaz 'this good man does not get old or decrepit'.

Ugyanezek a jelentésárnyalatok tükröződnek a mi nyelvjárásainkban is. A hosszas állásban, használatban idővel minden tönkre megy: elvásik, elszakad a ruha; összeaszik, megráncosodik a gyümölcs; megromlik az étel, a tojás.

Áporog a leves ha hűlőben van; eláporodik (szétfolyik) a tészta a hosszas állásban. Átvitt értelemben: elfárad, eltörődik, magáról megfeledkezik és savanyú, kesernyés kedvvé válik az öreg ember/UMTSz./ Pázmánynál meg ezt olvassuk: horgas, áporodott mondás /Préd. 73/.

Számbavéve, hogy az ótör. oprā- /intr./ ige kizárólag a tönkremenés, pusztulás különböző fajait fejezi ki, feltűnő, hogy a mai

török nyelvjárások zöme ugyanezt az igét 'zerschlagen, zerstückeln' /tranz./ értelemben használja. Ezt igazolja Sevortjan új etimológiai szótára is, amikor az opra- ige alapjelentését 'rassekat' értelemben adja meg /p. 455/. Radloff szótárában a 'veralten' és 'zerstückeln' jelentés különböző igeformákhoz kötődve, tarkán keveredik /I. cc. 1150, 1163, 1164, 1781/.

Az elmondottak után világos, hogy az ótör. aprā- ~ oprā- ige esetében egyfajta jelentéshasadás játszódott le: 'veralten' ~ 'zugrunde gehen' /intr./ ~ 'zerspalten' /tranz./. A magyar jövevényszóokban mind a két jelentésárnyalat képviselve van: áporodik 'veralten, zugrunde gehen' és az ige nominális származéka: apró 'zerstückelt' jelentésében. Ami pedig a származtatás hangtani oldalát illeti az opra- → 'áporodik, apró' esetében legegyszerűbb föltennünk, hogy mi még a Clausonnál ősbibnek mondott, apra- igét vettük át, ellenkező esetben egy régi nyíltabbávalással kell számolnunk.

Végezetül ki kell térnünk a TESz.-nek a záp/fog/ címszó alatt tett következő megjegyzésére: "Az áporodik szóval feltehetően kapcsolatban van, de a két szó egymáshoz való viszonya az etimológia tisztázatlansága miatt nem világos".

Az áporodik ige előadott etimológiája alapján úgy látom, most már bizvást kimondhatjuk, hogy az áp fog ~ záp fog; az áp tojás ~ záp tojás viszonyulásában az áp variáns az elsődleges. Itt egyszerűen téves elvonásról van szó: az áp tojás > a záptojás; az áp fog > a zápfog, úgy, amint arra számtalan népnyelvi példánk is van: a zág < az ág, a zerdő < az erdő, a zagár < az agár, a zibolya < az ibolya stb. Az EtSz. még fordítva képzei a dolgot, hivatkozva az ászló < zászló, acskó < zacskó eseteire. Ami pedig az áporodott tojás és a lerövidült áp tojás viszonyát illeti, talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy itt a töpörödik ~ töpik, toporog ~ topog féle hangutánzó eredetű igék analógiás hatásáról

lehet szó: áporodik ~ ápul és ebből elvonással áp.

Ung. áporodik ← tül. apra- ~ opra-

Arat 'ernten mähen'

Arat igénket a TESz. vitatott eredetűnek mondja, mint már az EtSz. is. A felmerült finnugor és török származtatás közül a TESz. az előbbit tartja valószínűbbnek: egy (növényt) 'metsz, vág, nyír' jelentésű, *šurta- hangalakú finnugor, esetleg uráli alapalakból tartja levezethetőnek igénket. Az irodalomban felvetett török egyeztetést: or- ~ ora- 'schneiden, mähen' → m. arat -legfőképpen alaktani nehézségekre hivatkozva- nem fogadja el, mert a török ige mindig tőalakban, minden képző hozzájárulása nélkül honosodott meg nyelvünkben /vö. BTLw. pp. 38, 127/. A TESz. három évvel későbbben megjelent második kötetében az irt- szócikkben már megváltozott szemlélettel találkozunk. A közben folyó kutatások ugyanis kiderítették, hogy az arat és irt állítólag ugyanazon finnugor šure- 'metsz, vág, nyír' jelentésű ige szóhasadással elkülönült változatai. Vagyis a -t végződés mind a két igében műveltető képző. Az ige alakváltozatai közül az ort- lehetett az elsődleges, ebből mind az irt mind pedig az arat is kifejlődhetett /vö. Horger: MNy. 38(1942) p. 11/.

Már a TESz. szóbanforgó két cikkének ismeretében írta meg Takács Lajos Az irt és arat tárgyi háttéréhez c. dolgozatát /MNy. 69(1965) pp. 355-58/. Ebben alapos vizsgálat tárgyává teszi az irtás gyakorlatát a történelem folyamán. Végül is arra a megállapításra jut, hogy bár a néprajzosok az aratás és irtás kezdő ún. vágás munkamozzanata

alapján elfogadják a nyelvészek álláspontját, miszerint az irt ~ ort ~ arat egy tőből fakadt, ő a maga részéről szükségesnek látná a két munkafolyamat eszközanyagának az összevetését is (sarló, fejsze !).

Az arat és irt ige körül dúló harc régi keletű nyelvészeti irodalmunkban. Révai Vocabula Turcicájában már a 19. szd. elején török eredetűnek mondta az arat igét. Gyarmathi ellenben közelkorú Vocabulariumában /p. 29/ a következő egymással szoros összefüggésben álló sorokat állítja föl: arat ~ orot ~ irt 'extirpo', aratvány ~ orotvány ~ irotvány 'extirpatium, messis'. Horger tulajdonképpen már csak megismétli a gondolatot /i.h./. Az első, aki az arat és irt ige egy nevezőre hozása ellen "fellázadt" Kassai volt mondván: "Aki ort az gyökerestül nyó és tép, aki pedig arat az sarlóz, csak csonkáz, a búzának felső szárait fejestül együtt levágja, az alját a földben hagyja." /I. p. 196/. Kassai kifogása tehát jelentéstani, és lényegében ezen a ponton mérültek fel aggályai Takács Lajosnak is, amikor az aratás és irtás munkafolyamatának az eszközanyagát látná szükségesnek összehasonlítani.

Az arat ige török eredetének védelmében két ízben is értekeztem /AOH. 20(1967) pp. 163-173 és NyK. 72(1970) pp. 170-72/, úgy, hogy ezúttal csak a lényegre szorítkozom. Arat igeünk tövének első török nyelvi adatolása már csak a XI. századból való: ör- 'to mow (grass, etc.) to reap (crops)'. Nominális származéka: orut 'reaped' in practice (grass) which has been reaped and left out on the ground to wither" /Clouston pp. 194, 202/. Az ótörök ör- igeünk körülhatárolt; csak növények begyűjtő szándékú levágására vonatkozó jelentése a mai török nyelvjárásokban sem változott. Tehát nem akármilyen vágásról van szó, hanem az emberiség egyik legősibb munkaeszközével, a sarlóval való vágásról. A használt eszköz pedig: orak 'sarló' ugyanennek az ige-tőnek a nominális származéka.

Jelentéstani szempontból nincs az egyeztetésnek semmiféle akadály. S hogy mennyire nincs, arra jellemző Gombocz eljárása a BTLw.-ben. Az arat igét minden hang- és alaktani kételye ellenére nem az "Anhang"-ban hozza, hanem felveszi szójegyzékébe és a tárgykörök szerint csoportosított "Landwirtschaft" fejezetben is említi /p. 190/. Vagyis a meggyőző jelentésazonosság elnyomja hang- és alaktani kételyeit, amelyek így hangzanak: 1. "Im Ungarischen bleibt urtürk. o im ganzen unverändert (auch im Anlaut); 2. "Die ungarischen Zeitwörter, die aus dem Türkischen entlehnt sind, den Verbstamm des türkischen Verbs wieder spiegeln, ohne jegliches ... Suffix." Ez a szemlélet azóta megváltozott. Tudjuk, hogy a legrégebbi rétegbe tartozó török jövevényszavaink első szótagjában egy o > a nyíltabbaválási folyamat ment végbe, s hogy a nyelvünkbe lépő török ige minden vonatkozásban hozzáidomult a finnugor alakrendszerhez, vagyis képzőkkel is bővíthetett.

A mondottakhoz hozzáfűzhetjük még, hogy a tömeges átvételek idején, amikor a földművelés már fejlettebb fokán átvettük a bolgár-törökből búza, árpa, tarló, eke, őröl stb. szavainkat, már nem volt szükségünk az 'ernten, mähen' jelentésű ige átvételére is, ami akkor-tájt már var- nak hangozhatott < ötör. ör-, ma a csuvasban vir- 'aratni' /Paasonen, Szójegyzék p. 203/. Ennek az lehet az egyszerű magyarázata, hogy az eredetében 'fűvágást' jelentő ör- > arat ige, a gabonavágás, illetőleg aratás szerepében is jól betölthette helyét.

Az arat ~ irt igék viszonyának régi vitája nagyon tanulságos példa rá, hova juthatunk, ha a jelentéstani valóságnak elébe helyezük a hang- és alaktani lehetőséget.

Ung. arat ← tü. or- ~ ora-

Arik 'faulen, verfaulen'

A csak népnyelvi síkon ismert árik 'penészedik, rothad, poshad' jelentésű igénk a TESz.-ben az árt ige címszava alatt szerepel, amit a szótár az árik ige tövének -t műveltető v. mozzanatos képzővel alakult származékának tart. Pontosan így vélekedik a MSzFgrE. is és a feltehető finnugor tövet *arj- hangalakban állapítja meg. Az alapul feltehető *arj- igezőhöz azonban még azt a megjegyzést fűzi, hogy a finnugor alapszó esetleges török kapcsolatainak kérdése tisztázatlan.

Ezúttal az árik ige feltehető török kapcsolatairól ejtenék szót. Clauson török etimológiai szótára három ār- igét ismer a nyelvelvékekből: 1. ār 'to be tired, exhausted, weak' (sometimes with implication of weakness for lack of food) /vö. m. árnyad/; 2. ār- 'to deceive, trick' és hozzáfűzi: "some remote connection with āl 'deceit, guile'" /vö. m. áltat ~ árt/; 3. ar/tā- 'to putrefy, ferment, go bad' normally of foodstuffs /pp. 193, 208/. Ez utóbbi ige nominális származéka az artāq 'spoilt, decaying, putrid'. Pl. kirlig tapčalif yaviz artaq aš ičgülarig 'dirty, damaged, bad, putrid food and drink'.

Jelentéstani szempontból árik igénk ezzel a nyelvelvéki ar/tā- igével, illetőleg az említett 3. ār- igezővel függ össze, ami mára a törökségben kihalt és tiszta igezőként már csak a magyar nyelvjárásokban él: a búza, a rozs megárt a sok esőtől; sok megárt van a gabona közt /vö. Horger: MNy. 9(1913) p. 431/. Kálmán Béla moldvai tanulmányútján találkozott az árik ige árlik változatával is /MNy. 30(1934) pp.

102-103/.

Ismerve a török igeképzés alakтанát /vö. Ramstedt, Einf. II. p. 197/, fel kell tennünk, hogy létezett az ótörökben egy ār ~ ār- 'penész ~ penészedik' jelentésű nomen-verbum. Ennek denominális igei származéka az ótör. artā- ~ ardā- 'zugrunde gehen' ige. Mi annak idején a nomen-verbum igei tagját vettük át és amint már jeleztük, ma csak a nyelvjárásokban él, de jelentése pontosan az átvett jelentést tükrözi: sag. ardap parjan ot 'verfaultes Heu'; ujj. ardaza 'su 'wenn das Wasser schlecht wird'. /Radloff I. c. 319/. A jakutban az időjárás rosszra fordulásával kapcsolatban használják: arda- 'stanoviťsja ne jasnym, doždit', snežit' > ardag 'nepogoda; plesen' /Pek./. Mint jövevényszó megvan a szamojédban is: arda/dy/- 'verderben' /vö. Joki: MSFOu. 103(1952) p. 70/.

Az árik ige teljes kiavulását a köznyelvből nyilvánvalóan az mozdította elő, hogy a honfoglalás után átvettük a szlávból a penész ← plesen szót /vö. Kniezsa, SzLJSz. I/1. p. 412/.

Ung. ár/ik/ ← tú. ār-

Árnyad 'müde, matt werden'

Nyelvjárási árnyad 'kimerül, kifárad' jelentésű igénk nem szerepel címszóként a TESz.-ben, pedig felmerült ural-altaji kapcsolatai révén igen kiterjedt irodalma van. Az EtSz. is csak mint székely tájszót említi, de eredetét ismeretlennek mondja.

Az árik igével kapcsolatban utaltam rá, hogy Clauson török etimológiai szótára három ār- igét ismer a régiségből. Ezekből a 'to be tired, exhausted, weak' jelentésű ār- függ össze árnyad igénk tövével. A Тоңууq feliratokban és több mai nyelvjárásban is a teljesebb arī- igetővel találkozunk. Clauson az itt szóbanforgó ār- igéhez hozzáfűzi: "sometimes with implication of weakness for lack of food" /p. 193/. Az arug nominális származék magyarázatában Clauson még részletesebb: "'tired out, exhausted', 'emaciated, weak for the lack of food', in the latter sense normally of animals" /p. 214/. Ennek az ótör. ār- igének a mai csuvasban īr- 'ustavat', īrḡan 'hudoj, toščij' /Ašm. III. pp. 54, 69/ felel meg. A jakutban: īr- 'von Kräften kommen, bis zur Entkräftung mager werden' /Böthlingk p. 31/.

Az ār- ige minden valószínűség szerint ārīn- /refl./ alakjában került nyelvünkbe 'müde, matt werden, seine Kräfte verlieren, schwach werden' jelentésben /vö. Radloff I. c. 272/. Ehhez a refl. ārīn- tőhöz járult a magyarban a mára elavult -d deverbális gyakorító képző. Példák a nyelvjárásokból: árnyad 'elernyed, ellankad, elerőtlenedik, elalél, félholtta lesz'; árnyadoz 'döglőfélben van'; árnyadoz a csürh-

/MTSz./ . CzF. szerint erdélyi szó. A felsorolt példák kizárólag állatok árnyadozásáról beszélnek, úgy, amint azt Clauson is a török adatokkal kapcsolatban hangsúlyozza. A nyelvjárási adatok alapján visszakövetkeztetve, az igét nagy valószínűséggel a rideg állattartás körülményei között vettük át a törökségtől. A rideg állattartás mostoha téli viszonyai között "az állatok téli járása nagyon gyenge volt, a jószág árnyadozott döglőfélben volt", mondja Tálasi is /Néprajzi Füzetek 4. sz. p. 44/. Sokat mond számunkra tárgyi magyarázatként E. Thiel Die Mongolen (1958) című munkájának Die Sorge um das Winterfutter c. fejezete: "Bei der mongolischen Viehzucht, wie sie die Mongolen seit vielen Jahrhunderten und grösstenteils auch heute noch betreiben, sind die Viehherden gezwungen auch im Winter ihr Futter selber zu suchen. Die Folge beweist, dass der Zustand der Tiere sich im Winter ausserordentlich verschlechtert, dass sie abmagern, an Kraft verlieren und manchmal zum Schatten ihrer selbst werden." Lényegében ugyanezt mondja Radloff is: qiš vaqtında mal arıq boladı 'im Winter ist das Vieh mager' /I. c. 268/.

Az árik és árnyad ige lehetséges összefüggését Gombocz is sejtette, mert az EtSz.-ban az árnyad címszó alatt megjegyzi: vö. az árnyang, árik igével. Az állattartás gyökeresen megváltozott módja árnyad ~ árnyadoz igénket nyelvjárási szintre szorította és lassan onnan is teljesen kiveszik.

Ung. árnyad ← tü. arın- < ar-

Árt 'schaden'

Árt igénket a TESz. némi aggályoskodással a finnugorból származtatja egy feltehető 'ari- alapalakból. A ma már tőigének érződő árt ige töve a TESz. véleménye szerint azonos a népi árik 'romlik, rothad, poshad' ige tövével, végződése pedig gyakorító vagy mozzanatos képző. Az árik és árnyad címszavak alatt mondottakból valóban magától értetődően következik, hogy jelentéstani szempontból az árt ige is ide tartozik: elpusztul az anyag, tönkremegy az állat, csalatkozik az ember.

A MSzFgrE. és a TESz. nem megnyugtató árt szócikkeivel kapcsolatban jelent meg egy hozzászólásom /NyK. 74(1972) pp. 427-29/, amit most az azóta megjelent török nyelvemléki és etimológiai szótár alapján revideálnom kell. Ennek alapján a Clausonnál tárgyalt három ótör. ār- ige közül a magyar árt ige a 'to deceive, trick' jelentésű igével függ össze. Vö.: meni ardf dunyā 'the world deceived me', azaz megcsalt, rászedett, ártott nekem a világ.

A dolog úgy fest, hogy itt egy nagyon régi, még a törökben végbement jelentéshasadással van dolgunk, ami a magyar kölcsönzésben különböző alaktani megjelenésben realizálódott: árik ~ árnyad ~ árt. Jelentéstani szempontból ide kívánczik Kaluzsiński arta bozul 'portit'sja, gniť' jakut adata /RO. 40(1978) p. 11/.

A magyar árik és árt igék egyeztetése körül zajló bizonytalanodó felfogásokkal kapcsolatban utalok Ramstedt ismert hangtörvényére:

alt. *p- > *f- > *h- > Ø /JSFOu. 32(1916-20) pp. 1-10/,
amelynek értelmében a szóban forgó ótör. ār- igető is egy *pyr alap-
alakra megy vissza. A kérdésnek nagy irodalma van. Nálunk legkimerít-
többen Németh foglalkozott vele /NyK. 47(1928-30) pp. 62-84/. Az ide-
vonatkozó külföldi irodalmat Räsänen idézi Uralaltaische Forschungen
/StO. 18:8(1955) knymt. p. 42/ c. munkájában.

Ha már most a fenti Ramstedt féle hangtörvény világánál mérlegel-
jük a magyar fárad ~ árnyad, illetőleg árik és árt igék hangtani
viszonyát, elgondolkoztatónak találjuk a MSzFgrE.-nek a fárad és
árt igékhez fűzött magyarázatát: fárad ~ vog. pōßrmat- 'müde werden'.
Az ugor alapalak: *pyrk1-. Az árt vogul megfelelője pedig örti
'müde werden' ami egy *ary1- finnugor alapalakra megy vissza. Ezt a
hangtani kettősséget az azonos jelentés mellett csak úgy tudjuk meg-
magyarázni, ha föltesszük, hogy a meglévő finnugor *pyr- igető mel-
lett átvettük a törökségből, már az ugor korban, az ār- azonos jelen-
tésű igetővet is. Az ilyen ún. felesleges átvételek rendszeren azzal
járnak, hogy idővel a genuin és átvett igék között bizonyos fokú
jelentés elkülönülés lép föl, amint azt csókol jelentésű, török ere-
detű apol igénk esetében is láttuk. Így a magyarba átvett eredetileg
'becsap, rászéd' jelentésű ótör. ār- ige is, általános 'Schaden zufügen'
jelentésben honosodott meg nyelvünkben.

Ung. árt ← tü. ār-

Bágyad 'ermatten, müde werden'

Bágyad igénk a TESz. szerint bizonytalan eredetű, keletkezését talán hangfestés magyarázza. A megadott bibliográfiában elsőnek Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 129, MBölcs. p. 138/ egyeztetését említi: tör. bayıl 'elájul', bayıgla 'ellankad, elbágyad'. Budenz véleménye szerint /NyK. 10(1871) p. 77/: "A bágyad igének sajátos magyar alakja van és ezért az egyeztetés nem egészen bizonyos". Vagyis jelentéstani szempontból nem látja lehetetlennek az összefüggést, csupán alaki aggályai vannak. Hasonlóképpen vélekedik későbbben az EtSz. is, amikor nem emel jelentéstani kifogást, de megjegyzi: "alaktani nehézségek miatt elfogadhatatlan".

A bágyad ige is azon török eredetű igéink közé tartozik, amelyek látszólagos hang- és alaktani nehézségei, csak tárgytörténeti hátterük feltárásával háríthatók el.

Az ÉrtSz. szerint a bágyad ige jelentése: 'betegség, kimerültség, éhség, rossz levegő miatt erejét veszve gyengül'. Példák a népnyelvből: bágyadt hal 'a levegőre került hal'; nem megfelelő körülmények között: a madár megbágyaszkodott maj fölfordút /UMTSz./. A köznyelvi és népnyelvi példák egybehangzóan arról tanúskodnak, hogy az elbágyadás mindig valami külső ártó körülménynek a következménye. Schram Ferenc Boszorkány perek c. munkájából veszem a következő sokat mondó példákat: "Minek utána meggyötrődött az boszorkánytul ... a legény tellyességgel elbágyadott; hogy pedig tűzre-

valónak /boszorkánynak/ mondtam, az az oka, mert fiacskám ... kezdett bágyadozni, hervadozni és fonnyadni". Az eseteknek se szeri se száma, amikor a testi bágyadást a boszorkány kötő hatalmának tulajdonítják: "olyan nyavajába esett, hogy kötésnek hitték; bizony fiam, kötés van benned: egész teste kötésben vagyon" stb. /I. pp. 139, 254; II. pp. 311, 400, 604/.

Segítségünkre van a továbbiakban, hogy a törökben sem ismeretlen a kötés okozta rontás babonája. Clauson etimológiai szótára csak konkrét 'köt' jelentésben hozza a bā- /< baɣ-/ igét /p. 292/, de példáiban már metaforikus értelemben is szerepel: "bayurmen 'I bind' in a mystical sense". Radloff szótára a baɣ- ige nominális párját is említi a következő értelmezésben: baɣ 'magische Binde um das Hexenschuss zu verhindern' és baɣ- 'verführen, behexen' /IV. cc. 1446, 1447/.

A TESz. a báj szócikkben kifejti, hogy szavunk 'mágikus kötés, varázslat' jelentésben került nyelvünkbe. Vagyis átvettük az ótör. baɣ ~ baɣ- nomen-verbum mindkét tagját: baɣ ~ baɣ- → báj ~ báj-. Az igei báj- további magyar származéka a bájad ige.

A bágyad igében végbement j > gy sporadikus hangváltozás igen régi jelenség nyelvünkben, finnugor eredetű szavainkban is jelentkezik: kíjő > kígyó /vö. Bárczi, MagyHant. p. 163/. A népnyelvben pedig gyakori jelenség: borgyú < borjú; vargyú < varjú; hagyít < hajít stb. Az átvett tör. baɣ- > báj- > bágy- igező ma már csak továbbképzett alakjában használatos: bágyad, bágyaszt és Kresznerics ismeri az egyszerű bágyik használatát is. A bágyad igének népnyelvi bányorog, bányolódik, bágyasz kodik stb. féle variánsai valóban a hangfestő eredet benyomását keltik, de feltárt háttere mást bizonyít.

Vámbéry említett származtatását a törökből, annak idején /1896/ elfogadta Thúry is Magyar-Török Üsszehasonlító Szótárában ezzel a

megjegyzéssel: "A baγ-, baj- török igéhez tartozik a magyar bágyad is". Thúry szótárának bírálatában /AkÉrt. 18(1907) pp. 508-515/ Gombocz nem fűz megjegyzést ehhez a megállapításhoz, pedig Thúry a bágyad igével kapcsolatban utal a báj névszóra is és a következőket mondja: "Amint láttuk, van a törökben egy baγ-, baj- ige és egy baγ, baj, baw 'varázslat, bűbáj' jelentésű névszó is. Ez a jelentés azonban már másodlagos, mert a baγ ~ baγ- eredeti jelentése 'kötés' ~ 'köt'. Tehát bájolás am. 'kötés' és bájol am. 'megkötöz'."

Ung. bágyad ← tü. baγ-

Bán 'bereuen, bedauern'

A TESz. a bán 'bereuen', bánik 'sorgen' és bánt 'misshandeln' igéket nyilvánvaló etimológiai összefüggésük ellenére, jelentéstani okokból, külön-külön címszó alatt tárgyalja, de magát a közös bán igetövet ismeretlen eredetűnek mondja. Miután a MSzFgrE. nem említi az igét ősi örökségként, felvethetjük a kérdést, vajon nem török eredetű-e? Egy alapul vehető hang- és jelentéstani szempontból is megfelelő igét azonban nem ismerünk a törökségből. Marad a mentő feltevés, hátha a bán ige vokális hosszúsága már másodlagos, illetőleg összevonás eredménye, mint gyúr ← yoyur-; gyül ← yigil- stb. A feltehető átvert török ige ez esetben egy *bayin- / *bayan- féle igealak lehetett, ami ismerve a török ige felépítését már egy egytagú ige reflexívumának látszik. Mellőzve az okfejtés egész láncolatát rámutatok, hogy ez az ige egyedül csak a tör. baq- ige lehetett, aminek jelentését Clauson etimológiai szótára a következőkben adja: baq- 'to look after (someone), to look to, obey (someone)' /p. 311/. Vagyis az első jelentés konkrét tevékenységre vonatkozik, a másik érzelmi síkon mozog: engedelmeskedik, megadja magát /megbán/. A baq- igenek mai török nyelvjárási jelentései: 'schauen, hinschauen, aufmerksam betrachten, Sorgen führen für jemanden, pflegen' (Radloff IV. cc. 1435-6/. A kumükben pedig baq- 'gyógyít' > bayinçaq 'orvos' /Németh: KSz. 12(1911) pp. 99, 100/.

Láttuk, hogy az ótör. baq- igének kettős jelentése van:

1. 'nézni, figyelmesen nézni' > 'gondozni' és 2. 'engedelmeskedni, megalázkodni' > 'bánatot érezni'. Ez a kettősség a mai nyelvjárá-sokban is fennáll, de az a tendencia figyelhető meg, hogy a konk-rét jelentés inkább magához a baq- igetűhöz, az elvont pedig inkább a reflexívumhoz kötődik. Egyes mai nyelvjárásokban mint például az altajiban, még az ótörök komplex jelentés tükröződik: alt. paq- 1. 'obratitsja kuda-ili k čemu-nibuđ' és 2. 'pokoritsja; prinjat' poddanstvo'. Pl. gudayga pak- 'moliťsja, predavaťsja hogu' /Ver-bickij p. 239/. Judahin kirgiz szótárában már az a helyzet, hogy a konkrét jelentés magához az igetűhöz, az elvont pedig a reflexívum-hoz kötődik: bak- 'prismatrivat', deržat' skot' stb. és baġin- 'podčinjaťsja, pokoritsja'. Ugyanez a helyzet a mai csuvasban is: păx- 'smotret'; zabotiťsja, nadzirat' stb, és păxan- /refl./ 'pod-činjaťsja, poklonjaťsja' /Ašm. X. pp. 170, 176/. Az ojrotban a baq- és baġin- jelentése ugyanaz: 'pokoritsja, byt' pokornym' /Baskakov/.

Folytathatnánk a tör. baq- > baġin- igék formai és jelentés-tani kombinációinak a bemutatását, de talán ennyi is elég annak a feltevésnek a valószínűsítéséhez, hogy mi egy olyan nyelvjárásból vettük át a bán /< baġin-/ igét, ahol mind a két jelentés a ref-lexívumhoz kötődött: baġin- < baq-. A bán vmit és bán-ik valakivel igék összefüggésében a TESz. szóhasadást lát, ami azonban már az ótörökben bekövetkezett. A nyelvünkbe került komplex jelentésű bán ← baġin- azután úgy differenciálódott, hogy idővel a konkrét 'gondoz' jelentés az ikes igéhez kötődött, az elvont 'bereuen' jelentés pedig az egyszerű bán tűhöz. A bán ige 'megalázkodik, en-gedelmeskedik' jelentésében pedig nagyon alkalmas volt arra, hogy a honfoglalás utáni keresztény társadalomban a bűnbánat fogalmát fejezze ki: bánás 'poenitencia, poenitudo' /GyöngyK. 11/. Hasonló jelentésárnyalatot tükröz a csag. baġin- 'sich versöhnen, Frieden

schliessen' /Radloff IV. C. 1454/.

A bánt műveltető képzős igeről azt mondja az ÉrtSz., hogy "enyhe bántást" jelent, s ez érthető is 'gondoz' alapjelentéséből kifolyólag. Wichmann Csángó Szótára a bántat elemismétlődéssel keletkezett igealakot így értelmezi: 'grämen, beleidigen, verdrissen'. Ugyanezt a bántat igealakot az erdélyi magyarság nyelvéből az EMSzT. a következőképpen értelmezi: 'gondot visel'. Végsősoron ugyanazt tapasztaljuk a magyar nyelvhasználatban akárcsak a törökben is, hogy nyelvjárása válogatja, hogy melyik jelentés melyik igeformához köti-dik.

A magyar bán ige alapjául vett tör. baɣın < baɣ- hangtani vi-selkedése: -ɣ- > -ɣ̣- /vö. Räsänen, Phon. pp. 143-46/ kipcsak nyelvi átvételre enged következtetni. A mai csuvas paɣ- > paɣan-, amint fentebb láttuk, megőrizte az ótör. szóvégi zöngétlen gutturálist: -ɣ > -ɣ̣-.

Ung. bán ← tü. baɣın-

Baszik 'futuere'

"Magyar szavakhoz hasonlító török szavak" c. munkájában /1833/ Horváth István egyeztetette elsőnek igénket a tör. bas- 'drücken' jelentésű igével.

A TESz. a tör: bas- igét, a BTLw. még szűk körű adatismerete alapján, legkorábról a CCum.-ból idézi és hozzáfűzi, hogy 'közösül' jelentésben csak egy tatár népdalból és a karacsájból mutatható ki, a 'futuere' jelentés már újabb fejleménynek látszik. A bas- 'drücken' > 'futuere' jelentésfejlődés fennáll, de nem mondható éppen újnak. Az orkhoni feliratok bas- igéjét, amely ott érthető módon harci cselekményekkel kapcsolatban fordul elő, T. Tekin így fordítja: 'to raid, attack' /A Grammar of Orkhon Turkic p. 309/. Clauson az összes török nyelvelmékek számbavételével már általánosabb értelmezést ad: 'press, crush, oppress' /p. 370/, és ami számunkra sokat mond, példát hoz az ige 'futuere' jelentésére is: ār qīzī basdī 'the man copulated with the servant girl' /p. 371/. Kimutatható a bas- 'drücken' > 'futuere' jelentésfejlődés több mai nyelvjárásból is: kirg. basīn koy- 'nasilovat' (ženščinu)' /Judahin/. És előfordul az ige 'brüten' jelentésben is: kaz. qoş yomorgo basa 'der Vogel brütet auf seinen Eiern'; basır- 'brüten lassen'; basıldır- 'die fleischlichen Lüste unterdrücken' /Radloff IV. cc. 1529-30/. A csuvasban: pusar- 'pridavit', oplodotvorjat' (o samcah)' és pusmārla- 'nasilovat', pričinit' nasilie' /Ašm. X. pp. 6, 13/. Paasonen szójegy-

zékében pedig: šamarda ous- 'kotlani'.

A bas- ige 'futuere' jelentése tehát nem kronológiai értékű jelentésfejlődés, átvehettük a kölcsönhatások bármely korszakában.

A TESz.-ben felsorolt adatokhoz hozzásorolhatjuk még az ÚMTSz. baszós 'paráználkodó, latorkodó' adatát is.

Mint török jövevényszó megvan az ige a mongolban is: basu- többek között 'humilier, insulter' jelentésben /Kow. I. p. 1065/. Doerfer pedig mongol közvetítéssel a középperzsából is kimutatja a bas- igét, valamint származékainak igen kiterjedt jelentéskörét is /TMEN. §§ 691, 692, 696, 699/.

Ung. basz- ← tü. bas-

Becsül 'schätzen; ehren'

A TESz.-ben ismeretlen eredetűnek mondott becsül 'schätzen' ige mai másodlagos 'tisztelet' jelentésével kapcsolatban fölhívom a figyelmet Thúry Józsefnek az MTA kéziratárában elfekvő Magyar-Török Összehasonlító Szótára becs ~ böcs címszavára, ahol a következőket mondja: a tör. bič- 'elvág, metsz, szel; szab; fel-, megbecsül; árat szab, megítél, meghatároz' és idézi Budagov baha bič- 'árat szab' példáját. Thúry szótárát annak idején Gombocz ismertette /AkÉrt. 16 (1907) pp. 508-515/ és ha kiadásra nem is, de megőrzésre ajánlotta; a magyar becs ~ böcs szónak a török bič- igével való összefüggésére vonatkozólag nincsen semmi megjegyzése.

Az irodalomban Thúry után Pais figyelt föl /MNY. 30(1934) p. 217/ becsül 'értékel' igénkre a tör. bič- 'schneiden' igével való igen valószínű összefüggésére. Azóta jelentéstani szempontból fontos bizonyítékaink is vannak rá, illetve nyomon követhetjük a bič- ige nyelvjárásokszerte bekövetkezett rendkívüli jelentéstágulását.

A nyelvelmékekben váltakozó hangrendű bič- ~ bič- alapjelentése: 'to cut' és 'to cut out' (a garment) /Clouston p. 292/. A Thúrynál megadott további jelentésárnyalatok mind képviselve vannak a mai török nyelvjárásokban is: bol bičmek 'reichlich abmessen'; pai bičmek 'das Anteil bestimmen'; ölčüp bičmek 'überlegen, bedenken' stb. /Radloff IV. c. 1780/. Judahin kirgiz szótára 'kroit', kastroirovat', točno opredelit' jelentést ad, és megemlíti, amit már Thúry szótára

is szóvá tesz, hogy a bič- igének van a kalim 'menyasszonyi ke Lengye' nagyságát 'megszabni, fölértékkelni' jelentése is. A mai csuvas nyelv-járások páč- 'pilit' igéje /Ašm. X. p. 151/ köztörök jövevényszó.

Az első ízben 1416-ból már másodlagos 'tisztel' jelentésében adatolt magyar becsül igével és a csak későbbben /1456/ feltűnő becs névszóval kapcsolatban a TESz.-nek az a sejtése, hogy az ismeretlen eredetű szócsalád becsű, becses, becstelen, becsmérel alapszava elvonás az eredetibbnek látszó becsül igéből. És ez valóban így is van, mert a török nyelvjárások nem ismernek egy megfelelő jelentésű beč nominális alapszót. Ellenben Clauson török etimológiai szótára /p. 295/ hoz egy hangtani felépítésében idevágó bičil- /passz./ 'to be cut' jelentésű igét, ami a mai török nyelvjárásokban 'abgeschnitten, zuge-schnitten, abgemäht, abgeschätzt werden' jelentésárnyalatokban él /Radloff IV. c. 1781/.

Vizsgálódásunkban a jelentést véve alapul biztosra vehetjük, hogy mi annak idején a tör. bič- 'vág' ige bičil- passzívumát vettük át és pedig már másodlagos 'abschätzen' jelentésben. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár is a becsül igének 'felértékkel' jelentését hozza elsőnek és csak másodsorban említi a már a magyarban kialakult metaforikus 'tisztel' jelentést. Szinnyei Tájszótárában a becsül ige a népnyelvben többek között annyi is mint: nem tegez.

Mindent egybevetve úgy fest a dolog, hogy a magyar nyelvérzék a becsül ige -l végződését, a denominális -l képzőnek fogta föl és elvont belőle egy becs névszót 'érték' alapjelentéssel.

Jellemző, hogy az irodalomban /vö. EtSz./ általában csak a becs ~ böcs névszóról esik szó, világos jeléül, hogy a becsül igét származéknak érezték. A becsű < becs képzett szót pl. Zolnai Gyula is /Nyr. 28 (1900) p. 534/ egészen természetesen az ár > árú féle denominális származéknak tartja. Az ÚMTSz.-ban van a becsű szónak 'becsület' jelentése is: nincsen becsűd, mert szegény vagy.

Ami mármost a tör. bičil- ~ magy. becsül ige vokális megfelelést illeti, az nem példátlan török jövevényszavaink körében: betü ← bitig, gyeplő ← yiplik stb. /Vö. BTLw. p. 152/. Becsül igeink képzett és ragozott formái amellet szólnak, hogy mi a török bič- ~ bič- ige palatális változatát vettük át.

Ung. becsül ← tü. bičil- /pass./ < bič-

Bír 'besitzen, haben'

A bír ige ősi jelentése a HB. illetve a könyörgés birsagnop szavában őrződött meg számunkra. A párhuzamos latin szöveg dies iudicii alapján: bírság 'ítélet'. /Vö. Prikkel: NyK. 26(1896) pp. 89-91/. Az ítélkezés joga feltételezi a hatalmat s a TESz. szerint is a bír ige elsődleges jelentése a nyelvtörténeti adatok alapján: 'hatalma van'. Ebből fejlődött természetesen a további 'ítélkezik, rendelkezik, parancsol'.

A bír ige elsődleges 'hatalma van' jelentéstartalmát igazolja a birtok szó ősi 'hatalom' jelentése is. Pl. Urunk halált szenvedett Tibérius császár birtokának 17. esztendejében /Pázm. Kal. p. 231/; Azokat Isten én birtokom alá adta /MNY. 6(1910) p. 229/, leány, ky w attyának birtokai alatt vagyon /JordK. 180/ stb. A birtok eredeti jelentése tehát: 'potestas' és nem 'possessio'. Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára /1792/ szerint is: bírálni 'hatalommal itélni, vagy mást bírónak ismerni, vallani'; megbírálni valakit 'hatalmat adni valakinek a törvénytáadásra'.

A TESz. szerint a bír ige szókincsünknek igen régi eleme, valószínűleg megvolt már a honfoglalás előtt. /Vö. Szeremlei: MNY. 4(1908) p. 197/. Eredete ismeretlen.

A jelentés nyomán elindulva, lehetségesnek látszik, hogy a török nyelvmélekek buyur- 'to order, to command' igéjével függ össze /Clauson p. 387/. Ebben az esetben egy buyur-→būr-→bīr-→bír-

hangtani fejlődésről van szó, ami nem csupán egyéb jövevényszavaink esetében, mint yoğur->gyúr, yīyīl->gyül stb. tapasztalható, hanem magukban a török nyelvjárásokban is: ujj. bur- / ~ būr- / 'prikazyvat' / Malov. p. 114/; tar. bur- 'befehlen, bestimmen' / Radloff IV. c. 1821/. Ami az u > f delabializálódás esetét illeti a magyarban, arra van más példánk is jövevényszavaink köréből pl. bika < bika ← tör. buğa, de bír- igénk esetében végbement a delabializálódás már a török nyelvemlékekben is: bıyur- 'to command' / Rif. p. 106/, bıruğ 'der Hofmeister' / Brock. p. 36/. Vö. Räsänen, Phon. p. 61. A mai csuvasban magashangrendű változatában van meg az ige mint tatár jövevényszó: pür- / ← böyör- / 'prisudyvat', predopredelet' / Ašm. X. p. 82/. A buyur- ige értelmezését Judahin kirgiz szótára a következőkben adja: 1. 'prikazyvat', zakazyvat'; 2. 'prednaznačat', predopredelet'. A buyurug > buyruğ tisztség a nyelvemlékek szerint a kagán személye körüli fontos tisztség /vö. AOH. 11(1960) p. 169/. Mi azonban magát az alapul szolgáló igét vettük át: buyur- > būr- > bīr- → bír és alaktani rendszerünkbe iktatva az -ó / < eu < af névszóképzővel ellátva, a buyruğ hatásköréhez hasonló: 'ítélkező, rendelkező, parancsoló' bíró szót teremtettük. A nyelvemléki buyur- ige jelentésköre a mai török nyelvjárásokban eléggé leszűkült, ezzel szemben a magyarban gazdagon kiterebélyesedett. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaságban a következő értelmezését találjuk: 1. birtokol; 2. ad, juttat, rendel; 3. súlyt, terhet képes tartani; 4. boldogul valakivel (van hozzá hatalma); 5. jó erőben van; 6. tagadó formában: nincs jártányi ereje; 7. ugyancsak tagadó formában: képtelen valamely tagját mozgatni; 8. hatalma van; 9. győz (lebír); 10. előnyös anyagi helyzetben van (jól bírja magát).

Erdől a buyur- igeről /i.h./ azt mondja Clauson: "a very old word", de hogy mikor kerülhetett nyelvünkbe, azt a hangtani körülmények nem árulják el, egyedül a jelentés, a kultúrtörténeti háttér

adhat útbaigazítást. Nagy a valószínűsége, hogy már a társadalmi szervezkedés, a Kazár Birodalom kötelékében került nyelvünkbe a törvény, tanú, békó, sereg szavainkkal egy időben.

Visszatérve a TESz. eljárására, hogy a bíró ~ bírság ~ birkózik szavainkat külön-külön címszavakban tárgyalja, az annyiban érthető, hogy a bír eredeti 'hatalma van' jelentés ma már csak a bíró 'Richter' szóban érződik. A bírság szót a TESz. pl. így értelmezi: 'hivatalosan kiszabott büntetés'. Révainál /Antiquitates ... p. 346/ meg ezt olvassuk: bírság "Vera significatione prima valet: iudicium; bírságnap 'judicii dies'.

Ung. bír ← tü. buyur

Bocsát 'vergeben, lassen'

Bocsát igénk egyike a legkorábban felismert török eredetű igéinknek /vö. Kalmár, Prodrömus ... 1770/, amit érthetővé tesz az a körülmény, hogy egyeztetése sem hang- sem pedig jelentéstani nehézséget nem támaszt.

Az alaktani problémák, hogy tudniillik a tör. boř 'üres' melléknévnek bořa- igei származéka nem tőalakban, hanem már képzetten: bořat- /kauz./ és bořan- /refl./ formában került nyelvünkbe, nem okozott gondot a kutatásban. El volt intézve azzal /vö. NytudÉrt. 24(1960) p. 21/, hogy azon igéink közé tartozik, amelyek kivételesen járulékképzővel kerültek nyelvünkbe. A TESz. a bocsát származékot veszi címszóul, a BTLw. a bocsán származékból indul ki, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetnének egykorú, párhuzamos átvételek.

Az igető legrégebb nyelvemléki hangalakja: bořū- 'to free, liberate' > bořun- 'to free oneself, to be freed' ~ bořut- 'to release' volt. /Clouston p. 377/. A kései nyelvemlékekben váltokozva bořun- ~ bořan- /refl./ és bořut- ~ bořat- /kauz./, majd a ma élő nyelvjárásokban kizárólag már csak buřan- és buřat- hangalakkal találkozunk. A török nyelvtörténet folyamán bekövetkezett ezen hangváltozásra Clouston példákat idéz a nyelvemlékekből. Így a Chuastuanift-ban még ezt olvassuk: yazugda bořunu ötünürbiz 'we pray to be freed from sin' és a kései CCum.-ban buřan- 'to free oneself,

be freed'. Ugyanez vonatkozik a bošut- ~ bošat- kauzatívumra is; a nyelvemléki bošut- helyett a CCum.-ban bošat- 'to release, to forgive (sins)' hangalakkal találkozunk. /Vö. Clauson pp. 376-78, 383/. A bošut- ~ bošat- hangtani különbség kronológiai értékére mutat rá Poppe is "A Middle Turkic Text of the Apostles Creed" c. tanulmányában /Monumenta Serica 24 p. 282/.

Tekintve, hogy mi az ótör. bošun- ~ bošut- igét már későbbi bošan- ~ bošat- hangalakjában vettük át, arra gondolhatunk, hogy nem tartozik jövevényiszavaink régibb rétegébe, hanem nagy valószínűséggel, már a Kazár Birodalom kötelékében vettük át. Az itteni vegyes török nyelvű /mohamedán, zsidó és keresztény/ társadalomban már olyan jelentésárnyalatban kerülhetett az ige nyelvünkbe, hogy a kereszténység felvételével alkalmas volt a 'remissio peccatorum' lefordítására. A mai csuvas pušan- 'pustet, osvoboždašja' ~ pušat- 'osvoboždat' /Egorov, EtimSl. p. 170/ ugyancsak kései jövevényiszónak látszik valamelyik kipcsak nyelvből.

Ung. bocsát ← tü. boša-

Bont ~ bomlik 'zerstören ~ verrückt werden'

Ismeretlen eredetű bont igénk elsődleges hangalakja a TESz. szerint a bomlik igében képviselt bom- tő volt, amely a műveltető -t képző előtt másodlagos hasonulással n-né változott. Ilyen természetű példáink: romlik ~ ront, omlik ~ ont, hámlik ~ hánt stb. Igénk jelentéskörét a TESz. a következőkben adja: 1. bont 'szétszed, szétlazít, részekre szed' és 2. bomlik 'összezavarodik, tönkremegy, megbolondul'.

Ismeretlen eredetű ígéről lévén szó, a régi, a legkevesbé felkutatott török nyelvi hatás területén kíséreljük meg a nyomozást. Clauson török etimológiai szótárában /p. 348/ találkozunk egy, a 2. jelentés-csoportba vonható igével: bun- 'to be mentally deranged or disturbed'. Clauson utal a nyelvjárásokszerthe elterjedt azonos jelentésű mun- hangtani variánsára is. Egyik ilyen idézett példája: karī är mundi 'the old man was senile'. Vö. a TESz. egyik idézett példáját: minden sokaság ... elmeikben meg bomla / DöbrK. p. 340/. Clauson fölhozott nyelvemléki példáiból világosan látható, hogy a 'megzavarodni' jelentés a török nyelvemlékekben egy bun- igetőhöz fűződik. S hogy ezzel szemben ezt a jelentést a magyarban a bilabiális m-re végződő bom- igető hordozza, azt csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha föltesszük, hogy ez a jelenség a rendszerkényszer, illetőleg az említett ront ~ romlik, ont ~ omlik féle igepárok analógiás hatására, spontán ment végbe a magyar nyelvtörténet folyamán. Ennek ter-

mészetes következményeképpen született meg per analogiam már a magyar nyelv külön életében a konkrét jelentésű bont 'zerstören' ige.

A megoldható, illetve nyomon követhető jelentéstani problémák mellett, az etimológiának komoly hangtani nehézsége nincsen. A tőbeli u > o magánhangzováltozást számos török jövevényszavunk tükrözi /vö. BTLw. p. 148/.

Ung. bom/lik/ ← atü. bun-

Borul 'sich trüben, sich umwölken'

Borul igéenk. török eredetét elsőnek Horváth István észlelte 'Magyar szavakhoz hasonlító török szavak/': borul 'obnubilatur' ~ t. burumak.

A TESz. a borít címszó alatt tárgyalja az igét és amire a BTLw. nem ad alapot, a kettős hangrendű bur- ~ bür- 'beburkol, befed' ige mellé felsorakoztatja a homonim bur- ~ bür- 'fordít, csavar' jelentésű igei adatokat is.

Clauson etimológiai szótára /p. 355/ az őszibnek tartott palatális hangrendű bür- alatt hozza az igét 'to twist, wind round, screw together' jelentésben, megjegyezve, hogy a hangrendűség és a jelentésárnyalatok tarkán keverednek a későbbi nyelvjárásokban. A nyelvtörténet folyamán kialakult kettős hangrendűség: bur-, buru- ~ bür-, bürü- és a hozzájuk kapcsolódó jelentésárnyalatok: 'drehen, wenden' ~ 'umhüllen, bedecken' átmeneti keveredése mára nagyjában nyugvópontra jutott. Räsänen például habozás nélkül külön szócikkben tárgyalja a bur- és bür- igét /pp. 89, 92/: bur- 'drehen, wenden' aminek mai csuvas megfelelője: pär- 'vertet, povoračivať' és bür- 'umhüllen, bedecken' mai csuvas megfelelője: për- > përge- / ← tat. berke- / 'borítani, betakarni' /Paas. p. 96/.

A homonimák hangrendűségéhez kötött jelentései lassan elkülönültek: 'beborít' ~ 'beteker'. A magyar ige egy olyan nyelvjárásból való, amelyben annak idején az 'umhüllen, bedecken' jelentés a veláris

hangrendűséghez kötődött. A magyar borul igével pontosan azonos jelentés a türkménben ma a palatális sorban van: büre-~bürel- /passz./ 'nebo zatjanulos tučami' és 'nebo zavoloklo tučami' /Baskakov/.

Az ótör. bur- igét 'drehen, bohren' jelentése alapján Sauvageot /Recherches ... p. 49/ kapcsolatba hozza a magyar fúr igével, illetve urál-altáji rokonságra gondol.

Az előadottakat vö. NyK. 72(1970) pp. 173-4.

Ung. borul ← tü. bur-

Bosszant 'ärgern'

Bosszant igénk alapszava a mai törökségben már csak elvétve fordul elő, Thüry is csak Bálint Gábor kazáni-tatár szótárában találkozott vele: 'erzürnt werden, sich verbittern' jelentésben és elsőnek hozta kapcsolatba a magyar bosszant igével.

A Törjövész.-ban Gombocz még megjegyzi: "Kétséges egybevetés... biztos rokonsága a törökben ismeretlen" /p. 23/, a BTLw-ben azután mégis az elfogadható török átvételek sorába iktatja.

Az azóta felfedezett és kiadott török nyelvemlékek birtokában most már semmi kétségünk sem lehet, hogy a bosszant ige nyelvünkben török jövevényszó. Clauson etimológiai szótára /p. 374/ a következőket mondja az igéről: "busan- refl. of *busā-; 'to grieve, be sorrowful'; and the like. Morphologically *busā- might be a Den. V.fr. būs ['mist, fog']". Példája: uluš barča tēgin ũcün busanur 'the whole country grieves because of the prince'. A kauzatív busandur- 'to make (someone) grieve, be sorrowful'. pedig pontosan azt jelenti, mint a magyar gyakorítóképzős: bosszant.

Ugyanott említi Clauson a *busā- igének busuš 'grief, sorrow' nominális származékát is: qop busušf saq'ncf 'all their grief and anxiety'.

Nem látszik lehetetlennek, hogy a bosszant<busan- igével egyidejűleg átvettük: a *busā- tőige busuš nominális származékát is, amit a magyar nyelvérzék a denom. -s képzővel alakult származéknak

fogott fel és idővel elvonta belőle a bosszú 'Rache' nomet,
amit a TESz. is a bosszant családjába sorol.

Ung. bosszant ← tú. busan-

Búsul 'sich kränken, betrübt sein'

Búsul igéknak a TESz. nem szentel külön címszót, hanem az ETSz. és Szófsz. gyakorlatának megfelelően, az ismeretlen eredetű bú címszó alatt, mint annak bú < bús < búsul származékát említi. Ennek az állásfoglalásnak megfelelően a csatolt irodalmi utalások is elsősorban a bú szó problémájával foglalkoznak és egészen el-sikkadnak azok a kísérletek, amelyek egy bús 'zürnen' jelentésű török igéből indulnak ki. Vámbéryről pl. szó sem esik a bibliográfiai részben, pedig ezúttal helyes nyomon indul el /MBölcs. p. 143/, hasonlóképpen Simonyi is /Nyr. 45(1916) p. 74/, aki joggal kifogásolja, hogy az ETSz. meg sem említi a bús melléknév eredeti 'haragos' jelentését. Nem történik említés Horger észrevételéről sem /Nyr. 31(1902) p. 523/, aki rámutat, hogy a Hinnusz soraiban /"Nyögte Mátyás bús hadát, Bécsnek büszke vára"/ a bús amyi mint 'felbőszült, dühös'. Ugyanennek a jelentésnek hordozója a bús szó Berzsenyi Fohászában is: "Téged dicsőít a Zenit és Nadir / A szélvészek bús harca, az éj fény". A bú szócikk középső, értelmező szakaszának szerkesztője nem figyelt föl Tolnai, "A bús és családja" /MNY. 1(1904) pp. 38-54/ cikkére sem, amelyben a szerző Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty költészetének szóhasználata alapján a bús melléknév következő jelentésárnyalatait adja:

1. haragos, bosszús, dühös, dühödt, bösz, felgerjedt, ádáz;
2. viharos, háborgó sth., mert akkor rájön, hogy a felsorolt érzel-

mek alapja csak a dinamikus emberi indulat, a harag lehet, nem pedig a csendes búbanat. Búsul igénkkel kapcsolatban P. Komondor András /MNY. 28(1932) p. 47/ is utal a csag. buš- 'sich erregen, zürnen' adatra /Radloff IV.c. 1870/.

Az ótör. nyelvemlékek ismernek egy buš- igét, amit Clauson etimológiai szótára így értelmez: 'to be irritated, annoyed' /p. 377/. Idézett példája: men bū īšdin bušdum 'I was irritated by this affair'.

Egyszóval, volt alkalmunk egy tör. buš- 'zürnen' ige átvételére, amely a nyelvtörténetünk folyamán az -ul visszaható képzővel bővült. S hogy a búsul származékban valóban igei alapszóról lehet szó, azt támogatni látszanak az elévült busong, busod, busolog származék igék is. A búsul igével a továbbiakban az történhetett, hogy a nyelvérzék a vakul, lágyl, tágl stb. igék analógiás hatására denominális származéknak fogta föl a búsul igét és elvont belőle egy bús melléknevet. Idővel, azután a beszélő a bús végződésében a vitális -s melléknév képzőt érezte és elvont belőle egy bú alapszót. Az elvonás szóteremtő ereje pedig a nyelvtörténet minden szakaszában föltehető. A korán adatolt Bús személynévben mint ragadványnévben is inkább a 'haragos, dühös' feltűnőbb magatartás megjelölését kell látnunk, mintsem a csendes búbanatét.

Az eredeti bús 'haragos' > bús 'bánatos' jelentésfejlődés szinte szemünk előtt zajlott le és átmeneti fokat Páriz Pápai, Molnár Albert, Kresznerics szótárának kettős értelmezésében is megfigyelhetjük: búsulás am. 'furor, moeror; das Wüten, die Traurigkeit'. Az ó-magyar Mária-siralom "En junhomnok bel bua" kifejezését Mészöly helyes érzéssel így fordítja: "En szívemnek belső fájdalma", mert itt nem egyszerű bánatról, hanem fájdalommá mélyült haragról van szó /vö. Az ó-magyar Mária-siralom nyelv-történeti és stílustörténeti magyarázata. Acta Philosophica VIII.,

Kolozsvár 1944 p. 74/.

Bús szavunk stílusértékével Gáldi László foglalkozott behatóan: "Bús szavunk jelentésköre Petőfinél" /NytudÉrt. 40(1964) pp. 107-8/. De hogy a Petőfinél többnyire metaforikus használatú bús szó gyökerei hová nyúlnak vissza, arról nincs szó.

Az eddig elfogadott felépítmény: bú > bús > búsul a mondottak alapján így alakul: búsul > bús > bú. A búsul 'zornig > búsul 'traurig sein' jelentésfejlődés a török nyelvjáráásokban is megfigyelhető. Pl. OT. puş- 1. 'erregt, heftig, zornig sein'; 2. 'verwirt, melankolisch sein' /Radloff IV.c. 1390/. A csag. buş- igét pedig Thury így értelmezi: 'kár v. veszteség ér valakit, azon bús-lakodik, szomorkodik' /ÉrtNyszépt. 18(1903) p. 39/. Végül reagálnunk kell T. Tekin észrevételére /AOH. 20(1969) p. 76/, aki a tör. buş- igét kapcsolatba hozza a bulya- 'to bore, annoy' > bulyan- 'become angry' igével, illetőleg a kettőt szinonimának tekinti. A tör. bulya- igéről azonban tudnunk kell, hogy eredeti jelentése a konkrét 'umrühren, mischen' /Radloff IV.c. 1948/ és csak másodlagos jelentése a 'to confuse, disturb', amit Clauson is metaforikus használatnak nevez /p. 337/.

Ung. búsul ← tü. buş-

Csatol 'schnallen, zufügen'

A csatol ige a TESz.-ben a csat címszó alatt, mint annak az -1 denominális képzővel alakult igei származéka szerepel. A csat szócikk középső, kiértékelő részének szerkesztője nem vette figyelembe Gombocznak a BTLw-ben a csat etimológiájához fűzött következő megjegyzését: "Ung. csatol könnte auch unmittelbar mit dem türk. Verbum čat- zusammengestellt werden ... in diesem Falle wäre das Substantivum csat als eine relativ spätere analogische Rückbildung aus csatol aufzufassen." A TESz. csat szócikke az EtSz. szellemében íródott, ahol Gombocz visszavonta korábbi, már a TörJövsz.-ban is hangoztatott véleményét, miszerint egy csat ige átvételével is számolhatunk.

Gombocz fenti megjegyzésével rátapintott az igazságra, mert egy čat 'Schnalle, Spange' jelentésű szót nem tudunk kimutatni a törökségből. Ezzel szemben a csatol igeinek pontos jelentéstanai megfelelőjével találkozunk a török nyelvemlékekben: čat- 'to bring together join' és a čatuq deverb. melléknév jelentése: 'joined to something' /Clauson p. 402/. A mai nyelvjárások adataiból kiemeljük az ige metaforikus használatát: kirg. čati- 'zaputat' delo, vopros' /Judahin/. A čati, čatu deverbális nomen pedig minden esetben valaminek a csatlakozási vagy érintkezési helyét jelenti pl. útkeresztződés, de soha sem tárgyfogalom. Pl. oszm. čati 'die Verbindung, Fuge' /Radloff III. c. 1897/.

A TESz. további megjegyzése: "A szókezdő m. cs ótörök szempontból magyarázatra szorul". A szókezdő m. cs valóban magyarázatot igényel, de korántsem ótörök szempontból, hanem azért, mert a BTLw.-ben tévesen mint bolgár-török jövevényszó szerepel a csat. Az ótörök č-nek szabályos bolgár-török, illetőleg mai csuvas megfelelője: č- /vö. Räsänen, Phon. 181/.

Az ótör. č- kettős megfelelése a magyarban Gomboczot is foglalkoztatta és a BTLw. "Die Vertretung der Laute" c. fejezetében /p. 182/ a következő magyarázatát adja: "Die doppelte Vertretung des urtürk. č im Ungarischen durch cs einerseits und s andererseits kann daher meines Erachtens nur so erklärt werden, wenn wir annehmen, dass der Wandel č > š im Altschuwaschischen zur Zeit der Berührungen noch nicht in allen Mundarten vor sich gegangen war". Ennek a látszólag fogas kérdésnek ma már egyszerű magyarázatát tudjuk adni: a csatol ige nem bolgár-török, hanem kipcsak-nyelvi jövevényszó a magyarban. A csat /< čati/ lehetséges kun-besenyő eredetére a TESz. is utal.

Ung. csat- ← tü. čat-

Csökken 'nachlassen; sich vermindern'

Csökken (nyj. csökkik ~ csökked) igénk török eredetét elsőnek Révai észlelte Vocabula Turcicájában. Az egyeztetést átvette Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 137/ és Thúry is helybenhagyta /Magyar-török összehasonlító szótár/. Ilyen előzmények után Gombocz még sem vette fel török jövevényszavaink magyar kiadásába /1908/, de a BTLw-be már be-
lekerült.

Az idézett török megfelelők jelentéseire hivatkozva megjegyzi Gombocz: "hievon kann kaum getrennt werden: uig. čag. čök- 'das Knie Beugen'; tar. čük- 'knien, sich auf die Knie niederlassen'" /Radloff III. c. 234/. Ezek az adatok valóban összetartoznak és az elsődleges jelentés a konkrét térdhajtás volt. Clauson etimológiai szótárában is az első jelentés 'to kneel' és csak másodsorban 'to sink' /p. 413/. Clauson felhívja a figyelmet az ige gyakori páros használatára is, amit B. Atalay Kászgari čök čök adatára vonatkozólag így magyaráz: deveyi ihtirmak ičin kulanılır bir söz /I. p. 334/. Nyilvánvaló, hogy a tevének málházás céljából térdre kellett ereszkednie. Clauson szerint a tevének szóló čök felkiáltás a čök- ige imperativusza, de hangtani jellegénél fogva állathívogató szó is lehet. Vö. a magyar N. csök te! (csikónak mondják) /Kiskunhalas/; csökcső-csökcső! (dísznónak mondják) /Moldva/ UMTSz. Eredetétől függetlenül mára a čök nomenverbum értékben jelentkezik a törökségben: čök 'Kniefall' és čök- 'sich auf Knie niederlassen'. Ebből a 'sich auf Knie nieder-

lassen' jelentésből fejlődött a további 'sinken' > 'klein, alt werden' > 'zusammenstürzen' jelentés /Radloff III. c. 2034/. Ezt példázzák a mi tájnyelvi adataink is: csökik 'törpén marad'; csökkent 'fejlődésben visszamaradt'; csökkent 'kistermetű, csenevész'stb. /ÜM TSz./. De már Clauson nyelvemléki adataiban is hasonló jelentésekkel találkozunk: čökük 'collapsed'; čökütlük 'shortness of stature /p. 414/.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a tör. čök- ige nem elsődleges 'letérdel, térdet hajt', hanem már másodlagos 'kisebbedik, töpörödik' jelentésben került nyelvünkbe, ami már önmagában is arra utal, hogy nem tartozik török jövevényszavaink legrégebbi rétegébe. Ezen a nézeten van Németh is /MNY. 17(1919) p. 25/, amikor igénket török jövevényszavaink középső rétegébe sorolja.

A TESz. szerint: "Nem dönthető el, hogy a honfoglalás előtt vagy a kun-besenyő érintkezés korában került-e át nyelvünkbe". Ez végeredményben nem is döntő körülmény, de annyi bizonyos, hogy nem bolgár-török jövevényszó. Mai csuvas hangtani megfelelője: šākān- 'prekloniť koleni' /Egorov, EtimSl. p. 205/, vagyis az ótör. č- nek a hangtörvényes š- felel meg.

Ung. csökken ← tú. čök-

Csűr-csavar 'drehen, wenden'

Csűr-csavar ikerszavunkról az idők folyamán igen eltérő vélemények alakultak ki. A TESz. véleménye szerint az ikerszó első eleme magyar fejlemény, a csűr-csavar ikerszó önállósult eleme. A csavar ige, az ikerszó második tagja vitatott eredetű, de legvalószínűbbnek látszik, hogy a kavar ige cs -s kezdetű párja /vö. Károly MNY. 62(1966) p. 158/. A csavar ige török eredetét nagyon kétli a TESz., de komoly aggályai voltak már Gomboczknak is, annak ellenére bolgár-török jövevényszavaink sorában említi. És végül a két ige együtteséről a csűr-csavar ikerszóról ezt halljuk: osztódással alakult a csatar igéből. Ezek szerint: kezdetben volt egy kavar ige, ennek keletkezett egy csavar alakpárja (mint kavarog ~ csavarog), a csavar-ból osztódással alakult a csűr-csavar ikerszó, majd ennek a csűr eleme elég későn /1836/ önállósult. Ez a bonyolult folyamat önmagában valahogy elképzelhető, mivel azonban fölmerült az igepár török származtatása is, azzal is szembe kell néznünk.

Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 135/ a csavar igét a török čevir- igével egyeztetette, amit Budenz bírálatában /NyK. 10(1871) p. 135/ helyesnek, vagy egyelőre helyeselhetőnek tart. Vámbéry élete végén, illetőleg már postumus munkájában /MBöles./ így nyilatkozik: "A török nyelvemlékek ebben az értelemben nem is ismernek mást, csak egy magashangrendű čevic- igét. Vö. Clauson p. 398: čävür- 'to twist, or turn (something)'. A mai török nyelvjárások megfelelőit Räsänen eti-

mológiai szótárában találjuk meg egybegyűjtve /p. 102/, amelyek között már az összevont čūr- hangalakkal is találkozunk. Ilyen összevont hangalakban közli az igét a szalarból: čūr- 'tourner' Kakuk Zsuzsa is /AOH. 14(1972) p. 178/. Mélyhangú párja már csak a kései csagatájban merül föl. A mondottak alapján nekünk kizárólag csak egy magashangrendű čevir- átvételére volt módunk a múltban: *čābūr- > *čāvīr- > čūr-.

Hogy egy önálló csūr ige létezhetett a múltban nyelvünkben, annak vannak nyelvjárási nyomai: csūr 'csavarog, tekereg, utat veszít' /Szinyei TSz./; csūrlődik a kutya a láncon 'mozgolódik, forgolódik' /UMTSz./. Kisújszállási tájszó: csūról 'fonalat csavar egy kis nádszálla'; csūrlő /> csüllő/ 'náddarab a fonal fölcavarására' /MNY. 14(1918) p. 16/. Az irodalmi nyelvből Madáchot idézhetjük: "Ah, a szent tan mindég átkotok, mert addig csūritek ... míg őrülség, vagy békó lesz belőle" /ÉrtSz./. Az sem érdektelen, hogy Petőfi még érezhette a csūr ige önállóságát, mert az "Akár mikép csūrjuk, csavarjuk, szép aki gazdálkodni tud" mondatában vesszőt tesz a két ige közé /Petőfi szótár/. A légiforgalom szűlte csūrőlap (eszköz a gép elfordítására) szerencsés felújítása az elavult csūr igének. Régi szótáraink is felemlítik az igét. Fl. CzF. azt mondja róla: "magában nemigen használják". Balassa Magyar Szótára is hozza ezzel a megjegyzéssel: "leginkább a csūr-csavar ikerszóban használatos". Az ÉrtSz. is említi ezzel a megjegyzéssel: "ritkán használt ige". Vagyis egy csūr ige valamikori önálló létezésének nyoma van.

A csūr-csavar ikerszó magán viseli a forradásos ikerszavak minden lényeges jegyét. Mint az ilyen természetű ikerszavaknál túlnyomórészt, itt is igék kapcsolatáról van szó, amelyek lassú összetapadással és nem hirtelen osztódással jöttek létre. Továbbá az ikerszó mind két tagja élő, vagy a múltban élt szó.

A csűr ige korai elhomályosulásához hozzájárulhatott kisebb intenzitású magashangúsága is, úgy hogy idők múltán a csavar ige vált az ikerszó domináns részévé. Mára az ikerszó valóban azt a benyomást kelti, mintha osztódásos ikerítéssel lenne dolgunk.

Az ótör. čävür- ~ čävir- > šavār- 'forgat, göngyöl' hangalakban van meg a mai csuvasban /Paas. Szójegyzék p. 130/ s mint jövevényező megvan a cseremiszbén /MSFOu. 48(1920) p. 186/ és a vogulban is /FUF. 17(1917) p. 189/.

Ung. csűr ←--- tü. čävir-

Dól 'sich erstrecken, liegen'

Már a BTLw. megjelenése után jelentette be Gombocz /MNY. 13 (1917) p. 100/, hogy a köztörök š ~ bolg.-török l hangmegfelelést tükröző jövevényszavaink gyér számát sikerült eggyel szaporítani: köztör. tűš- 'fallen' ~ bolg.-tör. *tül- ~ magy. dól.

A kikövetkeztetett bolg.-tör. *tül- ige köztörök megfelelőjéről a következőket mondja Clauson etimológiai szótára: tűš- has a general connotation of movement downwards both voluntary, 'to settle' ... and involuntarily 'to fall' /p. 560/. Pontosan úgy, mint a magyarban: lehet szándékosan ledőlni (pihenni), de pl. a fa kidől (magától). A köztörök tűš- ige jakut tūs- megfelelőjének gazdag jelentésárnyalatait sorolja fel Böhtlingk szótára /p. 113/, amit a magyarban ige-kötős szerkezetek pótolnak.

A tűš- ige mellett említi Clauson nominális párját is: tűš 'a halt on a journey'; tűš ōdī 'the time to halt, midday' /p. 559/. Vagyis egy őtör. tűš ~ tűš- nomen-verbummal van dolgunk. A BTLw. a dél címszó alatt még megcsillagozva hozza dél szavunk feltehető bolgár-török *tül párját, de Róna-Tas felfedezte egy virjál mondatban: ševél tölē šitne 'a nap dele (delelőpontja) elérkezett (dél van, ebédidő)' /NytudÉrt. 58(1967) p. 173/. Ezek szerint világos, hogy az őtör. tűš ~ tűš- nomen-verbum mindkét tagja képviselve van a magyarban mint bolg.-tör. jövevényszó: dél ~ dól. A köztörök tűš- 'to fall' igével kapcsolatban Clauson szótára is megjegyzi: "An early l.-w. in Hungarian as dól".

Ami már most a dél ~ dől eltérő vokalizmusát illeti, azt a TESz. a következőképpen magyarázza: 1. a dél ← *tül esetében az tör-
tént, hogy az ü helyébe hanghelyettesítéssel i lépett, majd nyíltab-
báválással é-vé fejlődött. 2. A dől ige esetében pedig egy ü > ö
nyíltabbáválással majd nyúlással kell számolnunk. A dél és dől sza-
vunk vokális különbsége azonban sokkal valószínűbben az átvétel kro-
nológiai különbségét tükrözi, hiszen semmi bizonyítékunk sincs, hogy
egyidőben kerültek volna nyelvünkbe. A dél a telepedik ige (déli
időben alkalmas helyen megszáll) hangtani viszonyára emlékeztet s
ezen az alapon török jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozhat.
A dől ← *tül- ige pedig a tömeges átvételek korára jellemző hang-
változást tükrözi.

Ung. dől ← bolg.-tül. *tül-~/gtü. *tüs-/

Dúl 'verheeren, plündern'

A dúl ige jelentése az 1359-ből való első feljegyzése omnia vastabat dulja vala alapján nem kétséges. Eddigi gyér és téves megfejtési kísérletei után a TESz., mint már az EtSz. is, ismeretlen eredetűnek mondja.

A dúl 'plündern' jelentésre két igéje is van az ótörök nyelvnek: talā- 'to damage, pillage' és yulī- 'to pillage' /Clauson pp. 492, 919/. A mai nyelvjárásokban 'plündern' jelentésben a tala- ige járja, a yulī- pedig már csak nyomokban fedezhető fel. Jellemző példa rá a csuvas megfelelő: šā1- /Ašm. XII. p. 16/, ahol a megadott sokféle jelentés mellett a 'zahvatit' már csak az utolsó.

Az ótör. yulī- 'to pillage' igen korai kiavulásának egyik, de talán legfőbb oka, hogy van az ótörökben egy másik hasonló jelentés-tartalmú és hangalakú ige is: yul- 'to pull out, pluck out', amelyre vonatkozóan Clauson /p. 918/ fontosnak tartja megjegyezni: "not to be confused w. yulī-". A yulī- és yul- igék azonos hangbenyomása és a jelentésbeli közelség /pusztít ~ kitép/ azt eredményezte, hogy a két ige már igen korán összekeveredett, illetőleg egymásbaolvadt, lényegében a yul- 'to pluck out' jelentésben átengedte a 'to pillage' jelentéskört a talā- igének, amely 'rablás, pusztítás' jelentésben a mongolba is behatolt.

Szemben állunk tehát egy mára elavult, az orkhoni feliratokban 'to pillage, plunder' jelentésű yulī- igével, amelynek jelentésár-

talmát Clauson szótára a következő példákkal világítja meg:
tāgdimiz yulīdīmiz 'we attacked and pillaged them'; ävīn bargīn
yfiqīsīn [y]ulīmadīm 'I did not pillage their dwellings, property,
or livestock'. A DTS a középtörökből is idéz példát: bođun bir
ekindi yulušđi 'ljudi grabili drug druga' /p. 279/.

Nyilvánvaló, hogy dúl igénk etimológiájának megfejtésében
a szinonim yulī- és talā- igék közül, csak az ótör. yulī- igeből
indulhatunk ki. Jelentéstani vonalon nincs semmi kétség, de magyará-
zatot igényel a szókezdő d- a várható gy- helyett. A magyarban
tapasztalható sporadikus gy- > d- hangváltózásra már Révai felhívta
a figyelmet: dilkosság pro gyilkosság; dimölcs pro gyümölcs /Anti-
quitates ... pp. 71, 91/. A népnyelvből Wichmann Csángó szótára nyújt
példákat: dűlöl < gyűlöl; dőz < győz; dűt < gyűt stb.

Mint sporadikus hangjelenség a törökségben sem ismeretlen:
kikalp. dastiq 'kissen' < ǰastiq; nog. dumala- < jumala- 'rollen,
drehen' /Fund. p. 456/.

Minden körülményt tekintetbe véve az a benyomásunk alakul ki, hogy a
dúl < ǰul- < yul- depalatalizált hangalak elterjedése, a gyúl
'sich anzünden' ige-től való elkülönülés okából spontán ment végbe.

Ung. dúl ← tü. ǰul- ~ yul-

Enged 'gehörchen, nicht widerstehen'

A TESz.-ben ismeretlen eredetűnek mondott enged igénk régi jelentése a HB. szerint: engede urdung intetvinec 'engedelmeskedett', Vörösmartynál: a nép alatta megtanult engedni /ÉrtSz./. A népnyelvben: enged a csikó 'szelidül, engedelmes lesz' /ÚMTSz./.

A TESz. az enged ige engedelmeskedik jelentéséhez kiegészítő magyarázatul még hozzáfűzi: 'nem áll ellent', ami konkretizálva így is mondható: 'meghajol'. A meghajol és engedelmeskedik már a kódexek korában is rokon fogalmak /vö. JókK. p. 10/. Akaratom hajol rá (engedelmeskedik) /NySz./.

A mindennapi nyelvhasználatunkban is sok az olyan kifejezés, amelyekben a hajol és enged jelentése párhuzamos: enged a rábeszélésnek ~ hajlik a szóra; enged a kérésnek ~ hajlik a kérésre; engedékeny ~ hajlik rá; engedetlen ~ hajthatatlan; enged az idő ~ (esőre) hajlik az idő stb. Az Ormánysági szótárban: ráhajol 'engedelmeskedik'.

Az enged igének ismerjük engeszt/el/ és a székelységből engül alakját is. A három igei származék nyilvánvaló közös töve: eng-, az EtSz. szerint enge-. Ez az eng- igető hang- és jelentéstani szempontból is kapcsolatba hozható az ótör. en- ~ eg- ~ közt. en- in-, ~ eg-, ig-, ly-, iy-, i- ~ jak. ün- ~ ieſ ~ csuv. av- ~ ay- ige-tövekkel, amelyek jelentése Clauson etimológiai szótárában: 'to bent, to bow' /pp. 99, 168/. A DTS példáiból: egilmiz kišini, eger bu kü-müš 'a nem hajló embert meghajtja (engedelmességre bírja) ez az ezüst',

egilmāz kōñūlni axī er egār 'a nem hajló (engedelmeskedő) szívet a bőkezű ember meghajtja' /pp. 111, 165/. A mai oszm. baş eğ- 'fejet hajt' kifejezést a Türkçe Sözlük így magyarázza: 'inkiyat etmek' ['meghódol, engedelmeskedik']. A csuv. av- igének Paasonen Szójegyzéke még csak konkrét 'hajlítani, meghajolni' jelentését adja /p. 34/, de Ašmarin /I. p. 34/ ezt a megjegyzést fűzi hozzá: "Etiam ad suum voluntatem perducere alqm., alqm. suum facere".

Az enged igének ismerjük tranzitív: enged neki te palástodat és intranzitív használatát is: én ő akarajoknak engedvén felálllok /NySz./. Az összetett, műveltető-gyakorító képzővel alakult engesztel igének egyszerű engeszt alakját Csúri fedezte fel a csángó nyelvjárásban /MNY. 29(1933) p. 149/. Azóta ismerjük Wichmann szótárából, valamint a szlavóniai magyarság nyelvéből is: engeszt 'zsírt olvaszt'; felengeszt 'kiolvaszt' /tranz./; felengesztel 'olvadni kezd' /Kórógyi Szótár/. Az ige ebben az egyszerű engeszt alakjában már Faludinál is szerepel: "A tűző nap .... a viaszt engesztli /NySz./, mára azonban kiavult s csak továbbképzett engesztel alakja használatos.

Az enged ige jelentését már CzF. szótára is így értelmezi: "Más anyagi v. szellemi erő előtt meghajlik és saját erejét, hatását, merevségét alábbhagyja". A kódexek világosan értelmező példái: Mindent ő lába alá engesztel /Döbrk. p. 13/; Én alám népeket engesztelsz /Döbrk. pp. 13, 35/, Semmi Istent úgy meg nem engeszteli mihozzánk [nem hajtja úgy felénk] mint a szabad akarat szerint való disziplína /NySz./.

A magyar enged ige töve az ótör. en-~eg- tőváltozatok en- variánsát képviseli. Az η veláris nazálist, amely a törökben magashangrendű szavakban is előfordulhat ng-vel helyettesítettük éppen úgy, mint tenger ← *tenir ~ köztör. teniz.

Ung. enged — tú. en-

ÉR I. 'berühren, reichen, langem'

ÉR 'vmit érint, valahová elér' alapjelentésű igénket a TESz. vitatott eredetűnek mondja, mert végeredményben a finnugor /vö. MSzFgrE/ és a török /vö. BTLw./ származtatása is mondhatni egyformán lehetséges.

Szemügyre véve a török származtatás lehetőségét tudnunk kell, hogy a törökben két er- ige van: 1. är- 'to be' és 2. ér- 'to reach, to arrive' /Clauson pp. 193-94/. Gombocz pl. az EtSz.-ban arra is gondolt, hogy a magyar ér ige végsősorán az är- 'to be' igével is összefügghet, viszont rendkívüli jelentésgazdagsága "ősrokonságra enged következtetni".

Ezek az ótörök är- és ér- homonim igék a nyelvtörténet folyamár igen különböző pályát futottak meg: Az är- 'to be' igéről már Clauson is megállapítja, hogy igen korán a bol-, ol- és dur- segédigék nivójára süllyedt. De a mi esetünkben jelentéstani szempontból csak a török ér- 'to reach, arrive' igéből indulhatunk ki.

Ez az alapján mozgást jelentő ige adottságánál fogva igen hajlamos volt a további metaforikus jelentésfejlődésre, ami magyar és török viszonylatban is egyformán bekövetkezett. Radloff /I. c. 755/ még csak 'erreichen, erlangen' jelentését adja, de Sevortjan /Etim. Sl. I. p. 288/ a mai nyelvjárások jelentésárnyalatainak hosszú sorát hozza: 'elér, megérkezik; meghonosodik; közeledik, odamegy, igyekszik, törekszik, odafut; megérik, beérik; kitalál, megért;

átvesz, odanyújt; odailleszt' stb. Ezek szerint a magyarban és törökben is egyformán tág jelentésmező nem tekinthető kronológiai kritériumnak az átvétel szempontjából. Tudvalevőleg Bárczi ezen az alapon az ér ige átvételét török jövevényszavaink legrégebbi rétegébe utalta /IOK. 2(1952) p. 368/.

A finnugor és török eredet lehetőségét is egybevetve, úgy látszik Lakónak van igaza /IOK. 2(1952) p. 368//, amikor kifejti, hogy minden valószínűség mellett szól, hogy volt egy finnugor eredetű ér igénk, amely egyelőre csak a vogulból és cseremiszből mutatható ki; egy feltehető: *sere- alapalaktól és idők folyamán a törökből is nyelvünkbe került az ér 'berühren, erreichen' ige. Szerinte ez a körülmény is magyarázhatná ér I. igénk jelentésárnyalatainak feltűnő bőségét.

Ung. ér I. — tü. ér-

Ér II. 'wert sein'

Az ér 'wert sein' ige a TESz. szerint jelentéshasadással különbült el az ér 'erreichen' alapjelentésű igétől, vagyis már magyar fejlemény.

A MSzFgrE. nem különböztet meg többféle ér igét a magyarban, hanem valamennyit egyazon finnugor alapszóhoz kapcsolja. A BTLw. három magyar ér igét különböztet meg: 1. 'berühren'; 2. 'wert sein'; 3. 'reifen'; de a felhozott példákban nem érzékelteti eredeti különállásukat. Ér igéink ilyen bizonytalankodó elbírálása azt a benyomást kelti, hogy itt valami nincs rendjén.

Az érték nomenről azt mondja a TESz., hogy az ér 'wert sein' igének a -t mozzanatos képzővel bővült, majd az -ék deverbális képzővel megtoldott származéka /vö. TMNy. p. 493/. Az érték szó jelentése a régiségben a konkrét 'vagyon', nem pedig az elvont 'Wert'. Értékes /1604/ am. vagyonos, tehetős. Az igeőnek a népnyelvben kialakult származéka az érvényes 'érdemes, jóra való, jó' /MTSz./, amiből a nyelvújítók elvonták az érvény alapszót és megalkották további származékait.

Feltűnő jelenség, hogy az ér 'wert sein' mint tőige igen eleven nyelvünkben, de származékaiban szegény. Az ige etimológiájának megfejtéséhez a konkrét 'vagyon' jelentés kínálkozik legbiztosabb alapul.

Az ótörök nyelvemlékek ismernek egy ād 'property' alapjelentésű noment, amihez Clauson még hozzáfűzi: "generally means movable property,

other than livestock', ami leggyakrabban az ād tavar 'inanimate and animate property' páros használatban nyer kifejezést /pp. 33, 442/. Aki pedig elfekvő vagyonnal és jószággal is rendelkezik, arra azt mondják: edlig tavarly 'imejuščij bogatstvo' /DTS/.

A bennünket érdeklő ād nomennél maradva, ādliār többesszámát Clauson így fordítja: 'useful goods'; ādgū ād 'good manufactured article'; tavyač ādi 'Chinese merchandise'; arttf ād 'his property increased'.

Erről az ótör. -d konzonánsról pedig tudjuk, hogy csak az archaikus észak-keleti nyelvjárások kis csoportjában őrződött meg, egyébként a középtörökben már -ð képviseli. Vö. szag. koib. es 'bewegliches Eigentum, Habe, Waren, alles was sich in der Jurte befindet (Geräte, Kleidung, Teppiche, Kostbarkeiten)'; šor. es 'der Schmuck der Frauen, die Ohrringe, Kopfbehäng etc. /Radloff I. c. 871/.

A tárgyalt ótör. ād > középtörök āð szabályos bolgár-török folytatása: ār. A mai csuvasban ebben a jelentésben yar hangalakkal találkozunk: yar 'nazv. žensk. ukrašenija /Ašm. IV. p. 316/. Vagyis a bolgár-török ār a föllépett y- protézis következtében yar hangalakot nyert, ugyanúgy mint ahogy a nyelvemléki id- 'senden' > középt. īð- a mai csuvasban: yar- 'posylat' /Egorov, EtimSl. 354/. A vagyont jelentő női ékszert Paasonen is említi Szójegyzékében /p. 22/: yarapa. Vorob'ev /Čuvasi. Etnografičeskoe issledovanie p. 333/ pedig yarkač nevű női fejdíszről beszél. Räsänen figyelmét elkerülték ezek az adatok, mert /UJb. 31(1959) p. 316/ a következőket mondja: "Im Čuv. hat man keine Entsprechung dem tü. eð / < ed / gefunden" de helyesen következtet amikor azt mondja: "man kann jedoch eine zu erwartende *yar voraussetzen".

A magyar ér 'wert sein' jelentésű ige alapján föl kell tennünk, hogy létezett az ótörökben a nominális ād 'vagyon' jelentésű nomennek egy *ād- igei párja is, ami úgy látszik csak a magyarban őrződött meg.

Török jövevényszavaink vizsgálata során nem egyszer kell ahhoz a megoldáshoz folyamodnunk, hogy egy föltehető nomen-verbumnak vagy egyik vagy csak a másik tagját vettük át. Ebben az esetben az adatolt ótör. äd > középt. äd > bolg.-tör. *är / > yar / 'vagyon' mellett föl kell tennünk egy *äd- > középt. *äd- > bolg.-tör. *är- 'vagyonosodni' igét is.

Az ótör. d > ö > r hangfejlődés végső fokának képviselete egyben azt bizonyítja, hogy az igét már közvetlenül a honfoglalás előtt, érintkezésünk utolsó szakaszában vettük át.

Ung. ér II. ← bulg.-tü. *är- / < *äd-/

Érik 'reifen, gären'

A BTLw. három ér igét különböztet meg nyelvünkben: 1. ér 'berühren, reichen, langem'; 2. ér 'wert sein'; és 3. ér 'reifen', de nehezen összeegyeztethető, különböző jelentéseik ellenére, megférnek egyazon címszó keretében. A TESz. viszont már külön-külön címszót szentel a három ér igének. Az itt szóbanforgó érik 'reifen, gären' igéről azt mondja a TESz., hogy jelentéshasadással és ikessé válással különült el az ér I. igétől. Ez a föltevés jelentéstani szempontból igencsak megkérdőjelezhető.

Nézzük, mit mond az ÉrtSz. az érik igéről: 1. növényi termés növekedésének teljes kifejlődéséhez közeledik és fokozatosan a rá jellemző végleges alakot, szint, minőséget, ízt kapja; 2. étel, ital, szerves anyag a benne végbemenő vegyi folyamat által felhasználásra, fogyasztásra, étkezésre alkalmassá válik: érik a sajt, a pezsgő, a pálinka. Átvitt értelmű használatában pedig: fejlődésének magasabb fokát éri el, vagy arról tanúságot tesz; érettségizik!

Csúry Szamosháci szótárának példái: érik a savanyított káposzta, érik a rothadó trágya. Az erős melléknévnek pedig az ÉrtSz. két értelmezését adja: 1. erős 'stark, kräftig' < erő 'Kraft' és 2. bódító, erős hatású (érett, kiforrott ital) < érik 'reifen, gären'.

Szem előtt tartva az érik igének a szerves anyagokban végbemenő bomlás alapjelentését, találkozunk az ótörök nyelvemlékekben egy: irī- ~ irū- 'to decay, rot, putrefy' jelentésű igével, amihez Clauson

/p. 198/ többek között a következő példamondatot fűzi: vyľáč irídī 'the wood (etc.) rotted'. Radloff szótára /I. c. 1459/ több délszibériai török nyelvjárásból ugyanebben a jelentésben említi: 'faulen, sauer werden, verderben'. A mai török nyelvjárásokból Sevortjan etimológiai szótára is /I. pp. 372-374/ 'gnit', razlagat'sja, svernut'sja (o moloke), tvorzi't'sja' jelentéseket hoz. Figyelmet érdemelnek Judahin kirgiz adatai: iri- 'prokisnut', svernut'sja, gnit' és elvont jelentésű használatában: 'demoralizirovat'. Az iril- /passz./ igéhez fűzött könül iril- példamondatot így fordítja oroszra: 'vyzyvat' bespokojnost', strah'. A nominális származék iriŋ jelentése pedig 'gnoj'. A felsorolt török nyelvi példák alapján, érik igénk törökből való származtatásának jelentéstani akadályja nincs. Ami pedig a hangtani viszonyt illeti, a BTLw. hangtani rovatában /p. 152/ ezt olvassuk: "Dem türkischen i steht im Ungarischen i > ë > ö bzw. i > ë gegenüber". Példáiból: tör. bitiy → betű, yipty → gyepelő stb.

A bekövetkezett i > e hangváltozás következtében három ér igénk lett a magyarban: 1. 'reichen, gelangen'; 2. 'wert sein'; 3. 'reifen, gären'. Bár a három ige eltérő jelentéstartalma a szövegkörnyezetből mindig nyilvánvaló, mégis megtörtént, hogy Pethe Ferenc a "Vizsgálódó Magyar Gazda" szerkesztője hiányolta nyelvünkben a latin fermentum magyar kifejezését és 1796-ban azzal a kéréssel fordult olvasóihoz, hogyan lehetne a fermentációt jó magyar szóval kifejezni /vö. Nyr. 27 (1896) pp. 656-657/. A beérkezett válaszokból kiemelem a Debrecenből érkezett ajánlatot: érik! De Pethe nyelvérzékében az érik ige már nem volt egyértelmű és megalkotta ugyanabból az igeből a hangzatosabb erjed > erjendezik igét, ami Faludi tetszését is megnyerte. Mára azután az történt, hogy az érik és erjed igék között bizonyosfokú jelentéskülönülés lépett föl. Érik a gyümölcs, a búza és egyéb növényfésülés, de például erjed a must, amint azt az ÉrtSz. is magyarázza: valamely szerves anyag egyszerűbb anyagokra bomlik, vagy erjesztő anyag hozzá-

adásával erjedésnek indul. Példája: erjesztő kád 'bor, sör erjesztésére szolgáló kád'. Az erjesztő kád tehát pontosan ugyanaz, mint Csere Mihálynak az 1741-ből följegyzett: eresztő kádak adata /vö. Nyr. 65(1936) pp. 29-30/.

Az érik 'reifen, gären' igéhez hasonlóan az erjed igének is kifejlődött másodlagos, metaforikus jelentése: lassan kibontakozik valami helyzet, ügy. A három ér igénk esete mindenképpen tanulságos példája, hogy hasonló hangtestű igék szétválasztása, illetőleg etimológiai különállásuk kimutatása sokszor nem könnyű feladat.

Ung. érik ← tü. iri-

Ernyed 'ermatten'

Az ernyed ige Németh Gyulánál már régen jól elvégzett fejtegetését /Melich-Eml. p. 298-300/ megismételni az teszi szükségessé, hogy a TESz. továbbra is ismeretlen eredetűnek mondja, mert török származtatása "szó történeti okokból nem fogadható el". A TESz. negatív állásfoglalását kifogásolható mulasztások magyarázzák. Amit ugyanis az EtSz., a SzófSz. és természetesen Németh sem hanyagolt el, azt a TESz. nem teszi szóvá, hogy tudniillik az ernyed ige a 19. század elején a népnyelvből irodalmi úton került a köznyelvbe.

A hangsúly tehát az ige népnyelvi életén van, ami megengedi a föltevést, hogy nyelvünknek igen régi eleme. A TESz. még súlyosabb mulasztása, hogy az EtSz.-ban megadott jelentésárnyalatoknak nem mindegyikét, hanem válogatva hozza, kihagyva éppen a legfontosabb konkrét jelentést, amiből a többi magától értetődően önként következik. Ez pedig: 'enged, enyhül az idő, lágyul a jég'. Vö. ótör. ärü- 'to melt, become liquid (of ice, fat, wax etc.)' /Clauson p. 198/.

Németh fent említett cikkében, az ernyed ige tövét ezzel az ótör. ärü- igével, illetőleg ärin- reflexívumával egyeztetve, amelyhez a magyarban a mára elavult ősi -d gyakorítóképző járult.

Hogy az ige elsődleges jelentése a konkrét olvadás volt, arról a távolabb eső jakut nyelv is tanúskodik: ir- 'auftauen, schmelzen' /Böhtl. p. 38/. Pekarskij értelmezésében pedig az ige metaforikus

jelentésfejlődésével is találkozunk: 'razdobrjatsja, smjagčatsja, peremenit' gnev' /I. p. 961/.

Az ótör. ärin- /refl./ alapjelentése 'to be lazy' /Clouston p. 235/, úgyszintén a mai nyelvjárásokban is /vö. Räsänen p. 48/.

Vagyis a konkrét jelentés a fizikairól az érzelmi síkra tevődött át, amint azt az EtSz. harmadikul megadott 'lankad' jelentése is tükrözi. Az igét nyilván konkrét jelentésében vettük át, ami adottságánál fogva mind az átadó, mind pedig a befogadó nyelvben is megfelelő metaforikus árnyalatokba ment át. A mai csuvasban irél- /passz./ alakjával találkozunk 'tajat', rastopljatsja' jelentésben /Egorov, EtimSl. p. 71/. A népnyelvből ismeretes az ige ernyésedik 'síkossodik' jelentése is /Szinyei TSz./. Ruhára vonatkoztatva pedig 'vásik, foszlik, málik'; emberre vonatkoztatva 'lankad, fárad, erejét veszti'.

Végezetül utalok az árik igéssel kapcsolatban mondottakra, hogy tudniillik az ótörökben három különböző jelentésű är- igével van dolgunk. Ezek közül az är- I. képezi árnyad igénk alapját. Az ige reflexívuma arín- mára kiavult a használatból és valamikori létezését csak árnyad jövevényigénk őrzi. Ezzel szemben magashangrendű párja: ärin- 'to be lazy' alapjelentésben a mai napig eleven a török nyelvjárásokban. Vagyis árnyad /←-arín-/ és ernyed /←-ärin-/ igénk egy törőli fakadt és ennek megfelelően jelentésben is csak árnyalati különbség van közöttük: Árnyadoz a téli legelőre szorult jószág és ernyed, elfárad az ember, elnyúvlik a ruha.

Ung. ernyed ← tü. ärin-

Gyaláz 'schmähen, schimpfen'

Gyaláz igénk a TESz. szerint vitatott eredetű. Tudniillik finn-ugor és török származtatásával is kísérleteztek a múltban, de egyik származtatás sem meggyőző. A Muhkácsinál felvetett /KSz. 6(1905) p. 379/ és később Paasonentől is jóváhagyott /NyK. 42(1913) p. 45/ etimológiát, miszerint a gyaláz ige a török yala 'Verläumdung' -z képzős denominális igei származéka volna, Gombocz soha sem tudta elfogadni. A BTLw. szójegyzékébe mégis felveszi, de csupán arra szorítkozik, hogy felsorolja a török yala 'Verläumdung' nyelvjárási adatait. Később kétségei támadnak az ige bárminemű török kapcsolatával szemben /MNY. 15(1919) p. 113/ és visszatér Budenz származtatásához, miszerint a magyar gyaláz beletartoznék a gyalog szó finnugor családjába. Végül az 1930. évi egyetemi előadásban újra a török eredet lehetőségét vallja és a kivételesen járulékképzővel ellátott török igei átvételeink sorába iktatja /vö. NytudÉrt. 24. p. 21/.

Gombocz bizonytalankodó, változó állásfoglalásának az az egyszerű magyarázata, hogy nem volt tudomása az ótör. yala- ige létezéséről is, amit Brockelmann /Mitteltürkischer Wortschatz/ közléséből ismertünk meg. Ennek az adatnak az ismeretében foglalt végleges állást Gombocz is utolsó ilyen tárgyú egyetemi előadásában.

A nyelvünkbe lépő török nyíltszótagú yala- ige a -z gyakorító képzővel bővülve illeszkedett be zártzótagú igei alakrendszerünkbe.

A mai csuvasban már csak mint tatár jövevényszó van meg az ige a yola ~ yula 'kleveta' nomen tövében /Ašm. IV. p. 316/. /Vö. MNy. 66(1970) pp. 333-4/.

Ung. gyaláz ← bulg.-tü. jala- ~ tü. yala-

Gyarapodik 'zunehmen'

A TESz. szerint a gyarapodik, gyarapszik, gyarapít, gyarapul szócsalád igei alapja a gyarapik ige eredete ismeretlen, és nyomatékosan hozzáfűzi: "az ige török származtatása nem fogadható el". Ez a határozott kijelentés nyilván Balassa Iván /MNy. 37(1941) pp. 186-9/ cikkével függ össze, aki a BTLw. megállapítása ellenére, miszerint a török igető mindig a tiszta igetővet tükrözi nyelvünkben, merészelte a tör. yara- ~ bolg.-tör. ĵara- → magy. gyarap igét tőre és a mozzanatos -p képzőre bontani.

Hogy Balassa Iván elképzelése helyes volt még abban a tekintetben is, hogy gyárt igénk idevonható, (a gyarat- igét kihagyta), azt már az etimológiai szótár első kötetének megjelenése után megkíséreltem igazolni /MNy. 70(1974) pp. 206-9/. Balassa Iván egyeztetése sem hang-, sem pedig alaktani tekintetben nem támaszt nehézséget, egyedül jelentéstani szempontból igényel kiegészítést.

A török nyelvelmékek ismernek egy yarā- igét 'to be successful, advantageous, beneficial, useful, serviceable' jelentésben /Clauson p. 956/. Ez az árnyalt jelentésgazdagság az ige további származékában különböző módon teljeseedik ki. A mi számunkra a legtöbbet mond az ige reflexívuma: waran- 'sich verbessern; voll, dicht werden; sich auslegen; sich zu einer Arbeit durch Übung tauglich machen' /Radloff III. c. 109/.

Az ótör. yara- nyelvjárásokszerte elszórtan észlelhető 'passend, tauglich sein' > 'besser, nützlich sein' > 'voll, dicht, vollkommen sein' > 'wachsen, gedeihen' irányú jelentésfejlődése érthető módon alapját képezhette gyarap-odik igéneknek. Az átvett tör. yara- ige a magyarban az ősi -p mozzanatos képzővel bővült, de momentán jellege már korán veszendőbe mehetett. Ma ui. inkább a mozzanatok egymásrahalmozódását érezzük benne, a cselekvés lassú folytonosságát, mint a telepedik vagy ülepedik igében is.

Ung. gyarapodik ← bulg.-tű. yara- ~tű. yara-

Gyarat 'schaben, saubern'

Gyarat igénket a TESz. bizonytalan eredetűnek mondja, de lehetségesnek tartja, hogy összefügg a gyárt ige régi gyarat változatával.

A nyelvtörténeti adatokból levonható jelentése: 'bőrt vakar, kapar, tisztít és gyapjút, kendert gerebenez'. Az ÚMTSz. szerint is: gyarat 'tilolt kendert a törektől megszabadít' vagy egyszerűen 'finomít'. Kassai szótára szerint /II. p. 258/ "A Duna mellékén kendert gyarat 'kendert fésül vas fésűvel'. Vagyis a gyarat alapjelentése 'valamit megfelelő eljárással alkalmassá tenni a feldolgozásra.' Kálmán Béla /Magyar nyelvjárások 23/ szerint: "Veszprém és Somogy megyében a honfoglalás előtti gyarat, gyarot igével fejezik ki a szláv öcsel, a német hechel és az ugyancsak szláv gerebenez műveletet". Kálmán tehát honfoglalás előttinek mondja a gyarat igét, ami magától értetődő, ha meggondoljuk, hogy a kenderfeldolgozás mondhatni minden műszava bolg.-török eredetű nyelvünkben: kender, tilol, tiló, tör, kölyű, sörte.

Az ótör. yarat- /< yara-/ 'to make suitable, convenient' /Clauson p. 959/ ige jelentésbeli megfelelője a mai csuvasból nem mutatható ki, de egykori meglétét a magyar jövevényszó bizonyítja. Az eszköz, a gereben neve a csuvasban ma orosz jövevényszó: kerebenke /Paasonen, Szójegyzék p. 65/.

Hogy azután a bolgár-törökből a tiszta ĵara- vagy pedig már a ĵarat- kauzatívum került-e át, az ma már nem dönthető el. Mint ér-

dekességet hozzáfűzhetjük még, hogy amíg az ótör. 'tauglich machen' alapjelentésű yarat- ige jelentése a bolgár-törökségben valaminek a finomítására szűkölt, a köztörök nyelvek nagy részében a lóidomítás műszava lett. Ebben a jelentésben került át a vogulba is /vö. Kannisto: FUF. 17(1925) p. 96/.

Ung. gyarat ← bulg.-tü. jarat- -tü. yarat-

Gyárt 'verfertigen, schaffen'

Gyárt < gyarat igénket a TESz. török eredetűnek fogadja el, szemben a bizonytalan eredetűnek mondott gyarat 'gerebenez' igével, de hozzáfűzi, "lehet hogy a kettő eredetében azonos".

És ez a valóság, mert a gyárt és gyarat ugyanazon ótör. yarat- ige két különböző jelentésárnyalatát tükrözi. Radloff szótára /III. cc. 111-3/ pontosan különválasztja a két jelentést: 1. 'machen, dass etwas passend tauglich ist' /vö. gyarat 'gerebenez'/ és 2. 'schaffen, erschaffen, hervorbringen', vagyis 'gyárt, alkot, teremt'. Példáiból: χuda alāmni yarattī 'Gott hat die Welt erschaffen'.

A magyarban azután a gyarató-ból hangkieséssel keletkezett gyártó főnévből vonódott el a mai gyárt ige 'verfertigen, schaffen' jelentésben és a beállott hangtani elkülönüléssel teljesen elszakadt a 'gerebenez' jelentésű gyarat igétől. A magy. gyárt < gyarat csuvas megfelelője: šurat- 'rodit', sozdavat', tvorit' /Ašm. XII. p. 263/.

Ung. gyárt ← bulg.-tü. jarat- ~tü. yarat-

Gyón 'beichten'

Gyón igéneknek Németh Gyulától származó török etimológiáját /Melich-Eml. p. 289/: tör. yōnan- /refl./ 'magát vádolni' < yōn- 'rágalmaz, vádol' a TESz. valószínűnek ítéli.

Igaz, hogy a felmerülő hang- és jelentéstani nehézségek okkal-móddal elháríthatók, de sokkal valószínűbbnek látszik, főleg jelentéstani szempontból Mándoky Istvánnak velem közölt ötlete, hogy ti. a gyónik ige a mohamedán rituális mosdást jelentő yuvan- /refl./ 'to wash oneself' < yū- ~ yuv- 'to wash' igével függ össze. Clauson /p. 943/ a nyelvemlékekből idézett ār yundī adatot így fordítja: 'the man performed the ritual ablutions'.

A kérdéses igének összevont yūn- és eredeti, teljesebb yuvun- /refl./ alakja még a 14-16. század közepén is egymás mellett él az oszmánliban.

A Magyar Nyelvatlasz /IV. p. 59/ szerint a feltett kérdésre: mit csinál az, aki a templomban elmondja bűneit a papnak? a felelet: gyón/ik/ ~ gyovon ~ gyovony ~ gyohon stb. A még össze nem vont változatokban is előforduló népi igeformákból arra következtethetünk, hogy az ige már csak a honfoglalást megelőző században kerülhetett nyelvünkbe, a Kazár Birodalom kötelékében, a mohamedán vallási szokások ismeretében. A honfoglalás utáni keresztény társadalomban azután a rituális mosdás, tulajdonképpen a bűntől való szabadulás szertartásának nyelvi kifejezése, könnyen betölthette a bűn bevallás, a confiteor szerepét.

Példamondat a CCum.-ből: yazuqlarimizi yudi 'er hat unsere Sünden abgewaschen'; kirg. žuun- 'myvat', smyvāt; lišitsja čego'; aybīn žuudu 'on zagladil svoju vinu' /Judahin/.

A török nyelvemléki yū- > yuv- > yuvun- /refl./ mai csuv. megfelelője su- > säv- > sävän- /refl./, az ótöröknek megfelelő jelentésben. Idézem Ašmarin jellemző példamondatát: Namāz kaynā sin čelyine sävänsa kēlenet /XII. pp. 198, 313/: 'Namaz érkezéével az ember nyelvével mosakszik (kér, könyörög bűnbocsánatért)'.

Ung. gyón ← bulg.-tü. juvan- ~ tü. yuvan-

Gyötör 'quälen'

A TESz.-ben bizonytalan eredetűnek mondott gyötör igét Fokos a törökből származtatta /Nyr. 63(1932) pp. 100-1/ éspedig a yitür < yit- 'elpusztít, megsemmisül' alapjelentésű igéből. A hangtani tekintetben lehetséges egyeztetés jelentéstani szempontból csak nagy megalkuvások árán volna elfogadható.

A gyötör ige jelentéstartalma és használati köre (a túlzott követeléssel megterhelt tanulót, munkást, vagy a túlterhelt lovat is gyöttrik) azt a benoymást kelti, hogy a gyötör ige eredetileg a konkrét megterheléssel járó szenvedést jelentette.

Az ótörök nyelvelmékek ismernek egy: yüd- 'to carry' jelentésű igét és egy yük 'a load, burden' jelentésű noment, mind a kettő egy mára elavult yü- igető származéka /Clauson pp. 885, 910/. Példa: ol yük yüdti 'he carried the burden'. A DTS /p. 283/ az ótör. yüd- ige középtörök yüd- hangalakját is hozza, de az ótörökből ismert konkrét jelentése mellett metaforikus használatát is említi: yüd- 'nesti zaboty, terpet, snosit'. A yüür- /kauz./ alatt pedig ezt a példamondatot olvassuk /p. 284/: ayruq ayir işinni adnayuxa yüürmä 'ne izvalivaj (gruz) svoih del na drugogo' /Kāšgarī/, vagyis ne terhelj (ne gyötörj) másokat a magad bajával.

Ebbe a jelentésmezőbe ugyan jól beleillik a magyar gyötör ige, de hangtani nehézségeket támaszt. A gyötör ige szókezdő konzonánása alapján /gy- ← j- < y- / a tömeges átvételek korában kerülhetett nyelv-

vünkbe, amikor talán még csak a konkrét megterhelést jelentette. Problémát okoz hangzóközi -t-je, mert ebben az időben az ótörök -d- és -d̄- helyén már δ--t várnánk. A nehézség elhárítására egyetlen lehetőség kínálkozik, feltenni, hogy mi nem a yūd- ige yūdūr- kauzatívumát, hanem a mára kihalt *yū- igető yūtūr- kauzatívumát vettük át. És hogy ez a yūtūr- ige valóban létezett az ótörökben, annak világos bizonyítéka a DTS /p. 287/ yūtūrük /< *yū-tūr-/ deverbális származéka: 'nagružennyj, obremenennyj, izmoždennyj' adata, amit Räsänen is így tagol: yū-tūr-ük 'beladen' /p. 212/. Ugyanezt az adatot Clauson említi /p. 893/, de tévesen magyarázza.

Ung. gyötör ← bulg.-tü. ŷū-tūr-~tü. yū-tūr-

Győz 'siegen'

Győz igénk megfejtésével nem sokan kísérletezettek és a felvetett ötletek alapján a TESz. csak ismeretlen eredetűnek mondhatta ki.

Felülvizsgálva az eddigi elképzeléseket /NyK. 71(1969) pp. 137-8/ úgy látom, hogy a magyar győz ige az ótörök nyelvemlékek: yig ~ yég 'better' > yéged- 'to get better, to succeed' igéjével függ össze /Clauson pp. 909, 911/. A yig ~ yég melléknévről a következőképpen vélekedik Thomsen: "... a toujours le sens comparatif (ou superlatif) de meilleur, supérieur, suprême" /Turcica. MSFOu. 37 (1916) p. 21. 2. jegyz./. Az ótör. yég melléknévnek megfelelő mai csuvas šev ma már csak jelzős szerkezetekben él: šev-čavaš 'nekreš-čenyj čuvašin' vagyis igazi, jó csuvas /Ašm. XIII. p. 53/. Ehhez a yig ~ yég melléknévhez járult a törökben mára elavult denom. verbunképző az -ad, -ād /vö. Räsänen, Morph. pp. 144-5/: yigād- ~ yégād- 'besser werden, überlegen sein, besiegen' /Gabain ATGr. p. 254/. Az elavult -ad, -ād denom. verbunképző a török nyelvtörténet folyamán, már érintkezésünk legintenzívebb korszakában -ad, -ād további fejlődési fokot ért el.

Amennyiben győz igénk török származtatása szóba jöhet, úgy az mind jelentéstani, mind pedig hangtani vonatkozásban is csak az ótör. yigād- > yigād- ~ hely.-tör. ŷigād- fejlődési fokán képzelhető el. Az ótör. -d-, -d > -š-, -š a mai csuvasban ɣ fokon jelentkezik, ille-

tőle) az ótör. -ad, -äd képzőnek ma hangtörvényesen az -ar, -er felel meg /vö. Ašmarin, Materialy § 54/. A mai csuvasban az ótör. yig melléknévnek ilyen igei származékával nem találkozunk, helyét az ugyancsak archaikus -n denom. verbunképzővel alakult šën foglaltja el, 'legyőzni' jelentésben /vö. Paas. Szójegyzék p. 132/.

Az a körülmény, hogy a magyar győz és jelentéstani megfelelője a csuv. šën ugyanazon ótör. igeből más formánssal bővült, arra enged következtetni, hogy igeink nem a mai csuvasnak megfelelő óbolgár nyelvjárásból valók. Vagyis nem csak eltérő hangtani sajátosságok /vö. Róna-Tas: NytudÉrt. 58(1967) p. 174/, hanem morfológiai különbségek is támogatják azt a fültevést, hogy bolgár-török jövevényszavaink nem egyazon nyelvjárásból valók. /Vö. NyK. 71(1969) pp. 137-138/.

Ung. győz ← bulg.-tü. ǰigäd - ~ tü. yigäd-

Gyúl 'sich entzünden'

Gyúl igénket a TESz. alakpárja, a korábban adatolt gyújt címszó alatt tárgyalja, megjegyezve, hogy török származtatása súlyos hang- és alaktani nehézségek miatt nem valószínű.

Már a TESz. első kötetének megjelenése után megkíséreltem szembe nézni ezekkel a nehézségekkel: "Ung. gyúl 'sich entzünden' und gyújt 'anzünden' und ihr türkischer Hintergrund" /Studia Turcica pp. 375-383/. Ezúttal az ott mondottaknak rövide szabott kivonatát adom.

A magyar gyúl beletartozik a yal-, yar-, yaq-, yan-, yaš- fényt és ragyogást jelentő, hang- és mozgásfestő török igék nagy családjába, amelyek közös *ya- tövére már Ramstedt rámutatott /MSFOu. 95(1949) pp. 74-75/. Clauson etimológiai szótára ezek közül a yal-, yaq, yan- és yarū- változatot ismeri /p. 869/, de ő is egy feltehető közös *yā- igetőre gondol. A felsorolt variánsok közül a yal- a leg-
elevenebb igető; behatolt a szomszédos finnugor és mongol nyelvjárásokba és nominális származékát yāle 'Tag, Licht, Helle, Schein' jelentésben Sebestyén Irén a Kanini félsziget szamojéd nyelvjárásából is kimutatta /ALH. 2(1951) p. 116/. A jakutban a várható sal- 'pod-
žarivat', pripekat' /Pekarskij II. c. 2035/ hangalakban fordul elő. A tör. yal- ige onomatopoeitikus jellegének megfelelően rendkívül gazdag hangtani változatokban bontakozott ki: yaltır-, yaltra-, yuldra-, yuldıra-, yıltra-, yıldura-, voltra- stb. /Vö. T. Tekin: AOH. 20(1969) pp. 65-66/.

Minden jel arra vall, hogy mi a fényt, ragyogást jelentő variánsokból a yul- hangalakot vettük át és ez tükröződik nominális származékában a 'Fakel' jelentésű yula szóban, ami a magyar Gyula keresztnévben él tovább. A magy. gyúl ← bolg.-tör. jul- ~ ótör. yal- ~ yul- származtatásnak ezek szerint nincsen sem jelentéstani, sem pedig hangtani akadály. A mai csuvasban az ősi yal- igének šáltär 'zvezda' és šuläm 'plamja' nominális származékával találkozunk. A fõnt felsorolt igei variánsokból mára csak a yan- > šun- 'goreč' él /vö. Egorov, EtimSl. pp. 206, 217, 218/.

Ami pedig a gyúl ~ gyújt alaktani viszonyát illeti, az a TESz. szerint is a fúl ~ fojt, nyúl ~ nyújt féle alakpárok analógiájára jöhetett létre. Végül hozzáfűzhetjük még, hogy az említett égni, fényleni alapjelentésű: yal-, yan-, yar-, yaš-, yaq- igesornak a yar- tagja is képviselve van jövevényszavainkban: gyertya ← bolg.-tör. řarta a mai csuvasban šurta 'sveča'; az ótör. yar- igébõl való származására Egorov etimológiai szótára is utal /p. 221/.

Ung. gyúl ← bulg.-tü. jul- ~ tü. yul- ~ yal-

Gyúr 'kneten'

Gyúr 'kneten' jelentésű igénket elsőnek Révai származtatta a törökből /Vocabula Turcica/, vagyis egyike a legrégebben felismert török eredetű igéinknek.

A török nyelvelmékek megfelelő igéje: yuyur- 'to knead (dough, etc.)' /Clauson p. 906/. A bolg.-tör. jujur- → magy. gyúr hangfejlődésében tapasztalható hangzóközi réshang kiesése és következménye, a tőhangzó megnyúlása más török nyelvjárásokból is kimutatható: CCum. yūr- id.; kirg. žuur- 'mesit', zamešivat' /Judahin/. A mai csuvasban: šār 'mesit' (testo, glinu)' /Egorov EtimSl. p. 208/.

Bálint Gábor /Párhuzam .../ még a mongolból származtatta az igét, nem tudva, hogy a magyar gyúr és mong. jiyura- is egy forrásból, a bolgár-törökből való.

Szólnunk kell még a gyúr ige magashangú párjáról a gyúr igeről, amit a BTLw. nagyon bizonytalankodva ugyan, de egy feltehető palatális *jiyir- hangalakból magyaráz. A TESz. szerint legvalószínűbben a gyúr igének hangrendi átcsapással elkülönült párja. Ez volt a véleménye már Moór Elemérnek is /MNy. 35(1939) p. 39/ és azóta Balázs János. /MNy. 63(1967) p. 154/ az alakpárképződéseket vizsgáló cikkében végleg kijelölte a gyúr ige helyét szókincsünkben. Véleménye szerint a gyúr ~ gyūr azok közé az esetek közé tartozik, amikor a tőtípusok hangtani változását funkciómegoszlás is követi. Ebben az esetben a veláris ~ palatális hangrendűség olyan fokú minőségváltozást vont

maga után, hogy a két ige jelentéstartalma fel sem cserélhető, vagyis a gyúr és gyúr ige egymástól független, önálló igévé lett.

Ung. gyúr ← bulg.-tü. йуур-~tü. ууур-

Gyűl 'sich versammeln'

A TESz. a gyűl ~ gyűjt igepár taglalásánál a korábban adatolt gyűjt igét veszi címszóul, szemben a BTLw. eljárásával, ahol Gombocz a gyűjt igével kapcsolatban hangtani nehézségekre hivatkozik, a gyűl igét pedig egyértelműen a török yīyil- /passz./ < yīy- 'sammeln' igéből származtatja. A probléma, amit a TESz. fölvet, hogy vajon a yīyil- passzívumot, vagy pedig a tiszta yīy- igetövet vettük-e át, valóban szóba jöhet, de a gyűl ige vokális hosszúsága inkább egy átvett yīyil- passzívumra enged következtetni.

Az ótör. nyelvemlékekben a yīy- ige jelentése: 'to collect, assemble, to restrain, hold back, to accumulate (wealth)' /Clouston p. 897/. Szóval már maga az igető is jelentett gyülekezést, de nagyon gyűjtést is. Ugyanez a kettősség tükröződik yīyil- /passz./ származékában is, ami a következő példákkal igazolható: hodun yīyildī 'the people assembled' és alqu yīyilmīš ād tavar 'all the goods and property that have been accumulated' /Clouston p. 902/. Az ótör. yīyil- igének ebből a kettős jelentésárnyalatából illetve használatából azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy mi az ótör. yīyil- igét intranszitiv jelentésében vettük át: gyűl ~ gyűlés ~ gyülekezik stb. A nyelvtörténet folyamán végbement: yīyil- → yīyil- → magy. gyűl hangváltozás, illetve a hangzóközi spiráns kiesése következtében a vokális megnyúlt.

A gyűl ige tranzitív párja, ahogy azt a TESz. is valószínűnek tartja, már másodlagos magyar alakulat, a fúl ~ fojt, gyúl ~ gyújt stb. alakpárok rendszertani hatására.

A TESz. megjegyzi, hogy a valószínű török eredet elfogadása ellenére, gondot okoz a magyar és török ige eltérő hangrendje. Ez a körülmény azonban semmiképpen sem akadályozza a török származtatásnak, mert a kettős hangrendűség jelensége igen gyakori a török nyelvjárásokban /vö. Räsänen, Phon. p. 57/ és sokszor el sem dönthető, melyik variáns az elsődleges. De az ige palatális változatát már a BTLw. is hozzá: yiyl- /tar. čag. OT./ 'sich versammeln' /Radloff III. c. 506/. Németh a kumükből idézi: jiy- / < yiyl- /, a szalárban pedig Kakuk Zsuzsa feljegyzése szerint mindkét hangalak járatos: yiis- ~ yiis- /AOH. 13(1962) p. 111/.

Ung. gyűl ← bulg.-tü. jiyl- ~ tü. yiyl-

Gyűlöl 'hassen'

Gyűlöl 'heves, ellenséges indulatot érez' /ÉrtSz./ igénket eddig még minden kutató, különböző elgondolással, de ösztönösen a törökből kísérelte meg megfejteni, nyilván a nagyszámú török eredetű gy-s szókezdő jövevényszavunk hatására. A SzófSz. szerint is: "Talán honfoglalás előtti török jövevényszó". Annak gondolta Räsänen /NyK. 48(1933) pp. 161-162/ és Babos is /MNy. 35(1939) p. 178/, de egyikük megfejtési kísérlete sem meggyőző, úgy, hogy a TESz. csak ismeretlen eredetűnek bélyegezhette az igét.

A nyelvtörténeti adatok szerint, amit a TESz. is példákkal igazol, a 17. századot megelőző időkben a gyűlöl 'hassen' ige még kizárólag: gyül- ~ gyöl- tőalakban szerepel: "Az hamis ösvént gyülöm erősen" /MA. Bibl. V. p. 57/. Páriz Pápai /1702/ már azonos értelemben felváltva használja a két igét: gyülőség ~ gyülölség 'odium' és gyülős ~ gyülölséges 'odiosus'. Amikor tehát a gyűlöl ige etimológiájához nyúlunk, a régi egyszerű gyül- ige-tőből kell kiindulnunk.

Elsőnek, akit a TESz. nem is említ, Vámbéry /MBölc. p. 164/ kísérelte meg a törökből megmagyarázni: gyűlöl ← török yaula ~ yuula 'ellenség, ellenségeskedés' és ezzel helyes irányba terelte a kutatást.

A régi gyül ige pontos jelentéstani megfelelője az ótör. yayīlā- 'to be hostile to, engage in hostilities (with someone)' /Clouston p. 903/. A denom. verbum alapszavát nem említi Clouston, de megtaláljuk Radloffnál: ujj. yayī és leb. kmd. yīg 'der Krieg, der Feind' értel-

mezésben /III. cc. 40, 658/. Ennek melléknévi származéka: yaɣɪɫɪ előfordul Clausonnál is 'hostility' tehát ellenségeskedés, gyűlölködés jelentésben. Talat Tekin /A Grammar of Orkhon Turkic p. 346/ említ egy yaɣɪt- 'to start hostility' kauzatív igét ami feltételezi egy nem adatolt *yaɣ- ige létezését, aminek alapján feltehető a múltban egy ugyancsak nem adatolt *yaɣɪl- passzívum is, amiből a magyar gyűlöli, illetőleg gyűl ige szépen levezethető.

Meggondolást igényel ellenben az első szótagbeli ótör. a magyar ü vokális-megfelelés. Láttuk, hogy a feltehető *yaɣɪl- /passz./ ige. tövének a nominális sorban kettős hangtani képviselője van a mai török nyelvjáráásokban: yaɣ ~ yɪɣ /vö. Räsänen, Phon. p. 59/. Ez a kettősség főnnállhatott elvben már az ótörökben is: ótör. *yɪɣɪl- ~ bolg.-tör. *ɣɪɣɪl- → magy. gyűl > gyīl és labializálódva: gyűl.

A több török jövevénytavunkban is bekövetkezett i > ü labializálódási folyamat Bárczi szerint már a honfoglalás előtt megindult. Úgy látszik igaza van Kallósnak /Nyr. 62(1933) pp. 45-47/ amikor arra gondol, hogy a mára elavult régi egyszerű gyűl 'hassen' jelentésű igének az -l gyakorító képzővel való bővülése gyakorlati okokból, spontán jött létre azért, hogy elkülönüljön az azonos hangzású gyűl 'sich versammeln' jelentésű igétől.

Ung. gyűlöli ← bulg.-tü. ɣaɣɪl- ~ tü. yaɣɪl-

Ijeszt 'erschrecken'

Az ijeszt ~ ijed igék nyilvánvaló töve az ije-, a TESz. szerint ismeretlen eredetű.

Az ijeszt ige jelentése: 'félelmet kelt, megfélemlít, megriaszt', az ijed igéé: 'félelem fogja el, megriad'. Ezek alapján a két ige közös eleme az ije- igetű am. 'fél'.

Igének etimológiájának megfejtése szempontjából az ótörök nyelvemlékekben a következő fontos adatokkal találkozunk: ayfn- "used only in association with qorg- ['fél'] and no doubt more or less syn. w. it" /Clauson p. 274/. A qoŕqmaz-ayfnmaz páros használata megerősíti a két ige szinoníma voltát: qorg- ayfn- 'bojatsja, opasatsja' /DTS/. Clauson közli az igének magashangú, már továbbképzett változatát is: äymän- 'to be timid, shy' /p. 273/. Sevortjan török etimológiai szótára is ismeri az igének veláris és palatális változatát is: eymen- ~ ayman- 'bojatsja, strašitsja' és utal az igének 'szégyel' jelentés-változatára is. Közli továbbá az igére vonatkozó terjedelmes irodalmat /I. pp. 249-251/. Egorov etimológiai szótára, hivatkozva a nyelvemléki eymen- adatra, imen- hangalakban hozza az igét 'stesnjatsja, ne osmelivatsja' jelentésben /p. 69/. Räsänen szótára /p. 10/ említi a kirg. ay 'Furcht' nominális adatot is, úgy, hogy feltehetőleg egy ősi, kettőshangrendű ay, äy ~ ay-, äy- nomen-verbummal van dolgunk 'Furcht ~ fürchten' jelentésben.

Látnivaló, hogy mi még a képzőnélküli magashangrendű igetövet vettük át, amely a magyarban további e > i hangváltozást szenvedett. Ez a hangváltozás bekövetkezhetett azonban már az átadó török nyelvben is. Vö. csuv., kaz., csag., kar. imen, kirg. iyen stb.

Amikor a TESz. a mai ijeszt és ijed szembenállításából egy ^hije-alapszóra következtetett, helyesen járt el, de mivel kielégítő etimológiai kutatásra nem támaszkodhatott, csak ismeretlen eredetűnek jelenthette ki a szócsaládot.

Balassa Magyar Szótára egy ijenő 'rettenetes, ijesztő' származékról is tud és az ŰMTSz. egész sor variánst közöl: ijed ~ ihed ~ ihegy; ihedve beszaladt; halálra űjedt; ihetőmbe szőni sem tudtam; ijeszke ~ jeszke 'ijedős' stb.

Ung. ijeszt ← tú. eye-

Illik 'sich ziemen'

Illik igénket elsőnek Boller származtatta a törökből "Zur Magyarischen Etymologie" /SWAPH. 17(1855) p. 237/ s bár Gombocz a BTLw "Frühere Arbeiten" fejezetében felsorolja Boller helyesnek tartott magyar-török egyeztetéseit, az illik igéről nem tesz említést. Boller egyeztetése: ung. illik ← türk. il- 'anhacken' minden vonatkozásban helyes.

Itthon már csak jóval későbbben Pais veti fel az illik ige eredetének kérdését /KCsA. 2(1926-1932) p. 460/ Németh Gyula ölt etimológiájával kapcsolatban /KCsA. 1(1921-1925) p. 74/. Pais, mint már Boller is, világosan látja a magyar illik és a török il- 'anhacken' ige összefüggését, de a turkológus Németh felfogásával szemben, aki az illik és ölt igét eredetében különválasztja, nem tud cáfoló érveket felhozni. Azt azonban megkísérli, hogy gazdag példaanyagon bemutassa az illik és ölt igék jelentéskörét és valamiképpen hidat verjen a Némethnél különválasztott két ige közé. De Pais számára a kérdés továbbra is nyugtalanító és /MNY. 35(1939) pp. 256-59 / végül is kijelenti: "Hangtörténeti okokból, de jelentéstani vonatkozásból is azt gondolhatjuk, hogy az illik eredetijét más török nyelvből és máskor kaptuk mint az ölt igét". Hozzászól a kérdéshez Ligeti is /MNY. 31(1935) p. 256/ és a török il- ige és származékainak jelentéskörét kibővíti a mongol megfelelők tanulságával is, anélkül azonban, hogy a kérdést közelebb vinné a megoldáshoz.

Azóta rendelkezésünkre állanak a feldolgozott és kiadott török nyelvemlékek, amik régi török jövevényszavaink szempontjából elsődlegesen jönnek számba, úgy hogy ma már Boller és Pais helyes meglátását bizonyítani is tudjuk.

Clauson etimológiai szótárában /p. 125/ a következőket olvassuk: "il- 'to catch (something, with the hand)' ... and more commonly in modern languages 'to hang (something Acc., on to something Dat.)' with some extended meanings ... with long wovel in Yakut and Tkm. īl-, which may represent the original form". Clauson középtörökből idézett példamondata: tikān tōnuḡ ildī 'the thorn caught on to the garment'. Az ige származékai: iltūr- /kauz./ 'to order, to hang up'; ilin- /refl./ 'to catch oneself on'; iliḡ- /recipr./ 'to get caught in on another'. Az átvett tör. il- ige különböző igemódjait mi különböző igekötős szerkezetekkel helyettesítettük. Az is valószínűnek látszik, hogy az ige kettőzött -l-je az eredeti hosszúság nyoma. Az illik igével kapcsolatban is elmondhatjuk: több mint egy évszázad botorkálása kellett hozzá, hogy Boller helyes meglátása bizonyosságot nyerjen.

Ung. illik ← tü. īl-

Imád 'anbeten'

Imád igénk első ízben a HB.-ben fordul elő: Wimagguc uromc isten kegilmot ez lelic ert 'kérjük Isten kegyelmét ezért a lélekért'. A TESz. bizonytalan eredetűnek mondja az igét, mivel az eddig számba vett finnugor származtatás hangtani szempontból igen ingatag talajon mozog. Viszont jelentéstani szempontból nem tartja kizártnak, hogy a varázslás tárgykörével függ össze, nyilván Mészöly /MNy. 48 (1952) pp. 51-54/ igen tetszetős, de sok hitet követelő fejtegetései alapján.

A HB. tanulsága szerint a magyar imád ige elsődleges jelentése 'kér, könyörög'. A mai nyelvjárások jelentésárnyalatai is mind a 'kér, könyörög' alapjelentésre vezethetők vissza. Egy idézet Mészöly említett dolgozatából: "Hogy ha valaki szőlőjét el akarná adni, mindenekelőtt a szomszédokat tartozik megimádni" és magyarázatul hozzáfűzi: "megkínálni, aminthogy a bálványt is étellel-itallal kínálják ~ imádják". Joggal kérdezzük, miért megkínálni a szomszédokat, miért nem inkább megkérni, illetőleg megkérdezni, kell-e a szőlő? Bálint Szegedi Szótárában imád am. 'könyörög, kér' és a Szamosháti Szótárban ne imádkoz neki am. 'ne kérd szép szóval'.

A magyar imád ige -d-je gyakorító képző. CzF. szótára imáz származékról is tud: imázzunk 'oremus'. Az imád ige töve mind jelentéstani, mind pedig hangtani szempontból is jól egyeztethető az ótör. um- igetővel, amit Clauson /p. 155/ a következőképpen értelmez:

um- 'to ask for, or covet (something)'; umun- /refl./ 'to desire, request, or pray for'. Példamondatai: tüngrīdün umundum 'I prayed God'; umfnčlar tutar ärdilär 'they prayed long prayers' stb.

Az ótör. um- ige 'kérni' alapjelentése nyilván a buddhista, majd az iszlám környezetben bővült a 'beten ~ anbeten' jelentéstöbblettel és nyelvünkbe is már ilyen jelentéstartalommal kerülhetett. A honfoglalás utáni keresztény terminológiában, s így a HB.-ben is már jól betölthette az 'oremus' szerepét. Radloff és az újabb török nyelvjárási szótárak is 'hoffen' jelentésben hozzák az igét, ami úgy látszik régi keletű másodlagos jelentés. Ezt a körülményt Clauson /p. 155/ is szóba hozza mondván: "The phonetic resemblance to Pe. umīd 'hope' suggested an etymological connection and caused some later modifications of meaning". Mi azonban még eredeti 'kér, könyörög' jelentésében vettük át az igét.

A tapasztalható delabializáció: u > i > i nem ismeretlen jelenség török jövevényszavaink körében. Vö. buŕa → bika; ödeŕ → idő stb. Bang úgy gondolja, hogy a nyelvemléki um- ige egy korábbi delabiális im- ige labializálódása a rákövetkező m labiális konzonáns hatására. Ebben az esetben arról is beszélhetnénk, hogy az imád ige töve egy olyan török nyelvjárásból került nyelvünkbe, ahol ez a labializáció még nem következett be. A HB. wimad igéjének szókezdő w- jét inetimológikus protézisnek kell felfognunk, amely a JókK. /p. 64/ tanúsága szerint a 15. század folyamán már eltűnt.

Befejezésül ide kívánczik Erdődi József megjegyzése /Nyr. 78 (1954) p. 462/: "Néha ... jövevényszavaink teltek meg új vallási fogalommal és szolgálták megváltozott viszonyok között a hivatalos vallást. Ilyen új tartalommal telt régibb szavaink: Isten, esküszik, imád stb."

Ung. imád ← tü. um-

Int 'winken, ermahnen'

A TESz.-ben ismeretlen eredetűnek mondott int igének megfejtésére kísérletei hosszú múltra tekintenek vissza. Elsőnek Bálint Gábor tájékozódott helyes irányban /Párhuzam ... p. 24/, amikor több mint 100 évvel ezelőtt megállapítja: magy. int /R. imt/~ mong. im-ne 'jelez, jelt ad', nem tudva még, hogy a mongol adat török jövevényszó. De hitelét vesztett Párhuzama nem volt alkalmas rá, hogy mondanivalójára figyelmet vessenek.

Utána már jóval későbbben Thúry gondol ugyanerre az összefüggésre, de bírálója Gombocz /AkÉrt. 18(1907) p. 512/ az int igével kapcsolatban a következőket mondja: "Igaz, hogy ezt az egyeztetési lehetőséget: int < R. imt ← tör. imdä- mások is észrevették /Paasonen: KSz. 3(1902) p. 243; Munkácsi: NyK. 32(1902) p. 393/, de a prioritás kétségkívül Thúry Józsefé." Honfoglalás előtti török jövevényszavaink magyar kiadásába fel is veszi az int igét de már némi kétkedőséssel. A BTLw.-ben pedig az "Anhang"-ban a helye. Azóta többen is hozzászóltak az int ige eredetéhez, de nem vitték dőlőre a dolgot, úgyhogy a TESz. ismeretlen eredetűnek kénytelen nyilvánítani az igét.

Azóta rendelkezésünkre áll Clauson török etimológiai szótára, amelyben a nyelvemléki im 'sign, wink, password' jelentésű nomen imdä- denominális igéjéhez a következő értelmezést fűzi /p. 161/: 'to make a (secret) sign by a wink, gesture, etc.' A nyelvemléki imdä- igével szemben a mai nyelvjárásokban már csak a mongol mintára

alakult /vö. Räsänen, Morph. p. 145/ -dä képzős származékokkal találkoztunk: ojr. imdä- 'davat' znak rukoj' /Bask.-Tošč./; kirg. imna ~ imne- 'podmigivat', davat' znak glazami' /Judahin/. Az eredeti imde-, ma inde- hangalakban van meg a török nyelvjárásokban is. Ugyanaz a hangtani jelenség mint a magyarban /Jókk. p. 79/ ymtene, ma intene.

Az int ige esetében is abban a kényszerhelyzetben vagyunk, hogy föl kell tennünk egy ótör. im ~ im- nomen-verbumot, amelynek verbális tagja került nyelvünkbe és itt a -t momentán képzővel bővült. A kétségtelen adekvát jelentés ui. arra kényszerít bennünket, miután hangtani nehézség sem forog fönn, hogy módját ejtsük az alaktani problémák megoldásának is. /Vö. NyK. 74(1972) pp. 431-433/.

Végül megemlítjük még, hogy Azizbäkov azeri szótára him hangalakban hozza az ótör. nyelvemléki im 'Zeichen' nomen, aminek alapján Doerfer /UAJb. 39(1967) p. 67/ egy ősi pim hangalakra következtet vissza, illetőleg egy szókezdő p- > f- > h- > $\emptyset$ hangfejlődési sort tesz fel.

Ung. int ← tü. im-

ír 'schreiben'

ír 'schreiben' igénket a TESz. a BTLw. alapján bolgár-török eredetű jövevénytársónak fogadja el egy átvett *ír- hangalakból. Azt azonban nem teszi szóvá, hogy a TörJövsz.-ban még egy *yír- hangalakból indul ki Gombocz és a BTLw. 144. lapján ismételtén yír- hangalakot emleget. Ez a nagyfokú bizonytalankodás az ige átvett hangalakját illetőleg nem befolyásolja ugyan ír igénk bolg.-tör. eredetének tényét, de nagyfokú kronológiai tájékozatlanságot árul el. A MSzFgrE. számbavéve az ír ige esetleges ugorkori eredetét is /vö. Kispál M.: NyK. 53(1952) pp. 49-64/ vitatott eredetűnek jelenti ki az igét, de hozzáfűzi: "Nem lehetetlen, hogy az osztj. ieritā különnyelvi átvétel a törökből".

A BTLw. szerint az ötör. γ- háromféle módon van képviselve nyelvünkben: 1. γ - > ø; 2. γ - > gy; 3. γ - > sz. Ennek a ténynek a megállapításából az következhetne, hogy az átadó nyelv annak idején három nyelvjárássra oszlott. Ez feltehető, de adott esetben nem feltétlenül meggyőző magyarázó elv. Mikkola például már 1901-ben /FUF. 1(1901) p. 113/ kételkedik benne, hogy a magyar ír ige bolg.-tör. jövevénytársó volna. Paasonen a BTLw. bírálatában ugyancsak nagyon problematikusnak látja az átvett ír- ige hangtani körülményeit /vö. NyK. 42(1913) p. 61/.

Helyes irányba terelődik ír igénk átvételének hangtani és kronológiai kérdése a nem-turkológus Moór Elemér megjegyzésével /Nép és

Nyelv 11(1939) pp. 9-10/ amikor kijelenti: "Semmi akadály, hogy egy ósmagyar *ifr- hangalakat tegyünk fel", ti. hogy az fr ige átvételét ne a tömeges átvételek korába helyezzük, hanem jóval előbbre. Moór utal Ligeti igen óvatos megjegyzésére is /NyK. 49(1935) p. 215/: "Még érdekesebb a csak két példával igazolható /fr, fró/ vokalikus szókezdet az ótörök y-vel szemben". "Hogy valóban egy yfr- hangalakból kell kiindulnunk mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ilyen szókezdettel került a mongolba is: ifru- és a mongolból a jakutba: surui 'zeichnen, schreiben' /A hangtani összefüggésre vonatkozólag vö. Kalużyński p. 47/. A mai csuv. šfr- 'rajzolni, írni' /Paas. Szójegyzék p. 138/ is csak egy óbolg. *yfr- folytatása lehet.

A mondottakból az következik, hogy a bolg.-tör. eredetű fr ige nem a tömeges átvételek korában került nyelvünkbe, hanem jövevényszavaink legrégebb rétegébe tartozik, és kronológiai szempontból közelkorú lehet az osztj. ieritā 'zeichnen, schreiben' ige átvételével. Az átvett óbolg. *yfr- az ósmagyar nyelv hangrendszerébe illeszkedve a finnugor szavak analógiájára, az f > i palatalizálódása folytán elvesztette szókezdő j- hangját.

Ami mármost az átvett óbolg. yfr- jelentéstartalmát illeti, azt a BTLw. is: 'zeichnen, malen, schreiben' egymásutánban adja meg, mintegy jelezve, hogy az eredeti, felületi megmintázást jelentő ige, csak már az írásbeliség korában jutott a hasonló technikájú 'schreiben' jelentéshez. és ebben a tekintetben nincsen különbség a bolg.-tör. yfr- és a közt. yaz- ige között. Clauson /p. 984/ az ótör. yaz- 'to write' igéhez hozzáfűzi: "hence 'to ornament, decorate'" és utal a mongol ifru- 'to drag, paint' — 'to write' párhuzamos jelentésfejlődésére.

Számunkra sokatmondók a magyar népnyelvből adatolt régi jelentések: fr 'elrajzol (hímzésmintát)'; megfr 'kicifráz'; fróka 'esenépedény, amiből a fazekas a készülő edényre frja (festi) a színes

mintát'; megírja 'a tálat színes mázzal díszíti'; a piktor sem írhat 'festhet, rajzolhat' szebb lovat stb. /ÜMTSz./. A NySz. is az ír igének 'pingo' jelentését is említi; írás 'pictura'; írott 'pictus'.

A mai csuvasban a šírulla pãřsa 'pestraja fasol' elnevezésben fedezhetjük fel a šír- < *yír- ige eredeti jelentését /Ašm. XII. p. 113/. Ez őrződött meg a mordvin nyelv šorma / ← csuv. šírma / 'Buntwerk, Stickerei' szavában is, amely már csak másodlagosan jelent írást /vö. Räsänen: FUP. 26(1939) p. 78/. Hogy a köztörökből is említsünk idevágó példát, a krm., kar. T. yazıjı jelentése 'Portrait-maler' /Radloff III. c. 235/.

Az ír ← *yír- igének eredeti, a felületi megmunkálást jelentő tartalmának a kihangsúlyozása azért fontos számunkra, mert átvezet bennünket egy másik, ma már csak nyelvjárási síkon élő igének az irdal megfejtéséhez.

Ung. ír ← bulg.-tül. yír- / ~ yaz- /

Irdal 'mit Einschnitten versehen'

Irdal 'bevagdál' alapjelentésű igénket a TESz. az irt 'ausrotten, vernichten' ige -l- gyakorítóképzős származékának mondja. A szóközi -t- zöngésülése pedig valószínűleg a vagdál, szabdál féle igék analógiás hatására jött volna létre.

Erre csak azt mondhatjuk, hogy egy hang- és alaktanilag is lehetséges származtatás nem szentesít egy jelentéstani szempontból abszurd föltevést. Az irdal ige nyelvjárási használatában nyoma sincs az irtás, pusztítás szándékának: irdalják (bevagdalják) a fa haját, a keszeg (hal) oldalát, hogy jobban átjárja a só; irdalni, megirdalni am. késsel bevagdálni; beirdal 'sűrű, egymás mellett futó vonalakat vág'; irdas 'rovátkolt, barázdás'; irdaló v. irkáló (a Szlavóniai Szótárban: irtó) 'vascszköz a kukoricaszemek meglazításához a morzsolás előtt'. A példák irdal igéjének munkamenetéből arra lehet következtetni, hogy itt egy mára kiavult ir- /< ír-/ 'ró, bevág' alapjelentésű igeről van szó, amelyhez az ugyancsak elavult -dal képzőbokor járult: mint vagdál, szabdál, tördel, tépdél stb.

Ha most már körülnézünk az ótörök nyelvemlékekben, ott találkozunk egy ir- 'to make a notch' alapjelentésű igével /Clauson p. 194/, aminek szinonímáit is említi Clauson: öt- 'to pierce' és ün- 'to hollow out'. Kadloff szótárában /III. cc. 1365, 1368/: tel. bar. ir- 'in Fugen arbeiten'; šor. iril- /passz./ 'Spalten bilden, Risse bekommen'; az oszmánliban γ- protézissel: γir- 'einkerben, leichtspalten'. Sevort-

jan is egy y- protézises változatra utal az fr- címszó alatt /I. p. 659/ 'delat' pazy' alapjelentéssel.

Összevetve az fr 'schreiben' igével kapcsolatban mondottakat a most elhangzottakkal, meg kell állapítanunk a következőket: 1. Van a köztörökben egy yaz- 'schreiben' ige, aminek a mai csuvasban šir- hangalak felel meg. 2. Létezik a török nyelvjárásokban egy fr- 'dolbit', 'delat' pazy' ige, Ašmarin szótárában /III. p. 55/: fra 'paz' > frala- 'dolbit', 'delat' pazy', fralā 'imejuščij paz'.

Nem kell bővebb magyarázat hozzá, hogy az fr- /< yfr-/ 'schreiben' ~ 'zeichnen' ige mellett átvettük annak idején ugyanabból a forrásból az ir- dal 'einkerben' igét is. Ez a két jelentés esett egybe az osztják iëritä igében: 1. 'zeichnen, einen Strich zeichnen' és 2. 'eine Furche, eine Kerbe machen' /vö. NyK. 53(1952) pp. 49-64/. Hogy az osztják igében egy ótör. yfr- 'schreiben' és egy ir- 'kerben' ige esett egybe, arról Gulya Jánosnak sincs tudomása /vö. IOK. 22(1965) p. 286/.

Az elmondottakkal kapcsolatban utalok rá, hogy amikor az irdal ige eredetén a mai napig évődünk, Bálint Gábor hírhedt Párhuzamában már helyesen ítélt: írott pálca, írott láda 'faragott, cifrázott pálca, láda' ~ mong. iraj és a mongol Yira- jelentése 'rajzol, fest'. Ő akkor még nem tudhatta, hogy mind a kettő bolg.-tör. jövevényszó a mongolban. A turkológia fejlődése szempontjából igen érdekes Schott tündödése /Versuch über die tatarischen Sprachen 1856 p. 79/, "Es gibt im Türkischen neben yazmaq 'schreiben' ein Verbum yirmaq 'spalten'. Ich halte das erste dieser beiden für eine blosse Variante ... Als man den einritzenden Instrument entsagte und die Buchstaben mit Rohrfeder machte, behielt man das alte Verbum zwar bei, verwandelte aber, sofern es den Begriff für Schreiben ausdrückte das r>z." Schott naiv magyarázata ellenére, elsőnek hívja fel a figyelmet a tör. yaz-

felületi és az fr- / < yfr-/ igének az anyagba hatoló megmunkálást jelentő lényegi különbségére.

Ung. irdal ← tü. fr-

Irgalmaz 'sich erbarmen'

Irgalmaz igénket mind a TESz., mind pedig a MSzFgrE. is az irgalom címszó alatt tárgyalja. Megegyeznek abban is, hogy az eddig fölmerült török egyeztetésekkel szemben a finnugor eredetet tartják valószínűbbnek, aminek azonban feltétele, hogy az ige -g- eleme magyar képző. A jelentéstani nehézségeket is számbavéve, vitatott eredetűnek minősítik az irgalom szócsaládját.

A TESz. bibliográfiája szerint Vámbéry kísérletezett elsőnek az ige török származtatásával: irgalom /R. jorgalom/ 'Barmherzigkeit' ← yarliga- 'részvétet érezni, megbocsátani' /MBÖlcs. p. 174/. Mint Vámbérynek több más, csak úgy gondolomra fölvetett etimológiája, úgy ez is, egy kis kerülővel ugyan, de nyomra vezet. Vámbéry fölhozott yarliga- igéje az elavult -ga denom. verbum képzővel alakult ige /vö. Räsänen, Morph. p. 146/ < yarliy 'Befehl' < yar 'Verkündigung, Urteil' stb. /Radloff III. c. 100/.

Az említett yarliga- igének alapjelentése Clauson szerint /p. 968/ 'to issue orders to an inferior', ami idővel egy sor jelentésárynyalaton keresztül "Became a Moslem technical term for (of God) 'to forgive (sins)'".

Vámbéry a yarliga- igét már ebben a jelentésében ismerhette és kétérdés nélkül hozta kapcsolatba a magyar irgalom szóval és ezen keresztül az irgalmaz igével. A CCum.-ban is yarliga- am. 'sich erbarmen, miserere': sen bize yarlijayıl 'erbarme dich unser' /Grönbech/.

Az ige az örmény-kipcsakból is kimutatható: yarliya- 'to pardon (sins)' /Vásáry: AOH. 20(1967) p. 175/. Csúvas megfelelője: sirlay- 'irgalmazni, könyörölni' /Paasonen, Szójegyzék p. 139/.

Vámbérynak ez a tetszetős, jelentéstani szempontból is megfelelő etimológiája, alaktani akadályokba ütközik. Magyazáratot igényel ugyan is a g és l konzonánsok fordított egymásutánja az egyeztetett magy. irgal- és tör. yarliga- igékben. Ez a különbség arra a feltevésre késztet bennünket, hogy talán nem a yar nomenből, hanem a yar- igéből kell kiindulnunk.

Az ötör. yar- ige elsődleges jelentése: 'to split, or cleave (with a sharp instrument)', de már a CCum.-ban /14.sz./ van 'to decide (judicially)' metaforikus jelentése is /Clauson pp. 954-955/. A yar- ige kettős 'spalten~richten' jelentése tükröződik származékaiban is: yarjü 'an instrument for splitting' és yarjü 'decision, judgement'. Az utóbbi verbális származéka a yarjula- 'to judge' /Clauson p. 963/. A CCum.-ban is ezt olvassuk: tillilerni ölüleri yarjula 'über die Lebenden und Toten Gericht zu halten' /Grönbech/. Látjuk, hogy a Vámbérynál alapul vett yarliga- ige eredeti 'befehlen' jelentése a vallásos társadalomban további 'gnädig befehlen' --> 'barmherzig sein' --> 'Sünde vergeben' jelentéstartalomhoz jutott. Semmi okunk sincs feltenni, hogy ugyanabban a társadalomban a yar- 'richten' igének is ne fejlődhetett volna párhuzamos 'richten~gnädig richten~barmherzig sein~'Sünde vergeben' jelentése. Ezt a lehetőséget annál kevésbé vonhatjuk kétségbe, mert a CCum.-ban is a yarliya- /< yarliy /< yar / és a yarjula- /< yarjü /< yar- / ige egyazon értelemben használódik.

A nyelvünkbe került yarjula- ige egy feltehető: yarjula->yirgala->irgal- hangfejlődési soron át nyerte el mai hangalakját. Idővel a nyelvérzék képzőnek foghatta fel az irgal- végződését; például Révai is /Antiquitates... p. 341/ ezt mondja: irgat 'misericordiam fecit, miseretur' és hozzáfűzi: "radix: irg-". Egy irgani igéről Sándor István is beszél

/Toldalék/. Dankovszki valamint Kresznerics szótára irgik igét is emleget. Miután irgalmaz igénk -g- eleme a tőhöz tartozónak minősül, elesik a finnugor származtatás lehetősége. Különbösen Budenz már Vámbéry bírálatában /NyK. 10(1871) p. 103/ kijelentette: "Az irgalmaz ige g eleme gyökérszerű".

Ung. irgalmaz ← tü. yarula-

Izzik 'glühen'

Izzik igénk nagy családja /izzad, izgat, izgul stb./ a TESz. szerint bizonytalan eredetű.

A MSzFgrE. is csak feltételesen egyezteteti finnugor szavakkal, mert a megfelelésnek komoly hangtani akadályai vannak. Valójában azonban súlyosabban esnek latba a jelentéstani nehézségek.

Vámbéry tarthatatlan elgondolása alapján /NyK. 8(1870) p. 166/ a TESz. kijelenti: "török egyeztetése téves". Akad azonban Vámbéry észrevételei között helyes is; tudniillik, hogy összefügg az oszm. issı 'meleg, hő' szóval, amire nem figyelt fel senki. De már jóval előbb Révai is /Vocabula Turcica/ a török issınmak 'sich erhitzen, heiss werden' igével egyezteteti a magyar izzik igét, amiről Gomboczknak is volt tudomása, de nem veszi fel a BTLw. egyik fejezetébe sem. Pedig Révai nem tévedett.

Van az ótörök nyelvelmékekben, amelyeknek mondanivalója számunkra elsődlegesen fontos, egy isi- 'to be hot' > isin- /refl./ 'to warm oneself, be warm'; 'to have warm feelings, be friendly to, or fond of' /Clauson pp. 241, 248/. Clauson úgy véli, hogy a mai kettős hangrendűség: isi- ~ isı- egy eredetibb palatális hangállapot felbomlása. Az ótör. isı- igének a török nyelvjárásokban kialakult származékait és jelentésárnyalatait, valamint a rájuk vonatkozó irodalmat bőven tárgyalja Sevortjan etimológiai szótára /I. pp. 668-671/, úgy hogy ezekre itt nem térek ki.

A nyelvemléki isi- ige intranszitiv jelentése 'to be hot' tük-
röződik a későbbi nyelvjárások jelentésárnyalataiban is: 'gorjačitsja,
razgorjačitsja'. Úgyhogy jelentéstani tekintetben semmi akadálya az
egyeztetésnek, inkább hangtani szempontból igényel kiegészítést.

Említettük, hogy Clauson az isi- ~ isf- ige palatális változatát
tartja elsődlegesnek, viszont Sevortjan éppen fordítva gondolja.
Räsänen szerint sok esetben nem is dönthető el, hogy az i ~ f válto-
zatok melyike az eredeti /Phon. p. 59/. Mi mindenesetre toldalékos
formái alapján ítélve mélyhangú változatában vettük át az igét. Ami
pedig az ótör. hangzóközi -g-, majd a kettőzött -ss- > -z-, -zz-
hangfejlődést illeti, az a török nyelvjárások egy részében is végbe-
ment: alt., tel, leb., šor., saĝ., koĵb. izi- 'heiss werden, sich
erhitzen' /Radloff I. c. 1539/. A sporadikus issig > izig hangvál-
tozásra a törökben Räsänen is utal /Phon. p. 176/. Hogy jövevénytana-
vunk esetében az g > z zöngésülés a magyarban történt-e meg, vagy
már úgy vettük át a szót, végeredményben nem döntő fontosságú kérdés.

A TESz. az izzad igét külön címszó alatt tárgyalja, de az izzik
ige származékaként tartja számon, ami a tör. isi ~ izi 'Fieber' je-
lentése alapján csak helyeselhető. Másképpen áll a helyzet az izgat
ige esetében, amit ismeretlen eredetűnek tart, mert nem dönthető el,
hogy -g- eleme a tőhöz tartozik-e vagy sem.

Az izgat ige az elmondottak alapján az iz- ige tő -gat gyakorító-
képzős származéka, jelentésben azonos a tör. isit- /kauz./ 'erhitzen,
erregen, beleben' < isi- 'heiss werden' jelentésével, pontosan úgy,
mint a jakut hangtani megfelelőben: itit- 'heiss werden, erhitzen'
< iti- 'heiss' /Böhtlingk p. 35/.

Záradékol emlékeztetek rá, hogy Clauson szótára a ma járatos
izf- ~ izi- alakpárnak palatális változatát tartja az ősinek, amit
a jakut iti 'heiss' hangtani megfelelő is bizonyítani látszik.
Radloff szótára ismeri a palatális változatnak labializált üz-

alakját is: alt., tel. üzü 'heiss, die Hitze' /I. c. 1894/. Ennek pontos hang- és jelentéstani megfelelője a mai csuvas véri 'forró', véri čer 'láz, hagymáz'; věre- 'forr' > věret- /kauz./ 'forral' /Paasonen p. 199/. Ebből az következik, hogy létezett az ótörökben egy izi- ~ üzü- igei alakpár, aminek labiális változata a bolgár-törököt jellemző z ~ r hangtani korrelációnak megfelelően *ürü- hangalakban élt az óbolgárban, majd a v- protézis fellépése idején ürü- > věre- szabályos hangalakot nyert.

Azt hiszem nem tévedünk, ha verőfény szavunk első elemét ezzel a bolg.-tör. věre- igével hozzuk kapcsolatba. Mindenesetre sokkal valószínűbbnek látszik, mint a ver 'út' igével való összeerősítetése.

Izzik igénk ezek szerint kifejezetten köztörök típusú és már csak a honfoglalást megelőző időkben vehettük át egy kipcsak nyelvből.

Ung. izzik ← tü. izi-

Jár 'umhergehen, wandeln'

Az irány nélküli mozgást jelentő, idegen nyelvre pontosan le sem fordítható jár igénk rendkívüli jelentés-árnyaltsága, konkrét és átvitt értelmű használata, állandósult szókapcsolatainak tömege /vö. ÉrtSz./, arra enged következtetni, hogy szókincsünknek igen régi eleméről van szó. A régibb kutatók figyelmét éppen ez a szinte kimeríthetetlen jelentés-gazdagság vonta magára. Ponori Thewrewk Emil "Jár, megy" c. cikkében /Nyr. 1(1872) p. 116-121/ elsőnek emeli ki az ige iránynélküliségét; közmondásokat, szólásokat idéz érdekes, elvont értelmű használatára stb. Az igének, gazdag irodalma ellenére, a mai napig nincsen elfogadott etimológiája; a MSzFgrE. és a TESz. is vitatott eredetűnek jelenti ki.

A jár ige török eredetét elsőnek Vámbéry vetette fel /NyK. 8(1870) p. 155/: tör. yorí- 'gehen, wandeln', amit Thúry a yorí- jakut hangtani megfelelőjének a sír- igének jelentéseivel egészíti ki: 'gehen, wandeln, fahren, sich bewegen, reisen, wandern'. Gombocz ismerte mindkettejük származtatását, de mivel ellentmond a BTLw.-ben rögzített "hangtörvényeknek": "Im Ungarischen bleibt urtürk. o im ganzen unverändert" /p. 147/, még az "Anhang"-ban sem tesz róla említést. A BTLw. tekintélyének súlya alatt a jár ige ilyen irányú megfejtésével nem is kísérletezett többé senki.

Egyik cikkemben /NyK. 68(1966) pp. 433-436/ megkísértem jár igénknek Vámbérynál fölvetett jár ← tör. yorí- egyeztetését igazolni.

A MSzFgrE.-nek az a megjegyzése rá, hogy a "magyar szó gazdag jelentésköre nem teszi valószínűvé a törökből való származtatást".

Azóta megjelent Clauson nagy jelentőségű szótára, amelynek alapján bizonyosságot szerezhethünk róla, hogy a jár igének mára kiterjedtebbesedett sok irányú jelentése potenciálisan már az átvett ótör. yorí- ige sajátja volt. Clauson a yorí- ige jelentését így határozza meg: 'to walk, march' more indefinitely 'to go' /p. 957/. Még pontosabb alapjelentését adja Grönbech, Der türkische Sprachbau c. munkájában /p. 38/, yorí- 'umherziehen, frei nomadisieren'. A Toñuquq felirat yorímazun kifejezését pedig így fordítja: 'sie sollten nicht frei nomadisieren'. Ez az ótör. yorí- ige mára teljesen kiavult, csak megcsontosodott kifejezésekben mutatható ki, helyét elfoglalta magashangrendű szinonímája a yürü- ige. Némethnek az a véleménye /IOK. 10(1957) p. 367/, hogy a mára kiavult yor- ~ yorí- ige az oszmán -yor praesens képzőben őrződött meg. A mára kiavult ótör. yorí- igének az az érdekessége, hogy egyedül a jakut nyelvágban őrződött meg és pedig a magyarral egybevágó jelentésekben. Böhtlingk szótára a sír- / < yor- / igének csak sírít- kauzatívumát hozza 'gehen, sich bewegen, reiten, fahren' jelentésben. Pekarskij jakut szótára a sírí / < sír- / nomennek következő értelmezését adja: 'járás-keles, utazás, közlekedés, útra készülés, eljárás, udvarlás'. /Vö. ÉrtSz. 'valakihez jár'. / Amit Böhtlingk és Pekarskij szótára a jakut sírít- / < sír- < yor- / igére vonatkozólag mond, azt pontosan megismétli a mai jakut nyelvre vonatkozólag Haritonov tanulmánya is /Formy glagolnoj osnovy v jakutskom jazyke. p. 67/: "Glagol sírít- / < sír- / po širote i obobščennosti svoego leksičeskogo značenija ... oboznačaeť dviženie v samom obščem ego smysle... V glagole sírít- otmečajutsja sledujuščie leksičeskije značenija: 'hodit', dvigaťsja, nahodiťsja, obitat', byvat', prebyvat'".

A jár igének ez a jelentés-telítettsége érződik már első magyar adatolásában, a HR.-ben is: "ysa mend ozchuz iarov vogmuc" (ez a sor...

sunki). Az elmondottak alapján elképesztő a gondolat, hogy a magyar jár ige a gyalog családjába volna sorolható /vö. Bárczi: MNy. 43(1947) p. 189/.

A magyar jár ige nyelvtörténeti múltjának és jelentésmezijének ismeretében, meg kell találnunk a módját, hogy a látszólagos hangtani akadályokon is úrrá legyünk.

A BTLw.-ben a 600-800-as évek közé zsúfolt bolgár-török nyelvi hatás mára a messzi múltba, az uráli óshazába, sőt az ugor közösség idejére toldott ki. Az akkor nyelvünkbe került ótörök γ- a finnugor szavak analógiájára mélyhangú vokális előtt megőrződött a mai napig. Ami pedig az első szótagbeli o > a hangváltozást illeti, azt az ugor-kori gotan → hattyú; gun/duz → hód, az óshazakori oj ~ oj - > aj ~ aj- nyíltabbá válás esetei is példázzák.

A népnyelvben a járás az a hely, ahová a jószág legelni jár; továbbá: járás 'a disznóól kifutója' /Nyr. 98(1974) p. 490/. Van urújárás is, ahol a birkák legelnek. Móricz Zsigmond Boldog emberében meg ezt olvassuk: "Legelőbér nagy járó jószág után". Valószínűnek kell tartanunk, hogy az ige állattartási műszóként került nyelvünkbe. Ezzel a gondolattal kapcsolatban feltűnhet a MSzFgrE.-ben idézett lapp N. jorrât 'frequently take a trip to some place' és jorÿòt 'herumlau-fen, sich herumbewegen' adata, amelyek ugorkori kapcsolatokra engednek következtetni.

Ung. jár ← tü. yor-

Kajtat 'herumstöbern'

A kajtat 'keres, kutat, kószál, kóborol; babrál, pizsmog' nyelvjárási igénkről a TESz. csak annyit mond, hogy alapszava feltehetően a 'görbe, görbeség ~ görbül' alapjelentésű, igenévszói jellegű kaj-tő, amely önállóan nem mutatható ki, de számos származékában jelentkezik: kajla, kajsza stb. Finnugor egyeztetése téves. A TESz. nem tud török származtatásáról, pedig hírhedt Párhuzamában Bálint Gábor elősők fogta egybe a kajt- ~ kajtat ~ kajtár szócsaládot mint mongol jövevényt a magyarban, nem tudván, hogy ezek a mongolban is török jövevénytiszavak.

A kérdéses kaj- igetű ótörök megfelelőjének a qad- igének a nyelvemlékekből azonban csak a kauzatívuma a qadīr- mutatható ki 'to twist, turn back' jelentésben. Az ótör. qad- ige nominális párját is adatolja Clauson /p. 593/: qād 'snow-storm; blizzard' és utal mai oszmán hangtani megfelelőjére is: kay 'heavy rain'.

Ismert hangtörténeti jelenség, hogy az ótör. -d-, -d̄ egy közbeeső ḍ fokon át a mai köztörökben y fokon jelentkezik. Ennek megfelelően Kāšgarīnāl: qadīr- 'drehen, zurückkehren' és qad 'Schneesturm' adatokkal találkozunk /Brockelmann/. A mai köztörök nyelvjárásokban már qayīr- 'umdrehen, biegen' hangalakban él az ige /Radloff II. 67. 20, 95/. De nem ismeretlen a magyar kajtat igének megfelelő török kauzatívum sem: kumük qayt- 'megfordul' /Németh/; alt. qayt 'vrať. 'brja domoj' /Verbieckij/. A kirg. qoy qaylar- 'pasti ovec' /Ludwin/

kifejezés gaytar- igéjének elemismétlődéses kauzatívuma jól érzékelteti a terelgetés ismétlődő, ide-odahajtás műveletét.

A kajtat igének a TESz.-ben említett 'babráll, pizsmog' jelentése is kimutatható a török nyelvjárásokból: hakasz yajın- / < qayın- refl./ 'hlopotať po hozjajstvu, ubirať v dome' /Bask.-Tošč./.

A kajtár előforduló nyelvjárási 'nyalánk' jelentését CzF. így magyarázza: "Kajtár gyerekek akik ennivaló nyalánkság után keresgélnek, kutatnak, vagyis ide-oda forgolódnak, vissza-vissza térnek, találnak-e valami fogukra valót".

Az ótör. gad- > középtör. qad- > köztör. qay- 'görbül' ~ 'görbít' ~ 'visszatér' a magyar kaj/tat/ pontos hang- és jelentéstani megfelelője, ami azt jelenti, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink legfiatalabb rétegébe tartozik, éspedig világosan kipcsak-török eredetű jövevényszó.

Mándoky István /NyK. 73(1971) pp. 370-373/ kun eredetű nagykun-sági jövevényszavainkat vizsgálva a kajtár madár 'költöző (vissza-visszatérő) madár' nevét ezzel az itt tárgyalt qay- igével hozza kapcsolatba, de nem utal ótörök megfelelőjére a gad- 'to turn back' igére.

Ung. kajtat ← kipč.-tű. qay-

Kap 'ergreifen'

A konkrét és elvont jelentésében is igen gazdag kap igénket a TESz. nagy valószínűséggel hangfestő eredetűnek tartja és török származtatását visszautasítja. Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 159/ téves egyeztetése azonban még nem jelenti azt, hogy valóban nem török eredetű és hangfestő jellege sem zárja ki jövevénytől voltát. A MSzFgrE.-ben nem szerepel ősi örökségként, s mivel a törökség minden ágában a magyarhoz feltűnően hasonló jelentésárnyalatokban teljesedett ki és belekerült az összes szomszédos nyelvekbe is, joggal vetődik fel a kérdés, hogy nem török eredetű-e a mi kap igénk is.

Elsőnek Révai gondolt a kap ige török eredetére /Vocabula Turcica/, Bálint Gábor pedig /Párhuzam..../ elméletéhez híven a mongolból származtatja. Németh még távolabbra tekint vissza és az igét urál-altaji eredetűnek sejteti /NyK. 47(1928-1930) p. 73/. Ez a gondolat vetődik fel Räsänennél és Jokinál /MSFOu. 103(1952) pp. 146-147/ is, aki utalva Toivonen felfogására /FUF. 22(1934) p. 136/ a szamojéd nyelvjárások és a magyar nyelv kap igéjét is török eredetűnek tartja.

Ezen széleskörű irodalom után lássuk mit mond a sokat vitatott gap- igről Clauson etimológiai szótára. Első adatként a 8. századból idézi: gap- 'to grasp, or seize, with the hands teeth, etc.' /p. 580/. Példáiból: är tön gapdī 'the man snatched the garment'; oylānīy yēl gapdī 'demoniacal possession took hold of the boy'. Vagyis a török gap- igrének már a nyelvelmékekben van a konkrét mellett átvitt értelmű jelentése is.

A mai török nyelvjárások qap- igéjének jelentései Radloff alapján így összegezhetők: 1. 'fassen, anfassen, packen, ergreifen'; 2. 'mit dem Munde, den Zähnen ergreifen; schnappen'; 3. 'fortführen, mit sich führen'; 4. 'fortreißen, mit sich führen' /Radloff II. c. 403/. Példáiból: yaqasın qaptı 'nyakon kapta'; ot qaptı 'lánggra kapott'; elinden qaptı 'kikapta a kezéből'; qabıb alı 'kapj bele, harapj bele' stb.

A TESz. a kap ige 2. jelentéséül ezt hozza: 'erőszakkal elvesz, zsákmányol'. Vö. sag. qapqıǵ 'der Dieb' és tel. qapqıǵı 'der sich etwas unrechtmässig aneignet' /Radloff II. c. 421/. A jakutban: ḡap 'hvatyvət', shvatyvət' čto (v ladon'), lovit' (mjač), klevat' (o rybah)' stb. /Pekarskij/. A mai csuvasban: ḡıp- 'brät' v rot, hvatat', zahvatyvət'; est', kusat' /Ašm. XII. pp. 84-85/.

Räsänen élete végéig nem tudott lemondani a qap-ige urál-altaji eredetéről. Uralaltaische Forschungen c. tanulmányában /StO. 18:8 (1955) p. 46/ uráli részről még csak az egyetlen finn kaappaa- 'kapern, aufbringen' igére hivatkozik, de török etimológiai szótárában /p. 233/ a qap- címszó alatt a finn kaappaa- mellett már a magyar kap igét is megemlíti. Nincsen kizárva, hogy a kap végső fokon ősi hangfestő eredetű ige, de a magyarban, jelentésköre alapján, török jövevénytűnek látszik.

Ung. kap ← tü. qap-

Kérődzik 'wiederkauen'

A kérődzik is azon igéink közé tartozik, amelyekben a finnugor és török eredet lehetősége birkózik egymással, csaknem kizárólag hangtörténeti kritériumok alapján, a tárgytörténeti háttér említése nélkül. Ha meggondoljuk, hogy az ugarságból kivált magyarság egy nagyállattartó török nép kötelékébe került, akiktől számos állatnevet /ökör, bika, borjú, kos stb./ és eltartásukkal kapcsolatos műszót /terel, üdül (=delel), üzekedik/, sőt magát a kérődzik ige alapszavával összefüggő körö szót is átvettük, akkor csak csodálkozhatunk rajta, hogy kérődzik igénk eredete még mindig vita tárgyát képezi.

Vámbéry lehetetlen egyeztetése után /MBölc. p. 180/, Thúry kiadatlan szótárában már helyes nyomon jár, amikor kérődzik igénk alapszavát a jakut kir- 'nagen, abnagen' /Böhtlingk/ igével hozza kapcsolatba, de Gombocz, bírálataiban /AkÉrt. 18(1907) p. 511/ figyelemre sem méltatja.

Ilyen előzmények után Németh Gyula /MNY. 58(1962) pp. 30-36/, német változatban:/AOH. 15(1962) pp. 211-218/ kérődzik igénket igen meggyőzően egy ótör. kāb- ~ kāv- igéből származtatja.

Ezt az ótör. kāb- ~ kāv- igét Menges /Glossar. p. 748/ az azonos jelentésű idg. *ǵeu- igetővel hozza kapcsolatba és "Urverwandschaft"-ról beszél Vasmér is, idevonva az orosz жеват és az angol to chew igét is /I. p. 413/. Vö. még Róna-Tas: PT. *kāv- 'kauen' ← idg. *y/i/eu ~ *ǵ/i/eu 'kauen' /XII. PIAC p. 503/. Ez a nagy mültra vissza-

tekintő állattartási műszó a törökből a mongolba is átkerült: ord. keve- 'ruminer' /Mostaert/; kalm. kewxe- 'wiederkauen, aufstossen' /Ramstedt/ stb.

Az ősi kāb- ige jelentéstartalma a használatban idővel két jelentésárnyalatra hasadt: 1. 'kauen, wiederkauen' és 2. 'schwächen, mürbe machen' /vö. Räsänen p. 244/, amire különben Clauson /p. 692/ is céloz a kāb- ige további kāvšā- származékával kapcsolatban: "with two quite different meanings (1) 'to chew the cud (of a ruminant)'; (2) 'to become limp, soft'". Németh említett tanulmányában nem akad föl ezen a kettősségen, mert jól megrágni am. puhává tenni. A TESz. ősi örökség esetén az igének 'böfög, felböfög' török átvétel esetén pedig 'rág' jelentését hangsúlyozza ki; a kettő a kérődzés folyamatának két egymásra következő mozzanata. A TESz. és MSzFgrE. egyformán bizonytalankodó állásfoglalása azt a benyomást kelti, hogy itt szegről-végről ugor kori /magyar ~ osztják ~ vogul/ török jövevényszórról beszélhetünk.

Hangtani akadály a föltevésnek és az uráli őshaza nagyállattartó körülményeinek határai tágíthatók is. Mindennek kivizsgálása őstörténeti probléma.

Ung. kérődzik ← tü. kābir- < kāb-

Késik 'sich verspäten'

Hogy késik igénk török eredetű, azt Beregszászi már a múlt század végén felismerte. A BTLw. is kétkedés nélkül török eredetű igeként hozza, bár csak a nominális keč 'spät, lange' adatokról van tudomása.

Azóta ismerjük a keč 'spät' igel párját is a nyelvemlékekből: keč- 'to be late' /Clauson p. 694/. A középtörökben már jobbára csak a teljesebb kečik- származékkal találkozunk, ahol a k-ban Clauson emfatikumot lát: kečik- 'to be slow in doing something'. A mai csuvasban is már csak ezzel a teljesebb tőalakkal találkozunk: kašax- 'zapazdyvat' /Ašm. VI. p. 142/.

Mivel Gombocznak még nem volt tudomása egy létező keč- 'késni' igéről, a késik igében denominális származékot lát, de felveti a lehetőségét, hogy létezhetett a múltban egy keč- ige is, ami alapját képezi mai késik igénknek. /Vö. Ligeti: MNy. 62(1966) p. 396/.

Ung. késik ← tü. keč-

Kíván 'wünschen; begehren'

Kíván igénk a TESz. szerint ismeretlen eredetű, de figyelmet érdemel az a föltevés, hogy töve a hív ige változata s összefüggésük a kíván > magához hív féle jelentésfejlődéssel magyarázható, amit Bárczi Szófejtő Szótára is lehetségesnek tart. A MSzFgrE. ellenben /p. 286. jegyz./ határozottan kétségbevonja ezt a lehetőséget.

Vámbéry téves tapogatózása után /MBölc. p. 179/ Räsänen hívja föl a figyelmet igénk török eredetére /FUF. 26(1938) pp. 215-216; EtWtb. p. 268/. Räsänen nézetét azonban senki sem méltatta kellő figyelemre. Így történhetett meg, hogy kíván igénk mindmáig az ismeretlen eredet bélyegét viseli.

Räsänen álláspontjával kapcsolatban fölhívnam a figyelmet Clauson etimológiai szótárának következő adataira /p. 690/: "küvān- /refl. of küvā- / originally in a pejorative sense... thence 'to be glad, rejoice' ". Erről az ótör. küvān- igeről a továbbiakban azt mondja Clauson: "In the last sense 'survives with a change of vowel position ...quwan- ". Ez a hangrendi átcsapás tükröződik kíván igénk ragozott és képzett származékaiban is: kívánok, kívánság.

Az ujugurból adatolt quban- 'sich freuen' alapjelentésű ige /Radloff II. c. 1035/ további quban > qivan->quan->qin hangfejlődési soron ment keresztül. Vö. Clauson /p. 632, 636/: qin- 'to long for' és qintur- /kauz./ 'to arouse desires'. Radloff szótárában /II. cc. 725, 1040/: šor. sag. qin- 'wünschen': küer. qin- 'sich

verlieben'; osm. /Z./ 'sich anzünden, sich entbrennen, sich erregen'; kaz. quvan- 'sich dem Vergnügen hingeben'. Pekarskij /II. cc. 1395, 1400/ összefoglalva a török nyelvjárások jelentéseit: 'želat, vljubljat'sja, zagorjatsja, zažigatsja, (vozbuzdat'sja)' a jakut kín- és kín's /recipr./ igének 'sovokupljatsja s žensčinoj' jelentését adja. A mai csuvasban a szóbanforgó ótör. quban- ige hangtani megfelelője: qavān- 'radovatsja, veseliťsja' /Ašm. XVI. p. 308/. Jelentéstani szempontból az ótörök állapotot őrzí. A nemi kapcsolatot a csuvasban a sav- 'ljubiť' ige savaš- /recipr./ származéka fejezi ki: 'nahodiťsja v ljubovnoj svjazi' /Ašm. XI. p. 9/.

Az elmondottakból kiviláglik, hogy kíván igénk nem elsődleges 'sich freuen', hanem már másodlagos 'wünschen, begehren' jelentésekben került nyelvünkbe. Vö. az Ormánysági Szótárban megadott értelmezést: kíván, az óhajtás testi és lelki állapota. Balassa József a Magyar Nyelv Szótárában megjegyzi, hogy kívánatos szavunknak a régi nyelvben 'sóvárgó, vágyódó, fajtalan' jelentése volt.

Jelentéstani szempontból a magyar kíván < qivan ← ótör. quban- származtatás problémamentes. Ami az egyeztetés hangtani oldalát illeti Räsänen azt mondja: "Das zwischenvokalisches -b- war in den Steininschriften und in den ältesten Handschriften erhalten. Es wurde allmählich zu -v- ". A török hangtörténetben bekövetkezett -b- > -v- hangváltozásra fölhozott példák közt szerepel a magyar kíván ige is. Tudjuk, hogy régi török jövevényszavainkban az ótörök hangzóközi -b- > -v- fokon keresztül eltűnik: säbur- > savur- > szór-. Esetünkben a -v- megmaradásával kapcsolatban Räsänen az ige kései átvételére gondol.

Ung. kíván ← tü. qivan- < quban-

Könyörül 'sich erbarmen'

Az egy töről fakadt könyörül 'sich erbarmen' és a könyörög 'flehen' igénket a TESz. nyilván korábbi följegyzése alapján, a könyörül, a MSzFgrE. viszont a könyörög címszó alatt tárgyalja. A bizonytalan eredetű szócsalád könyör- végződésében a TESz. az -r gyakorító képzőt véli felfedezni, amihez a visszaható -l képző járult. A MSzFgrE. pedig a könyörög ige -rög végződését deverbális képzőbokornak mondja.

Mellőzve a két ige eredetére, összefüggésére, és feltehető ősi jelentésére vonatkozó, néha szinte kalandos feltevések kritikáját, magát a közös kön/y/- igetövet veszem szemügyre.

Az ótörök nyelvelmékek ismernek egy kön-, eredetében 'to straight' konkrét jelentéstartalmú igét, amely, Clauson szavai szerint, idővel zavarbaejtően tág, metaforikus jelentésmezőben szélesedett ki /p. 726/. Kiemelve a bennünket érdeklő jelentésárnyalatokat 'to agree, to become reconciled' hajlandók vagyunk könyörül igénk köny- /< kön-/ tővében ezt a török kön- igetövet fölfedezni. Az ige köndür- /kauz./ származékának következő értelmezését kapjuk: 'to direct (someone) to the right road; to show the right road' /p. 730/. A CCum. idevágó példái: egrimizini ol könderir 'was in uns krumm ist, macht er gerade'; yolumu göndergil sen 'führe mich auf den richtigen Weg' /Grönbech/. Meg kell jegyeznünk, hogy a kön- igének már a nyelvelmékekben megindult metaforikus jelentésfejlődése a mai nyelvjárásokban általános,

illetve egyedül ismert jelentés. Radloff is csak ebben a jelentésben ismeri: 'einverstanden sein, einwilligen, sich unterordnen, die Meinung eines anderen annehmen' /II. c. 1241/. A köndür- /kauz./ származéknak pedig ezt a magyarázatát adja: 'einwilligen machen, jemanden zur Einwilligung bewegen, überzeugen' /c. 1247/. A kirgizben: kön- 'soglasit'sja' és köndür- 'zastavit' soglasit'sja, privesti k soglasiju' /Judahin/. Az ótör. igében végbement fenti jelentésváltozás jól tükröződik ugyanazon török nyelv régibb és újabb szótáraiban. Pl. Böhntlingk jakut szótárában: kön 'gerade werden' és Pekarskijnál: kön- 'byt' soglasnym, soglasit'.

Nincs tere az összes nyelvjárások tanulságát számba vennünk, de utalok az 1966-ban megjelent tatár-orosz szótár következő adatára: kün- 'soglasit'sja, sklonjats'ja, podats'ja ugovoram' és kündür- 'ugovarivat', uveščavat', ubeždat', uprašivat'.

A felsorolt példákon megfigyelhettük, hogy a törökben a könyörül jelentés magához a kön- igetőhöz, a könyörög pedig a köndür- /kauz./ származékhoz kötődik. A köndür- összetett kauzativum mellett léteznie kellett a múltban egy egyszerű könür- származéknak is, mint pl. köydür- mellett köyür- 'verbrennen', amely komplex 'sich erbarmen' ~ 'flehen' jelentésben kerülhetett nyelvünkbe, majd a visszaható -l és gyakorító -g hozzájárulásával ismét differenciálódott a könyörül 'sich erbarmen' és könyörög 'flehen'.

Ung. könyörül ← tü. könür-

Köszön 'grüssen'

Köszön igénket a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja, de a főlmerült török egyeztetés további vizsgálatát szükségesnek látná. Köszön igénknek legelfogadhatóbb magyarázatát Némethnél találjuk /Melich-Eml. pp. 292-293/, ami tulajdonképpen Vámbéry korábbi /MBölc. p. 185/ egyeztetésének javított változata.

Régi török átvételről lévén szó, a nyelvelmékek anyagában kell keresgelnünk. Clauson etimológiai szótára ismer egy küsā- 'to wish, desire, long for' igét és említi küsüš 'wish, desire' nominális származékát is /pp. 749, 752/. De a küsüš nomennek létezik egy azonos jelentésű küsānc variánsa is /p. 751/, amelynek kikövetkeztethető küsān- /refl./ töve már csak a 16. századból mutatható ki. Ez azt jelenti, hogy a küsān- reflexívumnak legrégebb nyoma a magyar köszön igében őrződött meg.

Az egyeztetésnek sem hang-, sem alaktani akadálya nincs, egyedül a 'wünschen' ~ 'grüssen' jelentések összefüggése igényel megfontolást. A köszönés mindig jót kívánással jár: jó napot, reggelt, estét kívánok! A köszöntés úgyszintén: Isten éltesse! Már a köszön ige első adatolásiában is /1372/ ezt tapasztaljuk: "Az frater köszön vala mondván ... Isten adjon békességet!". A magyarba átkerült török küsān- általános 'kíván' jelentése a 'jót kívánás' jelentésére szűkült, átengedve a 'wünschen' jelentést az egyelőre ismeretlen eredetű kíván igének.

A tör. küsän- /refl./ ige, amint láttuk, későn bukkan föl és a mai nyelvjárásokban is gyér nyomai vannak: kar. L.T. küsen- 'sich sehnen'; küsenč 'Wunsch, Sehnsucht' /Radloff II. c. 1500/. Räsänen etimológiai szótára /p. 312/ más nyelvjárásokból is ismeri és utal a mongolba átkerült megfelelőjére is.

Ung. köszön ← tú. küsän-

Nyargal 'galoppieren'

Nyargal igénket elsőnek Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 165/ egyeztetette, illetőleg hozta kapcsolatba a tör. yorfi- 'herumgehen' igével, majd nyomában Thúry is. Gombocz a TörJövsz.-ban zárójelben ugyan, de megemlíti ezt az egyeztetést, megjegyezve: "a magyarban szókezdő gy-t váránánk". A BTLw.-ben azután szó sem esik róla.

A TESz. elfogadja a nyargal / < jargal/ igének a jár igével való összefüggését /vö. MNy. 55(1959) pp. 159-162/, de az alapul szolgáló jár ige török származtatását tévesnek mondja. Ez az álláspont érthető, ha tudjuk, hogy a TESz. minden vonatkozásban a BTLw. régen elavult "hangtörvényei" alapján áll.

A jár és nyargal / < jargal/ közelkorú átvétel az ótörökből és megtartott j-je alapján török jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozik. A magyar szókészletbe ágyazódva a finnugor szavak analógiájára mélyhangú vokálisok előtt változatlanul megmaradt. Az ótör. yorfi- ige mára kiavult a nyelvhasználatból, de a ritka deverbális melléknévképzővel alakult yorja 'Passgänger', amely minden valószínűség szerint egy yorja at jelzős szerkezetből vált ki, nyelvjárások szerinte ismeretes a törökségben. A yorja nem közönséges hátszló, hanem olyan, amelyik nagy távolságon, nagy sebességgel, rázás nélkül viszi lovasát. A köztörök yorja at-nak megfelelő csuvas šārja laša kifejezést Ašmarin szótára is így fordítja: 'lošad u kotoroj pri bego tulovišče deržitsja vse vremena na odnoj vysote' /XIII. p. 43/.

Mi azonban nem ezt a noment, hanem a -la denom. verbum képzővel alakult yoryala- igét vettük át 'in Passe gehen' jelentésben. Tehát átvettük a puszta jár ← yori- igét és yorya 'Passgänger' származékának további igei yoryala- származékát is. A tör. yoryala- idővel véghangzója elejtésével illeszkedett be zártszótagú igei alakrendszerünkbe és hangalakban hasonlóvá vált a gyakorító képzővel gyarapodott járkál igéhez. A jargal igét a nyelvérzék soha sem érezte tagolhatónak. A yor- 'umhergehen' > yorya 'Passgänger' > yoryala- 'im Passe gehen' egymásutánból csak a yorya hiányzik nyelvünkben, ami talán azzal magyarázható, hogy a szláv eredetű poroszka szorította ki helyéből /SzlVJsz. I. p. 439/, úgyhogy ma már poroszkáló lóról beszélünk.

Az átvett yoryal/a/- → nyargal szókezdő hangváltozást a TESz. a nyereg, nyergel feltehető analógiás hatásának tartja.

Nyargal igékné régi lovaskultúránk emléke. A 16. századi feljegyzések nyargalás szava az akkori török világban lovon teljesített katonai, vagy egyéb szolgálatot jelentett. A nyargalópénz pedig az ennek fejében járó zsoldot. A yorgal- → magy. jargal magánhangzóváltozásra vonatkozókat l. a jár- szócikket. /Vö. NyK. 68(1966) pp. 433-36/.

Mint jövevényező megvan a yorya a mongolban is: Yiruga 'amble' /Kow./ és mint mongolból való visszakölcsönzés a jakutban is: Yoruo 'inohodec' /Pek./ Vö. Doerfer, TMEN § 1846.

Ung. nyargal ← tü. yorgala-

Ocsúdik 'erwachen'

Ocsúdik igéket Csokonai emelte a népnyelvből irodalmi szintre /MNY. 32(1936) p. 247-248/. Eddigi megfejtési kísérletei elfogadhatatlanok, úgyhogy a TESz. csak ismeretlen eredetűnek jelenthette ki.

Van azonban a törökségben egy ač- konkrét nyitást jelentő ige, amely további elvont jelentéseiben alapját képezheti ocsúdik igéneknek. Clauson etimológiai szótára /p. 18/ így értelmezi az ač- igét: "to open' originally in a physical sense ... and in various metaph. meanings". Ennek az ač- 'öffnen' igének már az ótörökben megindult metaforikus irányú jelentésfejlődése a mai nyelvjárásokban tovább folytatódik: oszm. yara ač- 'verwunden'; az. tapmağa ač- 'Rätsel lösen'; krm. göz ač- 'vorsichtig sein' /Radloff I. cc. 498, 499/; kirc. könül ač- 'veselit' serdce'; uygu ač- 'razgonjat' son' /Judahin/. A tör. ač- csuvas megfelelője: us-. Ez alatt a címszó alatt Ašmarinnál /III. pp. 306-311/ az igének még gazdagabb jelentésárnyalataival találkozunk. De a magyaréhoz hasonló, illetve teljesen azonos jelentéstartalom a legtöbb török nyelvben az ige passzívumához kötődik: vö. tkm. keselden ačıl- 'vyzdorovet' /Baskakov/; oszm. açıl- 'kendine gelmek' /Türkçe Sözlük/; csuv. usal- 'vyjasnjaťsja, vyzdorovet', polučat' sposobnost', funkcionirovat' /Ašm. III. pp. 310-311/. Vagyis az ótör. ač- ige eredeti 'öffnen' alapjelentése a török nyelvekben további 'felébred, magához tér' — 'kijózanodik, felgyógyul' — 'visszanyeri cselekvőképességét' — 'szabaddá lesz' elvont jelentéstartalomhoz jutott.

A török ač- ige konkrét 'nyit' jelentésének nyoma sincs nyelvünkben, vagyis már másodlagos jelentésében vettük át.

Végezetül egy hangtani megjegyzés: A tör. a ~ magy. o sporadikus hangképviselő nem ismeretlen jelenség jövevényszavaink körében.

Vö. boszorkány ← bastırjan; oroszlán ← arслан stb. /vö. MNy. 72(1976) pp. 339-340/.

Ung. ocsúdik ← tü. ač.

Oktat 'unterrichten'

A TESz. oktat igénknek nem szentel külön címszót, hanem a mongol eredet gyanújába keveredett ok /vö. Ligeti: NyK. 49(1935) 230-231/ török jövevényszavunk keretében említi. Az első ízben 1416 után adalt oktat igénkkel kapcsolatban pedig megjegyzi: "Mivel az ige sok adatból nyelvjárási szinten is ismeretes, nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy a török ug- 'megért' ige is bekerült nyelvünkbe". Az okik ige létrejöttének körülményeit bizonytalannak látja. Vö. Baróti Szabó Dávid Kisded szótárában /p. 18/: belé okni 'módját fölvenni'.

A ma már csak származékaiban járatos ok / < ug-/ igénk, a török nyelvemlékekben is mindenütt 'megért' alapjelentésben szerepel er īši ugdī 'that man understood his business'. Sokatmondó az ug- ige jelentéstartalmára vonatkozólag a bil- 'tud' szinoním igével való páros használata: bilmātin uqmatīn 'because (we) do not know and understand' /Clauson p. 78/. Ez a párhuzamos jelentésárnyalat tükröződik oktat igénk 'tudat' ~ 'megértet' jelentéstartalmában is. Oktat igénk pontos alaktani megfelelője a török uqtur- /kauz./ 'to make understand' /Clauson p. 82/.

Ung. oktat ← tü. ug-

ölt 'anziehen; Sticke machen'

Ölt igénket a TESz. vitatott eredetűnek mondja, mert az eddigi megfejtési kísérletekből nem derül ki egyértelműen az ölt és illik igék egymáshoz való viszonya /vö. Németh: KCsA. 1(1921-1925) pp. 74-75; Pais: KCsA. 2(1926-1932) pp. 450-463; Ligeti: MNy 31(1935) pp. 281-287/.

Németh a fent említett helyen az ölt igével kapcsolatban egy feltehető tör. ilt- ~ elt- igéből indul ki; feltűnő azonban, hogy felhozott példái egytől-egyig az il- ige használatát példázzák. Nekünk a törökből valóban csak egy il- igét volt módunkban átvenni, amely a magyar nyelvtörténet folyamán a -t műveltető képzővel bővült. A szókezdő hangváltozás (i > ö) nyilván az l hang labializáló hatására ment végbe mint: kelt > költ; feld > föld stb. A beállított hangváltozás bizonyos fokú jelentésmegoszláshoz vezetett, úgyhogy az illik és ölt ige összefüggése ma nem mindenki előtt világos.

Érdekes megfigyelnünk, hogy a török nyelvjárásokban az il- ige reflexívuma pontosan a magyaréhoz hasonló jelentéstartalmú: tuv. ilir- 'podceplivat', šit' /Palmbah/; oszm. ilin- /refl./ 'leicht angehaftet sein' /Radloff I. c. 1486/; alt. illintir- 'slegka prišivat' /Verbickij.

Az ölt igének a törökből is kimutatott 'öltöget, varr' jelentése magyarázhatja, hogy -z gyakorító képzős alakjában (öltöz) a ruházkodás műszava lett.

Őnik 'sich erheben; aufsteigen'

Elavult őnik igénk első ízben a HB.-hez csatolt könyörgésben fordul elő: szentei és ünüttei, ami a latin nyelvű oratio: inter sanctos et electos suos szövegrész fordítása. A talányos unuttei /olv. ünüttei/ megfejtési kísérletei közül a TESz. jelentéstani szempontból a török származtatást tartja valószínűnek, bár ez is további bizonyításra szorul.

A török egyeztetés irányába terelte, tudtán kívül, már Révai /Antiquitates ... p. 317/ a HB. unuttei szavát, amikor csak a hallo-másból ismert népnyelvi meg nem őnött kifejezés alapján arra gondol, hogy az unutt/ei/ és őnött egyazon őnik ige befejezett melléknévi igeneve. Révai felfogásához csatlakozott Zolnai is /Nyr. 23(1894) p. 552/.

Sokat jelentett a kutatás számára, hogy Lehr Albert további népnyelvi adatokkal támogatta az őn- ige alapjelentését. /MNy. 5(1909) p. 360/: őnik ám már a kukorica, de szépen megőnött ez a csemete. Révaihoz hasonlóan Lehr sem véleményezi az ige eredetét, de a meg-őnődik kifejezéssel kapcsolatban utal rá, hogy egy Pest megyei embertől hallotta, aki lehetett történetesen kun ember is, akinek nyelvén még élt az őnik ige. Lehr utal rá, hogy az őnik ige a népnyelvben élettelen dolgokkal kapcsolatban is használatos: nem őnött meg a kocsi, a kútágas, a kenyér, a kézfogó vagy nem őnött meg, nem sikerült valami munka, szándék. Hogy ez az őn- /← ün-/ ige török

eredetű, azt tulajdonképpen Pais /MNY. 30(1934) p. 10/bizonyította be elsőnek, bőséges, jelentéstani szempontból meggyőző adat alapján.

A török nyelvelmékek ün- igéjének jelentése Clauson szerint /p. 169/: 'to rise, so sprout, to stand up'. Példáiból: yaş ot ündi 'the fresh grass sprang up'; yätmiş yaşımā üntim 'I have reached my 70th year'. De legtöbbit mond számunkra a manicheus vallásos szövegekből vett példája: qıřıy oruntaqılar barça üntilär 'those who were in confined space all rose up'. Vagyis azok lesznek az unuttei-ek, boldogok, feltámadottak, akik életükben a keskeny utat járták. Az ön-igében Larry V. Clark /JSFOu. 75(1977) p. 151/ is idővel kialakult teológiai szakkifejezést lát és kételkedik az ige mongol eredeztetésében /vö. Räsänen EtWb. 372/.

Radloff szótárából idézzük: soj. ün- 'in die Höhe steigen', ündür- 'emporwachsen lassen' /I. cc. 1820, 1923/. Sevortjan etimológiai szótára /I.p. 531/ már csak a mai nyelvjárások, a magyaréhoz hasonló, ön- hangalakjában hozza az igét: 'rasti, uveličivat'sja, dostigat' dostojaščej veličiny, podnimat'sja v verh, zacvetat', udavat'sja . .

A mondottak alapján nem lehet kétséges, hogy elavult önik igeink török eredetű.

Ung. önik ← tü. ün-

Őriz 'hüten'

Őriz igénket a TESz. a korábban /1100/ adatolt őr 'custos' címszó alatt említi megjegyezve, hogy alapja az ótörök eredetű ör- igető, amelyből az öröl, örvény, örül, örjöng szavunk is kisarjadt.

A TESz. alapvető tévedése, hogy a bolg.-török eredetű öröl 'mahlen' ~ ótör. ābir- > āvir- 'drehen' és az örvény 'vorago' ~ āgir- 'sich um sich drehen', különböző forgómozgást jelentő igéket egy nevezőre hozza. Másodszer azért téved, mert nincsen tudomása róla, hogy az ótörökben létezett egy önálló ör- igető, amely hang- és jelentéstani szempontból is biztos alapját képezheti őriz igénknek.

Ennek az ótör. ör- igének elsődleges jelentése Clauson etimológiai szótárában 'to rise', amelyhez többek között ezt a példamondatot fűzi: qōy ōrdī 'the sheep got up' (out of its sheep-fold and was driven towards its pasture) /p. 195/. Az ige nominális párja az ör 'height, high, high ground' jelentésben szerepel /p. 193/. Sevortjan etimológiai szótára /I. p. 543/ az ör ~ ör- nomen-verbumot ugyanígy értelmezi: 'verh ~ dvigaťsja vverh; privodit' stado na mesto ... pastby'. Judahin kirgiz szótára a teljesebb örü- igetövet hozza ugyanilyen értelmezéssel: 'dvigaťsja vverh, v goru. Példamondata: örügön malın kayırgan malčılari köründü 'pokazalis' pastuhi, kotorye zavoračivali skot, dvižuščijsja vverh'. Ennek az ótör. ör- igének Räsänen is /EtWB. p. 373/ 'sich aufmachen (Schafherde auf die Weide)' értelmezését adja.

Az ótör. ör- ige bemutatott jelentéskörével kapcsolatban utalok Jakab László Telek c. cikkére /MNyj. 4(1957) p. 82/, ahol a következők mondja: "A szilaj pásztorok mindig a vizenyős talajból kiemelkedő magaslati helyeket keresték föl a nyáj legeltetése céljából".

A TESz. szerint a gyakorító -z képző előtt e, ö, ü kötőhangzót váránk, az öriz -i-jének nincs kielégítő magyarázata. De ha fölteszük, hogy mi annak idején a teljesebb öri- igetövet vettük át, akkor meg van oldva a probléma. Végeredményben az sincs kizárva, hogy mi annak idején az ör ~ ör- nomen-verbum nominális és nem igei tagját vettük át. Vö. tkm. öri 'pastbišće, vygon'; dağ örüsi 'gornoe pastbišće' /Baskakov/.

Az ige átvételének kronológiája szempontjából sokat mond számunkra, hogy az ótör. öri ~ öri- nomen-verbum nominális tagjának mai csuvas megfelelője már v- protézissel jelentkezik: vir 'step, verh'; virelle 'po napravleniju vverh, v goru' /Ašm. V. pp. 236, 238/. Ez számunkra azt jelenti, hogy öriz igénk töve még a tömeges átvételek előtt, a bolg.-török magyar érintkezés legrégibb korszakában, az állattenyésztéssel kapcsolatban az Ural vidéki őshaza idején került nyelvünkbe.

Párhuzamul a mondottakhoz nem lesz érdektelen megjegyeznünk, hogy a TESz. a legel címszó alatt a következőket mondja: N. reglō /< leglō/ am. 'hegyoldalban levő tisztás, legelő'.

Ung. öriz ← tü. öri-

Öröl 'Getreide mahlen'

Öröl igénk első ízben /MünchK. p. 60/ már melléknévi igenév alakjában: örlök fordul elő. A tiszta ör- igető, amit az OklSz. is említ, ma már csak népnyelvi síkon él: örni kék 'örletni kellene' /Dévaványa/. A TESz. a BTLw. nyomán az ör- igetövet egy ótör. ebir- > evir- hangalakból származtatja s ugyancsak a BTLw. nyomán idevonja örvény szavunk ör- / < ótör. egir-/ alapszavát is. Ezen a tévedésen nem csodálkozhatunk ha tudjuk, hogy Clausonnak is gondot okozott a nyelvemléki, jelentéseiben összefonódott evir- ~ és egir- igék szétválasztása /pp. 14, 113/. Sevortjan sem jön rá, hogy itt nem egyszerű hangtani variánsokról van szó, hanem a körmozgás két különböző nemét kifejező igékről: 1. evir- 'körben mozog vagy körben forogat'; 2. egir- 'saját tengelye körül forog vagy forogat' /vö. UAJb. 35(1963) pp. 56-63; MNy. 67(1971) pp. 213-215/.

Az ótör. ebir- / > evir- → ör- 'körben jár' / ige először az Orkhoni feliratokból mutatható ki 'to go around' jelentésben. Példa: Kögmen višir ebirü keltimiz 'having go around the Kögmen mountains' /Tekin/. A mai török nyelvjárások közül csak a sok tekintetben archaikus észak-keleti nyelvjárások őrizték meg az ősi ebir- hangalakot. Pl. hak. ibir- 1. 'obhodit' krugom, vokrug čego' 2. 'vraščat', vertet' /Baskakov/, megőrizve egyszersmind az ige kettős jelentésárnyalatát: 'körben mozog ~ körben mozgat'. A mai csuvasban az ige avär- hangalakban van meg és Ašmarin /I. pp. 50-51/ a követ

kezdképpen interpretálja: avār- 'versari (de molis dicitur), moli'. Ašmarin megemlíti a kézimalom csuvas elnevezését is: al-armaně 'mola manuararia' /I. p. 115/.

Az a körülmény, hogy az ótör. ebir- mai hangtani képviselőinek és származékainak a csuvason kívül sehol sincs 'Getreide mahlen' jelentése kétségtelenül igazolja öröl igénk bolgár-török eredetét. Kronológiai szempontból pedig átvétele csak érintkezésünk középső szakaszára tehető, amikor a földművelés terminológiájának egyéb szavait is átvettük: búza, árpa, eke, tarló stb.

Végezetül szóvá tenném a TESz. tévedését, amikor az ermen kw /SermDom. 2. p. 373/ adatot, amit az OklSz. is említ és a mai csuvasban így hangzik: arman Čole 'örménykő, malomkő' /vö. Reguly, Példamondatok 718/, az örvény 'vorago' címszó alatt, mint egy szócsaládba tartozót említi. Karácsony János szerint /MNY. 23(1927) p. 210/ régen olyan hegyoldalakat neveztek örményesnek, ahol örlőköveket, akkori nevükön örményköveket fejtettek ki.

Az örményes helynevekkel kapcsolatos megjegyzés a TESz.-ben így hangzik: "Lehetséges, hogy ahol a név nem közvetlenül víz mellett fekvő helységekre vonatkozik, ott kőfejtőre, malomkő-lelőhelyre, vagy éppen malomra utal". Az örvény jelentése: 'Wirbel, Strudel, Tiefwasser' s az örvény és örmény a TESz.-ben mégis egy címszó alá került. /vö. UAJb. 35(1963) pp. 56-63/.

Ung. öröl ← tü. evir- /< ebir-/

Örül 'sich freuen'

Örül igénket mind a TESz. mind pedig a MSzFgrE. a vitatott eredetűnek mondott öröm címszó alatt tárgyalja. A finnugor egyeztetés ingatagsága ugyanis, mindkét szótár szerint, nem zárja ki a lehetőséget, hogy az ige török eredetű. Ez irányú tapogatózásuk azonban lényegesen különböző. A TESz. lehetségesnek tartja, hogy az ige ör- töve az öröl, örül, örvény török eredetű szavainkkal függ össze, a MSzFgrE. ellenben utal Räsänen észrevételére, amely szerint örül igénk a jak. üör-; szag. ürün- 'sich freuen' megfelelője.

Érdekessége a dolognak, hogy már Boller Böhntlingk jakut szótárát tanulmányozva a jak. üör- 'sich freuen', üörü 'Freude', üörüle 'reich an Freude' adatokban a magyar örül ige tövére ismer. A gondolatot felkapta Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 168/ és magáévá tette Thúry is kiadatlan szótárában. Gombocz a BTLw. bevezető részében /p. 20/ felsorolja Boller helyesnek' ítélt magyar-török etimológiáit, de az örül igéről nem tesz említést. Nagy sokára Hasan Erennél merül fel ugyanez a gondolat /MNy. 38(1942) p. 289/, hogy a magyar örül ige összefügghet a szag. örün-, ürün- 'sich freuen' jelentésű igével. Räsänen /Phon. p. 68/ már minden kételkedés nélkül hozza kapcsolatba a magyar örül és jak. üör, küer. ör-ün-; szag., kyz., koib. ürün- igéket és ezt a meggyőződését megismétli az 1969-ben megjelent etimológiai szótárában is /p. 373/. Mindezen előzmények ellenére a

magyar örül ige a TESz.-ben vitatott eredetűnek minősül.

Amikor a TESz. az örül igét az öröl, örül, örvény családjába sorolja, abban téved, hogy az öröm tartalmi jegyeit egyoldalúan fogja fel. Mert van ugyan forgásban, táncra perdülésben megnyilvánuló öröm is, aminek nyelvi kifejezésére jó példa a CCum. biyin 'sich freuen' adata < biyi 'tanzen' /Radloff IV. c. 1790/, de van csendes, bensőséges öröm is és ezt fejezi ki a török ögir 'to be joyful, to rejoice' /Clauson p. 113/. A nyelvemlékekben gyakori az ögir- és sevin- /refl. < sev- 'lieben'/ igék páros használata ögirip sävinip; ögirdi sävindi /Clauson i.h./. Az ögür ~ sevin 'örül ~ szeret' igék gyakori páros használatának az lett az eredménye a törökségben, hogy a nyelvtörténet folyamán a sevin- /refl./ < sev- 'szeret' teljesen magába szívtá az ögür- 'örül' jelentéstartalmát, úgy, hogy a mai török nyelvjárásokban a sev- tőige 'szeret' a reflexívuma sevin- 'örül' jelentésben áll. Vö. oszm. sev- 'lieben' ~ sevin- 'sich freuen, glücklich sein' /Radloff IV. cc. 504, 505/. Ez a körülmény magyarázza, hogy az ótör. ögir- 'sich freuen' értelemben lassan kikopott a használatból és mára csak az észak-keleti török nyelvjárásokból és a jakutból mutatható ki, és amint láttuk, a magyarban van meg mint jövevényszó.

A török nyelvemléki ögür- ~ ögir- 'sich freuen' ige a hasonló fölépítésű átvett igékhez hasonlóan ör- hangalakban vonódott össze a magyarban. Mai rövid tőhangzója feltehetően az örül 'wahnsinnig werden' igtől való elkülönülése céljából, spontán alakult ki.

Ung. örül ← tü. ögür-

Örül 'wahnsinnig werden'

Örül /örjüng, örjít/ igénk csak kései följegyzésben /1598/ maradt ránk. Az ige eredete körül folyó vitákból a TESz. a szerinte legvalószínűbbnek látszót fogadja el, hogy tudniillik örül igénk ör-töve azonos volna az ör-öl ige tövével. Ebből az ótör. ebir- > evir- > evril- /passz./ hangalakból és 'forog' alapjelentéséből jól megmagyarázható a magyar örül ige, tudva azt, hogy az örültekre, elmebajosokra jellemző a keringő, szédelő mozgás.

A törökségben a körös mozgás kifejezésére két igénk van: 1. ebir- > evir- 'kreisen, kreisen lassen, sich im Kreise bewegen' és 2. egir- > eyir- 'winden, wickeln, spinnen'. Az igéknek a Radloffnál megadott értelmezései /I. cc. 700, 931/ azonban nem érzékeltetik plasztikusan a két ige jelentései közt fűnálló lényegi különbséget, azt inkább idézett példáiból vezethetjük le. Pl. alt. aq maldf ebrip pardf 'on obošel svoj skot' /I. c. 931/ és tar. xotun yip egirip olturuptu 'die Frau sass da und spann Faden' /I. c. 700/. Ezek szerint az ótör. ebir- > evir- ige alapjelentése: 'körbejár vagy mozog', az egir- igéé pedig: 'forogat, fon'. A két ótörök ige ebir- és egir- a mai csuvasban hangalakban egybeesett: avär-, de megőrizte a körmozgás kettős jelentésárnyalatát: 1. avär- / < ebir- / 'versari, moli' és 2. avär- 'torquere' /Ašm. I. pp. 50-51/. Az ótör. ebir- és egir- hangalakban és jelentésben is közelálló két ige, a török nyelvtörténet folyamán szinte szétválaszthatatlanul összebogozódott /vö. UAJb.

38(1958) pp. 56-63/. Ezen az összekeveredésen Sevortjan etimológiai szótára is sokat évődik /I. pp. 228-229/.

Mindent összevetve az a benyomásunk alakult ki, hogy az örül ige török eredeztetésénél jelentéstani szempontból nem az ótör. ebir- > evir- 'körben forgat' hanem inkább az egir- > eyir- 'körben forog' igéből kell kiindulnunk. A köztörök származékokból kiemelném Radloff kaz., krm. eylenčik < eylen- 'sich drehen' adatát, illetőleg a hozzáfűzött példamondatot: eylenčik auru 'die Drehkrankheit der Schafe' /I. cc. 664, 665/. Vö. magy. kerge birka, megkergül. A mai csuvasban az avär 'vodovorot' / < ótör. egir- / nomenhez hozzáfűzi 'vertetsja, kružišja na odnom meste' /EtimSl. 20/. Az ótör. egir- igének van 'forgószél' jelentésű származéka is. Vö. kaz.-tat. öyörmö 'Wirbelwind' /Radloff I. c. 1834/. Ennek fordított esete, amikor a yul 'wahnsinnig' > yulrag származéknak jelentése: 'Sturm' /Räsänen, Phon. p. 63/.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az örül ige esetében hasonlósági alapon létrejött igei tartalomról van szó, egyfajta jelentéshasadásról: 'forog' ~ 'fékezhetetlenül forog, mint az örvény vagy forgószél'.

Nyilván Pais /MNY. 60(1964) p. 480/ értekezésének hatására a TESz. fölveti a gondolatot, hogy örül igénk esetleg a sámán révületével, eszeveszett forgásával függ össze. Ha nem is éppen a sámánéval, de úgy látszik valóban a fékezhetetlen forgás benyomásával függ össze.

Ung. örül ← tü. egir-

Seper 'fegen'

Seper igénket Beregszászi /1790/ iktatta török jövevényszavaink sorába. A TESz. a BTLw. alapján már pontosabb forrásmegjelölést ad: "csuvasos jellegű török jövevényszó". És valóban az, mert az ótörök nem ismer szókezdő š- hangot, az š- csak hangutánzó és jövevényszavakban fordul elő. Az ótör. s- > bolg.-tör. š- hangváltozást Räsänen nagyon réginek ítéli /Phon. p. 174/ és egy ősi "y- Vorschlag" következményének tartja: ótör. sipir- ~ süpür- > óbolg. šipir- ~ šüpür- 'fegen'.

A TESz. megjegyzi, hogy a seper ige a mezőgazdasági élettel kapcsolatos és eredetileg a szétszóródott gabonaszemek összegyűjtését jelentette. Seper igénk török megfelelői azonban sem a nyelvemlékekben, sem a mai nyelvjárásokban nem árulják el, hogy az igenek valaha is ilyen speciális jelentése lett volna.

Clauson szótára kizárólag 'fegen' jelentését adja: sipir- ~ süpür- 'to sweep' > süpürgü 'broom, brush' /pp. 791, 792/. A sipirür aritfir 'sweep and clean' páros használat is a tisztogatás alapjelentését látszik bizonyítani. A mai török nyelvjárások is /Radloff IV. cc. 848, 850; Räsänen 437/ kizárólag a 'fegen' alapjelentést ismerik. A csag. süp 'Besen' adat viszont egy valamikori süp 'Besen' ~ süp- 'fegen' nomen-verbum meglétére enged következtetni, de a használatban az ige süpür- ~ sipir- kauzatívuma kerekedett fölül. A mai csuvasban már csak nominális jelentésében fordul elő az ótör. süpür- ige: šäpär 'metla, metelka, venik'; šäpär kučä 'mesto kuda kladut metelku'. De 'szemét' jelentésben

is előfordul a szó: šápār kutěnce 'v tom ugle gde kladut sor' /Ašm. VII. p. 324/. Poppe /UAJb. 33(1961) p. 141/ az ordosz širve- és kalm. sirwe- 'fegen' adatokat bolgár-török jövevényszavaknak mondja.

Ung. seper ← bolg.-tű. šúpür-

Szán I. 'zudenken, beschliessen'

Szán igénket igen korán, már Kalmár /Prodromus ... 1770/ török jövevényszónak ismerte fel. Az igének magyar nyelvi jelentésárnyalatait a BTLw. a következőkben sorolja fel: 1. 'zudenken; jemandem etwas bestimmen, nämlich zu geben'; 2. 'beschliessen, sich vornehmen'; 3. 'reuen, bedauern, erbarmen, Mitleid haben'. Fel-tűnő azonban, hogy a BTLw. megadott töröknyelvi példái /mint már a Honfoglalás előtti török jövevényszavainkban is/, kizárólag csak az első két jelentéscsoportot dokumentálják. Ezzel szemben régi szótáraink, így például Kassai /IV. p. 362/ éppen ezt a példákkal nem támogatott 3. jelentést veszi elsőnek: 'megszán valakit' és hozzáfűzi "szinonímája a bán, bánkódik". CzF. szótárában hasonlóképpen a szán ige elsődleges jelentése: 'fájdalmat érez, megszán'.

A TESz. a számbavett irodalom alapján úgy véli, hogy a török san- ige 'gondol, tervez, akar' jelentésben került nyelvünkbe s a 'sajnál, kímél' jelentés magyar nyelvi fejlemény. Vö. csuvas sun-želat', pitat', počitat' stb. /Egorov p. 195/.

Tudtommal Lehtisalo /Balassa-Eml. pp. 90-91/ volt az első, akinek szemet szűrt a magyar szán ige kirívó harmadik jelentése, és a következőket mondja: "Das ung. Zeitwort szán hat mehrere Bedeutungen. In den Bedeutungen: 'zudenken, sich vornehmen, jemandem etwas bestimmen, nämlich zu geben' scheint es ohne Zweifel ein alt. öuv. Lehnwort zu sein... In den Bedeutungen: 'reuen, bereuen,

Mitleid haben' scheint es aber eher ein einheimisches Wort zu sein, das seine Entsprechung im Juraksamojedischen hat: sānt's". Lehtisalo észrevétele annyiban helyes, hogy a magyar szán igének pontos hangtani megfelelője az ótörökben soha sem jelent annyit mint 'bereuen, Mitleid haben'. Lehtisalo csak abban tévedett, hogy a 'bedauern' jelentésű szán igénk megfelelőjét a szamojédban vélte feltalálni.

Lássuk ezek után mit mondanak a török nyelvemlékek. Clauson szerint /p. 833/ az ótör. sān- /refl. < *sā-/ "basically 'to count oneself, to be counted', hence... 'to think, suppose, deem'". De már jóval korábban Bang is úgy vélte /SPAW 17(1923) p. 117/, hogy az ótör. sān- egy korábbi sā- 'zahlen ~ denken' komplex jelentésű ige reflexívuma. Vö. Doerfer idevonatkozó elgondolását /RO. 40(1978) pp. 28-29/. Mellékesen megjegyezzük, hogy az ótör. *sā- 'zahlen ~ denken' ige sat- 'to sell' /Clauson 798/ kauzatívuma is képviselve van szatócs szavunkban; továbbá ugyanennek az igtőnek nominális származéka szám 'Zahl' szavunk is.

Az egykori ótör. *sā- 'zahlen ~ denken' > sān- /refl./ komplex jelentésű ige bemutatása vezet el bennünket a BTLw. 3. 'reuen, bedauern' jelentéscsoportjának a megfejtéséhez. /Vö. Kakuk Zs. Tractata Altaica pp. 325-335; Palló M: UAJb. 50(1978) pp. 116-121/.

Ung. szán ← tü. sān-

Szán II. 'reuen, bedauern'

Az előző szán I. címszóban említett elavult ótör. *sā- 'zählen' - 'denken' igetőnek sān- reflexívuma mellett létezett a nyelvelmékekből kimutatható sāq- származéka is, amiről Clauson etimológiai szótára /p. 804/ a következőket mondja: "prob. an Emphat. f. in -k- fr.*sā- ... replaced at an early date by saqfn- /p. 812/ refl. f. of sāq-; originally simply 'to think' ... but in most it has come to mean 'to think longingly about (something)' 'to desire', or 'to think anxiously about something, to be worried'.
Vagyis az ősi komplex jelentésű *sā- 'zählen - denken' ige intenzívumában az elvont 'denken' dominál és további jelentésfejlődésében: 'hosszan, elmélyülten gondolkozik' → 'kíván, együttérez' → 'szánakozik, bán, sajnál' jelentéstartalommal telt meg. Gabain tolmácsolásában: saqfn- 'denken, nachdenklich werden' → 'trauern' > saqfnč 'Gedanke, Verstand' > saqfnčlfy 'nachdenklich, sorgenvoll'. /ATGr. p. 332/.

Ebből a saqfn- intenzívumból a BTLw. szán címszavának megadott 3. jelentéscsoportja jól megérthető, de beleütközik a BTLw. /p. 166/ azon hangtani megállapításába, hogy az ótör. -k- minden esetben változatlanul maradt meg nyelvünkben.

Ami azonban a bolgár-török jövevényszavainkra érvényes, az nem mindig állja meg helyét a későbbi, kipcsak eredetű jövevényszavaink esetén is. Az ótör. -k-, -q- több későbbi köztörök nyelv-

járásban -q-, -ɣ- hangváltozást szenvedett /vö. Räsänen, Phon. pp. 145, 153/. Példák: kom. sayfn- 'über etwas nachdenklich meditieren' /Grönbech/; kirg. sagfn- 'toskať, skučat' /Judahin/; hak. sayfn 'toskovať, zabotiť' /Baskakov/; Németh kumúk szójegyzékében: sayfn- 'búsul, vágyakozik' stb. Ugyanez a jelentésárnyalat tükröződik az ige nominális származékaiban is: alt. sayfš 'duševnye sposobnosti, pravstvennye kačestva voobščē' /Verbickij/, amire Clauson is utal /p. 816/.

Összegezve a mondottakat: szán I. igénk ötörök, szán II. igénk pedig már kései kipcsak jövevényt szónak látszik. A szán I. vokális hosszúsága megőrzött régiség, a szán II. igéé pedig kései összevonás eredménye. /Vö. Kakuk Zs.: Tractata Altaica pp. 325-335; Palló M.: UAJb. 50(1978) pp. 116-121/.

Szán II. ← tú. sayfn-

Szendereg 'schlummern'

Szendereg igének legrégebbi följegyzésében /1527/ elszöndörödöt vala vokalizmussal maradt ránk. A későbbiekben például Versegynél sändérég helyesírással találkozunk a mai nyílt e helyén. A TESz. szerint az ige szender alapszava ismeretlen eredetű.

Előrebocsátom, hogy szendereg igének esetében képes kifejezéssel állunk szemben, a lassú álomba merülésnek és a hamvadó tűz folyamatának a párhuzamosításával. Ezt bizonyítandó tudnunk kell, hogy a szöndörög ige szön alapszava azonos szűn igének eredeti szön 'erlöschen, ausgehen' tövével /BTLw. p. 126/. A nyelvtörténet folyamán ugyanis az történt, hogy a 15. századtól kezdődőleg szűn igének a sporadikus ö > ü hangváltozást tükrözi és ez volt a kiváltó ok, hogy a szűn és szöndörög igék együvé tartozásának érzete teljesen elhomályosult, illetve hogy szendereg igének mára az ismeretlen eredetű igék sorába került.

Szendereg igének ismeretlen eredetűnek mondott szender alapszava az ótör. sön- /→ magy. szűn-/ igének a szórványos -dür, -dür, / ~ -tur, tür/ faktitívummal alakult származéka: Clausonnál /p. 837/ söndür- 'to extinguish (a fire)'. Az ige metaforikus használatára Clauson már a tiszta sön- igetővel kapcsolatban is utal, amire jó példa a csuvas sün- / < sön-/ 'gasnut' — 'isčeznut', propast', lopatsja' /Ašmarin XI. p. 223/. A söndür- származékige hasonló metaforikus használatára egyelőre nincsen példánk a törökségből, de a

magyar szöndörög alapján föltehető, hogy valahol ott is megvolt.

A szűn és szöndörög igékben végbement hangtani elkülönülés egyfajta jelentéshasadást vont maga után: a szendergés hamvadó tűzként a lassú álombamerülést, a szűnik kialudt, ellobbant tűzként valami tevékenység abbamaradását, abbahagyását jelenti. Egyben azonban megegyezik a két ige: egyik használatával kapcsolatban sem merül föl bennünk többé a tűzzel való összefüggés gondolata.

Hangtani vonatkozásban megjegyezhetjük, hogy a szöndörög igében végbement ö > ē > e hangváltozás nyelvjárási jelenség /BTLw. p. 159/. Alaktani érdekessége, hogy ez esetben a sön- tőigével párhuzamosan átvettük söndür- faktitívumát is, továbbá hogy megőrződött benne az ősi hangulatfestő -g deverbális igeképző.

Ung. szendereg ← tü. söndür- < sön-

Szid 'schelten, schmähen'

Szid igénket a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja, határozottan kijelentve, hogy török eredete téves.

Révai volt az első, aki az ige török eredetére gondolt /Vocabula Turcica/ s valószínűleg nem független tőle Vámbéry egyeztetése /NyK. 8(1870) p. 176/: sökmek ~ sükmek 'szidni' > sökünc 'szitok', amit Budenz híralatában /NyK. 10(1871) p. 125/ még a látszatosaknak sem mondható, helytelen egyeztetések közé sorol.

Révainak még nem lehetett tudomása róla, hogy az általa ajánlott ige már az ótörök nyelvemlékekben is megvan és hogy nagyon régi jövevényszó is lehet. Clauson etimológiai szótára /pp. 818, 823/ így értelmezi: sög- 'to curse, revile' és sögüş 'cursing, abuse'. A mai nyelvjárásokban: sök- ~ sög- ~ söy- ~ söv- ~ jak. üöx- hangalakban váltakozik az ige ö /vö. Räsänen, Phon. p. 119/. Jelentéstani szempontból nincs is akadálya az egyeztetésnek, amint az Radloff gazdag nyelvjárási adatolásából is kitűnik /vö. IV. cc. 566, 569, 570, 576/, a nehézség hangtani síkon jelentkezik: 1. Az elavult ősi -d gyakorító képző nyílt szótaghoz járul, tehát magyarázatot igényel a szóvégi török -k, -g eltűnése a magyarban. 2. A szid ige toldalékos formái /szidás, szitok/ egy mélyhangú átvett ige ö-re utalnak. 3. Szokatlan továbbá az ö > i delabializálódás a magyarban. Ami a szóvégi gutturális eltűnését illeti, az úgy látszik

már érintkezésünk idején eltűnően volt a bolgár-török nyelvben /vö. Róna-Tas: NyK. 73(1971) pp. 198-206/. Különbösen ez a jelenség más igei átvételünkkel kapcsolatban is tapasztalható /vö. MNy. 67(1971) pp. 213-215/. Ami a hangrendűség különbségét illeti az soha sem tekinthető az egyeztetés akadályának. A kettős hangrendűség igen gyakori eset a törökségben s a nyelvtörténet folyamán nyelvjárása válogatja, hogy melyik marad életben és melyik tűnik el. Ami végül a szög- > szi-d töbeli vokális delabialisálódását illeti, arra a török nyelvemlékekből is van példánk: ujq. sünük > sinük; mün > min stb. /vö. Räsänen, Phon. p. 63/, úgy hogy az ö > i hangváltozás már az átadó török nyelvben is végbemehetett. A BTLw. csak egy példát idéz rá: ödeg > idő.

Révai elhallgatott szi-d- < tör. sög- etimológiája tehát minden vonatkozásban elfogadható.

Ung. szi-d- ← tü. sög-

Szór 'streuen; wannen, werfeln'

Szór igénk helyes török egyeztetése is Révaitól származik /Vocabula Turcica/. A BTLw. felsorol több azonos jelentésű török nyelvjárási megfelelőt: sabır-, savur-, saur- stb., de nem teszi szóvá, hogy ez az ige már egy sav- 'to scatter' alapjelentésű ige kauzativuma: savur- 'to scatter; to winnow' /Clauson pp. 788-89, 791/. A Clausonnál megadott jelentések egymásutánjából arra következtethetünk, hogy a 'wannen' jelentés már másodlagos, illetve a mezőgazdaság gabona termelő viszonyai között nyerte el: 'to scatter' → 'to winnow' jelentését. Clauson idevágó példája: er tarıy savurdı 'the man turned over the wheat with a pitch-fork'. A gabona forgatásával a szél magával sodorta a könnyebb fajsúlyú polyvát. Erre a műveletre van a törökségben egy yılqır- /< yıl 'Wind' / 'Getreide wannen' jelentésű ige is /Radloff III. c. 521/; pontos megfelelője a magyar szelel /< szél ←tör. yıl 'Wind'. A mezőgazdasági munkamódszerek tökéletes megváltozásával a szór ige 'wannen, werfeln' jelentése mára feledésbe merült, illetve eredeti 'streuen' jelentésére szűkült.

Ung. szór ← tü. savur-

Szökik 'springen, hüpfen'

Probléma mentes szökik igénk török eredetét már Révai felismerte.

A szök- igetővel első ízben már csak a középtörökben találkozunk /sek- 'prygat', podprygivat'; bystro idti' /DTS/. Az igének mai csuvas sik- 'prygat', podprygivat', skakat' /Egorov p. 190/ hangalakja befolyásolhatta Gomboczot, amikor a BTLw.-ben vagylagosan sik-? ~ sek- átvett hangalakokra, illetőleg variánsokra hivatkozik. Valószínűbb azonban, hogy egy sek- illetőleg zárt sék- alakot vettünk át /vö. Németh: KCsA. 1. Kieg. (1935-1939) p. 526/, amelynek a mai csuv. sik- szabályos hangtani megfelelője. Az e > ö labializálódás azután már a magyarban ment végbe. Az átvett ötör. sek- ige mai magyar 'entlaufen' jelentése úgy látszik a különböző igeötös szerkezetekben alakult ki. A mozgásutánzás hangbenyomását keltő további török származékok (sekri-, sekiri, sikiri- stb.) sekrit- kauzativumához Clauson /p. 822/ ezt a példamondatot fűzi: ol atın arıqtın sekrittī 'he made his horse jump over the canal'.

Az említett sekir-, sekre-, sekri- adatokkal kapcsolatban a TESz. megjegyzi, hogy ezek a változatok a jakut nyelv kivételével az egész török nyelvterületen megtalálhatók. Ez tévedés. Az ötör. s- > jak. ø- hangtörvény ismeretében ráakadunk jakut megfelelőjére is: ekkirie 'springen' /Böhtlingk/.

Ung. szökik ← tü. sek-

Szűnik 'aufhören'

Szűn igénk törökből való származtatása nem támaszt nehézséget, mégis aránylag későn már csak Vámbérynél merül föl /NyK. 8(1870) p. 176/.

Az átvett tör. sön- ige jelentése: 'to go out' of a candle or fire; to die down esp. of a flame, but also metaph. of other things" /Clouston p. 834/. Nagyon valószínű, hogy az igét mi is konkrét 'kialszik, megszűnik a tűz' jelentésében vettük át s a további átvitt értelmű jelentés 'megszűnik az élet, a fájdalom' a magyarban a töröktől függetlenül is kifejlődhetett.

Ami az ige vokális hosszúságát illeti, az másképpen is magyarázható, mint ahogy azt a TESz. teszi, tudniillik, hogy hangsúly okozta nyúlás volna. A latin betűs orosz-türkmen szótárban az ige: söön-, ahol a kettős vokális a hosszúságot jelzi. A szűn ige vokális hosszúsága megőrzött ősiségnek látszik.

W. Bang szerint a tör. sön- ige a tung. sī- 'löschen' alapján ítélve már egy sö- ige reflexívuma /TTT. p. 16/. Ugyanúgy gondolja Ramstedt /Einf. I. p. 71/ és Doerfer is /UAJb. 40(1968) 45/. Ezek a mozzanatok török nyelvtörténeti kérdések, és nem befolyásolják a magyar szűn ige etimológiáját. Ellenben egy körülményre ki szeretnék térni. A kipcsak nyelvjárások ismernek ugyanebben a jelentésben egy söyün- igét, amit Clouston is idéz söyün- 'to go out' /p. 834/, és Radloff az oszm. söyün- igének 'erlöschen, verschwinden' jelen-

tését adja /IV. c. 579/. Bang /UJb. 5(1927) p. 242, 408. Anm./
egy feltehető södün- > södün- > söyün- hangfejlődési sort lát
benne. Amennyiben Bang föltevésének van alapja, arról is lehetne
szó, hogy egy kipszak söyün- > sün- került nyelvünkbe s ebben az
esetben összevonással keletkezett hosszúságról kellene beszélnünk
szün igénk esetében.

Thúry Behdset-ül-Lugat csagatáj szótárában említ egy sündürmek
'eloltani tüzet, gyertyát, fáklyát' jelentésű igét, amelynek alak-
tani megfelelője a magyar szüntet. Ma kevés kivétellel inkább
elvont jelentésében szerepel. Az ige a mongolban is megvan jöve-
vényzóként: sünü- 's'étaindre, disparaitre' jelentésben /Kow. p.
1423/.

Ung. szün- ← tü. sön-

Szűr 'seichen'

Csuvasos jellegű szűr 'seichen' igénket elsőnek Boller egyeztette a köztörök azonos jelentésű süz- igével /Zur ungarischen Etymologie, SWAPH. 17(1855) p. 276/. Az ötör. nyelvemlékek tanúsága szerint a süz- ige mindenféle folyadék szűrésére, megtisztítására vonatkozott és már ott előfordul metaforikus használatban is: könülüg süzär aritur ücün 'because it strains and cleans the mind' /Clauson p. 861/.

Szűr igénk átvételével kapcsolatban csak egyetlen, és pedig tárgytörténeti probléma merül fel, hogy tudniillik miféle munkával kapcsolatban vált szükségessé az átvétele. Gombocz a BTLw.-ben a "Weinbau" terminus-technikusaként említi, amit már Moór Elemér /NyK. 65(1963) p. 413/ joggal kifogásol, mert a szűr ige csak a kései szőlőművelés korszakában válhatott a szőlőművelés műszavává /vö. Buzás D. Szűr, szüret, szüretel, MNY. 35(1939) pp. 323-24/.

Tudjuk, hogy a csuvasban a megfelelő sér- ige jelentése nem csupán 'cedit', 'procedivat', hanem annyi is mint 'brodiť rybu, loviť brednem' /Ašm. XI. pp. 311-312/. A csuvasból a cseremiszbé átkerült süraš szónak Räsänen is kétféle jelentését adja: 1. 'seichen' 2. 'mit Netz oder Reuse Fische fangen' /MSFOu. 48(1920) pp. 216-217/. A kirg. süz- 'cedit', 'filtrirovat' annyit is jelent mint 'loviť rybu brednem' /Judahin/. Radloffnál sag. süzürbe 'rybolovnaja set' /IV. c. 856/ és a kizil nyelvjárásban sözirve 'Zugnetz'

/Joki: StO. 19(1953) p. 26/.

A mondottak alapján az a benyomásunk, hogy a bolg.-tör. sür- / - közt. süz- /ige a primitív halászat műszavaként került nyelvünkbe. Gombocz a BTLw.-ben a "Fischerei" /p. 192/ tárgykörbe tartozó szavak között még csak a gyalom 'vonóháló' és gyertya 'a halászok világító fáklyája' szavakat említi bolgár-török jövevényszóként, de azóta bizvást idévonhatjuk örém 'jó halászóhely' elavult szavunkat /vö. UAJb. 35(1963) pp. 56-63/ és szűr igénket is /vö. Herman Ottó, A magyar halászat könyve. I-II. Budapest, 1887. p. 103/. A török nyelvemlékekben sehol sem találkozunk a süz- / - bolg.-tör. sür-/ ige 'Weinlese halten' jelentésével, még származékaiban sem. A bolg.-tör. sür- 'seichen' → "Weinlese halten" jelentésfejlődése már a magyar nyelv életében zajlott le, amint erre Buzás is céloz fent említett munkájában idézve Mikes Kelemen törökországi leveleiből: "Itt most szűrnek, a Hegyalján novemberben."

Ung. szűr ← bulg.-tör. sür-

Takar 'decken, zudecken'

A TESz. a takar ige címszavához csatolt irodalom tanulságait le nem szűrve, az igét ismeretlen eredetűnek mondja.

Pais A hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez c. cikkében /MNy. 56(1960) p. 312/ felveti a gondolatot, hogy a teker ~ takar viszonyában hangrendi átcsapásról van szó. Nyirkos István A munka és szótörténet összefüggésének kérdéséhez c. dolgozatában /MNy. 60(1964) pp. 162-167/ tovább viszi a gondolatot és meggyőzően mutat rá, hogy a takar ~ takarás mezőgazdasági munkálatok eredendő jelentése 'biztonságba helyez', illetőleg teker, beteker.

A takar ige korai /1211/ adatolása arról vall, hogy a teker > takar hangrendi átcsapás igen régi keletű. A köningsbergi töredék tacaruta szavának jelentése még világosan am. tekerte. A betlehem-i kisdédet nem egyszerűen befődték, hanem pólyába tekerték. /Vö. Pais: MNy. 60(1964) p. 207-208/. A NySz.-ban is a takar ige elsődleges jelentése: 'volvo, involvo'. A népnyelvi takart káposzta /töltött káposzta/ a Csalóközben takarcs és Szinnyi Tájszótára tud teker-cses káposztáról és takartos káposztáról is. Pontosan az az elnevezés mint a törökben: sarma 'in Kohlblätter einwickeltes Fleisch' < sar- 'einwickeln' /Radloff IV. c. 342/. Csűry Bálint Szamosközi Szótárában is: takar 'bedecken, hüllen'; takaró 'Decke, Hülle'; takarózik 'sich zudecken, sich umhüllen'. De még az ÉrtSz. is a takar ige másodlagos jelentésárnyalatának példázására ilyen monda-

tokat hoz fel: nagykendőbe takarja a gyereket; ruhába takarja a kenyeret stb. Vagyis takar igénk a teker ige hangrendi átcsapással elkülönült párja, és jelentéstani összetartozásuk nyoma még mindig felfedezhető a nyelvhasználatban.

Ung. takar < Ung. teker

Tákol 'flicken'

A TESz. szerint a tákol 'flicken' ige és a ták 'appendix, Zusatz' nomen egymáshoz való viszonya nem tisztázható egyértelműen. Ismeretlen eredetű szócsalád. Az ótör. nyelvemlékek ismernek egy tag- igét: 'to fix, or attach (something to something)' jelentésben /Clouston p. 464/. A Türkçe Sözlük szerint is: tak- 'bir şeyi başka bir yere yerleştirmek'. Pl.: yüzük takmak; gözlük takmak, vagyis valamit oda tenni, ahová való. Radloff a török nyelvjáráásokból 'anbinden, an etwas anhängen' alapjelentésben hozza az igét /III. cc. 778, 779/ és származékaira is kapunk példát: sag. taɣra- 'ausbessern, zunähen'. Joki a kizil nyelvjáráásból idéz példát: taɣrı 'stopfen, flicken' /StO. 19(1953) p. 31/. Az ótör. tag- ige 'valamit helyére tesz' → 'kiegészít, pótol' → 'foltoz' jelentésfejlődése a tunguzba átkerült török jövevényszóban is szépen tükröződik: taɣul-, taɣuŝ- 'to join, to repair, to restore, to fix anew' /Ramstedt, Studies in Korean Etymology. MSFOu 95(1949) p. 251/. A tákol /< tag-/ igenek török és mongol nyelvi pozitív jelentésével szemben a magyar tákol 'hevenyészve összeüt' pejoratív irányú jelentésfejlődést mutat. A MTSz. ismer egy tákoz 'rosszul összeaggat' jelentésű származékot is.

Tekintve, hogy az -l és -z képző nomenhez és igehez is járulhat, nem dönthető el, hogy a tag ~ tag- nomen-verbumot, vagy csak egyik tagját vettük át. Ták szavunk ma már csak a c. nyelvemlékek

él. Wichmann Csángó szótára ezt mondja róla: "ták. 'Flick, Fetzen, Lappen /von Leder/ am Riemenschuh'. Der Flick wird nicht angenäht, nur in den Schuh auf das Leder gesetzt". Bálint Szegedi szótára megjegyzi "Tápén még él a bocskorták kifejezés". A régi debreceni csizmadiák szaknyelvében a ták annyi mint: 'bőrhulladék' /Népnyelv-
kut. Int. p. 18/. Kriza Erdélyi szótárában pedig ezt olvashatjuk: Nem leszek senki tákja; tákos 'hitvány ember'.

A nominális tag használatának gyér nyoma van a törökségben, de jelentéstartalma meglepően azonos a magyarral: alt. takka 'ein Stück Leder das unter die Stiefensohle genäht wird' /Radloff III. c. 789/.

Ung. ták ← tú. tag

Támad 'entzünden; auferstehen'

Az első ízben 1350 körül adatolt támad igénket a TESz. nyelvünk igen régi elemének tartja, eredete azonban ismeretlen. A szócikk gondos aprólékossággal foglalkozik a tám- igető származékainak a nyelvtörténet folyamán kialakult szerteágazó jelentésárnyalataival, de hiányoljuk, hogy a tűz támad, tűzet támaszt kifejezésekre nincsen példája, amire például Balassa József Magyar történeti szótára felhívja a figyelmet. Ez a körülmény számunkra azért jelent mulasztást, mert amint látni fogjuk a tám- igető jelentése az ótörökben gyúl ~ gyullad.

Gabain /ATGr. p. 337/ az ujburból idézi egy tám- igető faktitívumát: tamtur- 'entzünden' jelentésben, amit Clauson etimológiai szótára /p. 508/ is hasonlóképpen értelmez és a következő példával világít meg: ol öt tamdurđi 'he kindled the fire'. Judahin kirgiz szótárában a tiszta tám- igetővel is találkozunk: tám- 'zagorjatsja, zažigatsja'. Igen fontos körülmény számunkra, hogy a kirgizben találkozunk az igének a magyaréhoz hasonló metaforikus jelentésfejlődésével. Judahin példamondatait idézem orosz fordításban: 'ih umeršie duši ožili; on tak obradovalsja, budto umeršij voskres, pogassij ogon' zagorelsja'. Hasonló metaforikus jelentést tükröz az ige faktitívuma is: tamiš- 'zažigať'. Csatolt példamondata: 'pogassij ogon' ty (snova) zažeg, umeršuju dušu ty oživil'. A magyar és a kirgiz nyelvtörténet folyamán párhuzamosan végbement 'fölgyllad' > 'halottaiból föltámad' jelentésfejlődés sokatmondó bizonyítéka igénk olmarasztalt török eredetének.

Az elmondottak alapján a magyar tűz támad pontosan annyi mint a tűz keletkezik finnugor kifejezés. A tűz keletkezik és tűz támad ősidők óta párhuzamosan élhetett egymás mellett nyelvünkben és a bolgár-török hatás idején a tűz gyúl, tűz gyullad kifejezés társult hozzá /vö. Studia Turcica pp. 375-383/. A tam- igető származéka az állattenyésztő törökség életében nagy szerepet játszott: tamya 'das Eigentumszeichen, welches den Tieren eingebrannt wird' /Radloff III. c. 1003/.

Már a magyar nyelv külön életében kialakult szókapcsolatok: vihar, égzengés, lázadás, háború támad, illetve tűzként lobban föl. A jakut timít- 'gorjačitsja' /Pekarskij/ adat alapján föltehető, hogy a magyar támad ige esetében megőrzött vokális hosszúságról lehet szó.

Ung. támad ← atü. tām-

Tart I. 'halten'

Jelentéskörét tekintve tart I. igénk konkrét és átvitt értelmű használatában is, a legárnyaltabb jelentésskálájú igéink közé tartozik. Jellemző, hogy amikor a 16-18. században nálunk is ébredni kezd a szavak különböző jelentésárnyalatára irányuló figyelem, a szótárszerkesztőknek egyik legnagyobb gondja a tart igék szerteágazó jelentéseinek tömege /vö. Gáldi: MNy. 51(1966) p. 251/. Ezzel a problémával birkózik az ÉrtSz. is, amikor öt hasábon keresztül, hat csoportba osztva mutatja be az ige jelentéstartalmát. A felhozott példák és szólások tart igéje azonban különböző alapjelentésre utal és felkelti a gyanút, hogy itt azonos hangalakú, de eredetében különböző két igéről van szó.

Elsőnek Boller származtatja tart I. igénket a törökből, de ő még a tut- 'halten' igével való összefüggésére gondol és ugyanakkor nem tartja kizártnak finnugor, esetleg urál-altáji eredetét sem. Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 178/ helyes nyomon indul el amikor igénket az egész török nyelvterületen elterjedt azonos hangtestű tart- 'ziehen ~ halten' jelentésű igével hozza kapcsolatba és összevetését a következő példákkal támogatja: yillarja tart- 'évekig tartott'; ottan tart- 'tűztől tart' stb., de Budenz, bírálatában csak a látszólagos egyezések sorában említi.

A finnugor /vö. MSzFgrE./ és török származtatás végletei közt hányódó tart igét Räsänen végül is urál-altáji eredetűnek jelenti ki

/StO. 18:8(1955) p. 46/. Ilyen előzmények után a TESz. valóban csak bizonytalan eredetűnek jelenthette ki a tart igét.

A szóvá tett legfontosabb megfejtési kísérletek alapján érthető, hogy az egész magyar nyelvtörténet folyamán változatlan hangtestű, de jelentésárnyalataiban egy tető alá nem hozható tart ige eredete csak előforduló jelentéseinek alapos számbavételével oldható meg.

A Vámbérynál is megadott kettős 'ziehen ~ halten' jelentés közül a 'ziehen' dominál a következő török kifejezésekben: serge tart- 'seper' (szemetet húz össze) /Malov/; yer tartıntı 'szántott' (földet, barázdát vont); akča tartpadı 'nem fizetett' (nem nyújtott pénzt); aş tart- 'táplál' (ételt nyújt) /Radloff III. c. 858/.

Judahin kirgiz szótára is bőséges példatárral szolgál a tart-ige konkrét és elvont értelmű használatára: zug tart- 'terhet húz'; aş tart- 'ételt nyújt'; oktjoberden tartın 'októbertől tartott'; bızde qaray tartı 'felénk tartott, húzódt' stb. Ez az elhúzódás időbeliségre is vonatkozhat: uzaqqa tarttı 'sokáig tartott' /Radloff III. c. 858/. A tér és idő együttes szemlélete tükröződik az ilyen kifejezésekben mint tartózkodık valahol. Németh kumük-balkár szójegyzékében: tarttım 'félek' (elhúzódok tőle). A Magyar Tájszótár tartani címszavát a következő magyarázat kíséri: "Valakitől iparolni, hátrahúzódni, félni". Az ŐMTSz. szerint tartalék gyerek, aki nem tart (nem fél), nem húzódik el szüleitől.

Mind a magyarban, mind a törökben a tart igeinek idővel 'halten' jelentése kerekedett fölül: markában tart, tekintélyt tart; a kirgizben pl. tilini tartpagan 'nyelvét nem tartva, (fecseggve)' /Judahin/. Az ótör. tart- ige mai csuvas megfelelője a tıt- /vö. Räsänen, Phon. 214, 590/, a magyaréhoz hasonlóan rendkívül gazdag jelentésárnyalatokban, de figyelembe veendő fontos körülmény, hogy a csuvas tıt-igében az ótör. tart- és tut- ige egybe esett. A csuvas nyelv mai

turt- igéje pedig jövevénytörök a kazáni-tatárból /vö. Paasonen p. 174/. Az ótör. tart- ige a jakutban segédei használatban is szerepel. Az egész török nyelvterületen elterjedt tart- ige végződésében Bång /UJb. 5(1925) p. 238/ hajlandó képzőt látni egy feltehető tar- igei alapszóból.

Vannak azonban a törökségben olyan állandósult kifejezések is, amelyeknek tart- igéje sem a 'ziehen' sem pedig a 'halten' jelentésből nem magyarázható meg. Ezzel kapcsolatban utalok Clausonnak az ótör. tart- igéhez fűzött következő magyarázatára: "tart- 'to pull, or drag' but with many extended meanings of which 'to weigh' is the oldest"/Clauson p. 534/. A tart- ige elsődlegesnek mondott 'mérni' jelentésével találkozunk Radloffnál az ige nominális származékában: čag. bar. kurg. tarttu / < tart- / 'die Schwere, das Gewicht, die Gewichte der Waage' /III. c. 865/. A 'wägen ~ ziehen ~ halten' igei ősi összefüggésének tárgyi alapja nyilván a kétkarú mérleg használata lehetett. Mindenesetre feltűnő, hogy ugyanannak a török tart- igeinek tartfl- passzívuma az oszmánban 'gezogen werden', a többi török nyelvjárásban ellenben 'gezogen werden' /Radloff III. c. 862/. Redhouse pedig ugyanennek az igeinek 'ingadozik, tántorogva jár' jelentését adja. Az ótör. tart- 'mér, valamennyire becsl' jelentésárnyalatát tükrözik a magyarban a következő kifejezések: sokra tart, becsben tart, bolondnak tart, rátarti stb. A török tart- igeinek, itt csak dióhéjban bemutatott, a magyarral egyező használati körét figyelembevéve, nem kételkedhetünk az ige török eredetében.

Rédei és Róna-Tas /NyK. 77(1975) pp. 35-36/ a zürjén nyelv torta- 'húzni' igéjében a bolg.-tör.-permi nyelvek érintkezésének nyomát véli fölfedezni. Tekintve, hogy a tart- ige az egész mai törökségben tart- hangalakban él és csak a csuvasban hangzik ma tft- nek, eredete átvétele kronológiájának függvénye.

Ung. tart ← tü. tart-

Tart II. 'hindern'

A tart I. igével kapcsolatban elmondottak azonban még mindig nem adnak kellő magyarázatot az ÉrtSz. minden állandósult kifejezésére, szólására vagyis csupán a 'ziehen' ~ 'halten' ~ 'wägen' jelentés alapján nem érthetők meg. Ilyen például: esküm tartja. Ez csak így magyarázható: esküm akadályoz, hogy ezt vagy azt megtegyem; böjtöt, diétát tart 'akadályozza magát az evésben'; önmegtartóztatás 'abstinentia'. A mai beszélt nyelvben inkább csak igekötős szerkezetekben használjuk a tart igét 'akadályoz' jelentésben pl. feltartóztat, de a régi nyelvben önállóan is előfordul: Ha semmi sem tart, útra kelünk; Egy darabig tartotta (fékezte) magát /ÉrtSz./. A NySz. ismer példát az ige egyszerű -z képzős használatára is: csakhamar sok embert gyűjték fel, akik az embereket megtartózták. A TESz. a tartóztat / < tartóz- / 'aufhalten, zurückhalten' igét külön címszó alatt hozza.

Az ige legismertebb nominális származéka a tartalék, de régi jelentése nem a mai reserve, hanem akadály. Pl.: Nincs már tartalékja Zrínyi seregének, mert futnak előle a török vitézek /NySz./; CzF. példáiból: Száva egyik tartalékja (gátja) őrizet alatt van; véleményét tartalék nélkül kimondani (gátlás nélkül), amit Kriza Székely Szótárában így fejez ki: tartozatlanul kimondani. Az ÚMTSz. szerint: tartólánc, -kötél, -rács vagy csak egyszerűen tartó arra szolgál, hogy valaminek a széthullását megakadályozza. Tartalék vas a lócs

kerekét tartja, leesését megakadályozza. S hogy itt nem a 'halten' jelentésű tart ige az alapszó, arról világosan tanúskodik az ugyan- ebben a jelentésben használt tíló / < tílt, akadályoz/.

Az akadály értelemben használt tartalék alapszava a tart 'halten ~ ziehen ~ wägen' jelentéstartalmú igéből nem magyaráz- ható. Ismerünk azonban az ótörökben egy megfelelő alapjelentésű igét: tíd- 'to obstruct, restrain' /Clauson p. 450/ pl. ol anī tiftī 'he prevented (or hindered) him'; tídfisziz 'unhindered'. Vö. jakut tutulug 'Verhinderung, Verhinderniss' < tut- / < ótör. tíd- /Böhtlingk p. 107/.

A török hangtörténetnek megfelelően az ótör. tíd- a középtörök- ben: tíó- 'hindern'; tíóís és tíóif 'Verbot' /Brockelmann/. Tudott dolog, hogy az ótör. -d-, -d > középtör. -d̄-, -d̄ a nyelvtörténet fo- lyamán, a két török nyelvágban, külön utakon fejlődik tovább. A köz- törökben y képviseli: tíy- 'aufhalten, abhalten, abreden, nicht zulassen, verbieten' /Radloff III. cc. 1259, 1359/ és a bolg.-török- ben, illetőleg a mai csuvasban: tšar- /Paasonen p. 179/. A csuvas tš- < t- újabkori sporadikus hangváltozás /vö. Räsänen, Phon. 159/, ugyanaz a jelenség mint tér-d szavunk esetében is: ótör. ter > csuv. tšer. A cseremis tšaras 'aufhalten, verhindern, verbieten' ezek szerint a magyarénál sokkal későbbi átvétel.

A tart II. ige esetében tehát az ótör. -d > -d̄ > óbolg. -r hangfejlődés esetével állunk szemben, amelyről Ramstedt azt mondja: "Im Čuv. hat sich das spirantische đ früh zu r verwandelt" /Einf. I. p. 87/. Ez ugyan tág kronológiai meghatározás, de bolgár-török jövevényszavaink ezt a tényt látszanak igazolni. /Vö. UAJb. 46(1974) pp. 109-119 ; UAJb. 43(1971) pp. 79-88/.

Az ótör. tíd- > középtörök tíó- > bolgár-török tír- a magyarba átkerülve, az ugyancsak török eredetű árt, int, ölt igékhez hasonlóan a -t műveltető képzővel bővült és hangbenyomása a tart 'halten' ige-

hez lett hasonló. Valószínűnek látszik, hogy az eredetében egymástól független etimológiájú két ige teljes hangtani egybeesése, még a magyarban végbement veláris f > i hangváltozás előtt ment végbe. Így mára a tart I. és tart II. igékben valószínűs homonimákkal van dolgunk, amelyek jelentésükben az idők folyamán szinte szétválaszthatatlanul összefonódtak. A nyelvemlékekben még fel-felcsillanó jelentéskülönbség mára elmosódott.

Végezetül a tart I. és tart II. igével kapcsolatban utalnék Bárczi Á. szótári homonima kérdéséhez c. /MNY. 58(1962) pp. 43-52/ cikkére, amelyben alapelvül mondja ki: "A homonima kérdése a szó eredetével függ össze". A két tart igénk igazolni látszik a tételt.

Ung. tart ← bolg.-tör. tír < alttű. tíd-

Teker 'winden'

Teker 'winden' jelentésű igénket a TESz. bizonytalan eredetűnek mondja, mert a BTLw.-ben alapul vett tör. *teker- ige ilyen hangalakban a török nyelvjárásokból nem mutatható ki. Ugyanez volt a kifogása már Paasonennek is a BTLw. bírálatában /NyK. 42(1913) p. 51/, amikor azt mondja: "Az egyeztetést nehezíti a magyar -k- török -q- megfelelés".

Clauson etimológiai szótárában is csak egy *tägir- igealakkal találkozunk: tägirmän 'a rotary mill' /pp. 485-486/. Hangtani megfelelője a mai oszmánliban değirmen 'Mühle', viszont Radloff a csagatájából tekirmen hangalakot idéz /III. c. 1021/. A másodlagos teker nyomait kell látnunk az oszm. tekerlemek 'yuvarlamak', tekerleme 'találós-kérdés', teker 'kocsikerék' kifejezésekben is /Türkçe Sözlük/.

Nem lehet célom a török hangzóközi -k- ~ -q- még mindig vajúzó problémáját megoldani /vö. Ramstedt, Einf. I. pp. 85-86, Räsänen, Phon. pp. 143-148/, csupán a magyar ige eredeztetése szempontjából fontos mozzanatokra utalok. Ramstedt és Räsänen fejtegetéseiből is az derül ki, hogy nyilván nyelvjárási jelenségről van szó. Nálunk első ízben Munkácsi gondolt erre a magyarázatra a teker igével kapcsolatban /Nyr. 54(1925) p. 12/ rámutatva, hogy béka szavunk esetében is csak egy török baya hangalakra tudunk hivatkozni. A teger- ~ teker- ige nominális pár-

jának tekintendő az oszm., krm. teker 'Wagenrad' /Radloff III. c. 1017/, de megvan a türkménben is: teker 'koleso' /Baskakov/, és mint jövevényt is eljutott a perzsába is /Doerfer, TMEN § 911/. A nominális teker másik jelentése: 'Spiegel' vö. magyar tükör. Egorov /EtimSl. p. 244/ a csuv. teker 'zerkalo' szóhoz magyarázatul hozzáfűzi: "vostočnye zerkala pervonačal'no predstavljali soboj polirovannyj metalličeskij krug". A teker azaz az ótör. täqir- ige mai csuvas megfelelője: tavär- 'vozvraščat', vernut', perevaračivat' /Ašm. XIII. p. 139/.

Az elmondottak alapján a fennálló, még meg nem oldott hangtani nehézségek ellenére is teker igénkben török jövevényt kell látnunk.

Ung. teker ← tü. teker- - tekir-

Telepedik 'sich niederlassen'

Letelepedik 'helyetfoglal, elhelyezkedik, elfoglalja leendő lakhelyét' jelentésű igénket a TESz. nyilván Pais /MNy. 30(1934) p. 40/ álláspontján a finnugor eredetű tele, teli családjába sorolja, de ellentmondásosan záradéku kijelenti: a szócsalád finnugor egyeztetése, valamint török származtatása téves. Jakab László /MNyj. 4(1957) pp. 81-88/ településtörténeti okokból nem fogadja el Pais fejtegetését, mert az állattenyésztő nép mindig a már feltöltött, a vizenyős talajból kiemelkedő helyeket, ormósokat kereszte. A telepedik ige mindig a konkrét helyfoglalást jelenti, amint azt más kifejezések esetében is tapasztaljuk: ótör. oruna- 'pomestit'sja, zanimat' mesto, saditsja' < orun 'mesto'; csuv. virānas- 'letelepedni' < virān 'hely' /Paasonen Szójegyzék pp. 203/.

A telepedik ige tel- / < *tül-/ töve a közt. tūš- 'fallen, absteigen, sich niederlassen' /Radloff III. c. 1589/ igeőnek felel meg. Az ótör. tūš- ~ bolg.-tör. *tül- igének a mai csuvasban már csak nominális párja él: těl těl 'opredelennoe mesto, mestnost', dom' /Ašm. XV. p. 28/. Tehát a bolg.-tör. *tül ~ közt. tūš nem akármilyen, hanem letelepedésre alkalmas helyet jelent.

Ezzel kapcsolatban felhívom a figyelmet Liimola cikkére /FUF. 31(1953) pp. 359-361/, ahol megemlíti, hogy Kannisto vogul szövegében a következő igeire bukkant: tēlep- ~ tel'lope- 'Halt machen, sich niederlassen' jelentésben és hozzáfűzi: "Semantisch passt es

gut mit dem ung. telep- zusammen". Ha most már meggondoljuk, hogy a -p mozzanatos képző Szinnyei szerint az ugor nyelvek közül csak a magyarból és vogulból mutatható ki, akkor nagyon valószínűnek látszik, hogy a telep- ige közös ugorkori átvétel a bolg.-tör. nyelvből. Az ige primitív életmódra utaló jelentéstartalma is megengedi a föltevést, hogy kölcsönzését ilyen nagyon korai időre tegyük.

A telepedik és dől / ~ közt. tűš-/ ige közös eredetére gondolva, semmi sem állja útját annak a föltevésnek, hogy a két igt két ízben, különböző körülmények között, más-más jelentésárnyalatban vettük át. A hangalaki különbséget: tel- ~ dől- < óbolg. *tül- / ~ közt. tűš-/ az átvétel nagy kronológiai különbsége magyarázza. A telep- ige ugorkori jövevénytől, a dől pedig a tömeges átvételek korában került nyelvünkbe /Vö. NytudÉrt. 38(1963) pp. 91-99/.

Ung. telepedik ← bulg.-tül. *tül- ~ gtül. tűš-

Ténfereg 'umherschweifen'

A TESz. eddigi irodalma alapján ténfereg igénket csak ismeretlen eredetűnek mondhatja. A ténfereg ige tulajdonképpen iker-szó, hasonló a jár-kel összetételhez, amelyben egy török és egy finnugor szinonim ige tapadt össze: tör. ten- 'cél nélkül kóborol' és 'forog' ~ 'fereg' /vö. Nyr. 100(1976) pp. 339-341/. Hogy a ténfereg igében tulajdonképpen összetétellel van dolgunk, azt már CzF. szótára is megsejtette.

Az ujjgurban a ten- ige jelentése 'umherirren' /Gabain, ATGr. p. 340/. Verbickij altaji szótárában: ten- ~ teni- 'skitatsja, kolobrodit'; Radloffnál tar. leb. tel. tene- 'umherirren, umherschweifen' III. c. 1052 ; kirg. teni- ~ tenti- 'brodit', brodjaživat'; ujtj iz svoih mest, ot svoego naroda', pl. sen qayda tentip žurdun 'ty gde šatalsja?' /Judahin/. A mai csuvasban: tenkke- 'hodiť, slonjatsja popustu' /Ašm. XIII. p. 296/. De megvan az ige a mongol nyelvjárá-sokban is: ord. t'ene- 'pas trouver son chemin, s'égarer, errer' /Mostaert II. p. 657//; Ramstedt a kalmükből idézi: tenke- 'ohne Ziel gehen, die Zeit verlieren, irragehen' /KWb. p. 391/.

Tudjuk, hogy a hosszú ősmagyar kor folyamán átvett török igéink bekerülve a magyar nyelvtörténet áramába résztvettek a végbement hang- és alaktani eseményekben és nincs okunk feltenni, hogy az ikerítés sajátos magyar módjaiban is részt ne vettek volna. Adataink tanúsága szerint a török ten- és finnugor forog ige eleinte még

észlelhető jelentésárnyalatban társult. Így például még Balassa Magyar Szótára is kettős értelmezését adja: ténfereg 1. 'ide-oda járkál cél nélkül'; 2. 'hever, hentereg, azaz forgolódik'. Egészen egymásba olvadt jelentést tükröz a népnyelvi ténfereg a disznó a pocsolyában, vagy például Madáchnál: ... és megvetetten a sárban ténfereg /ÉrtSz./.

Mára az a helyzet alakult ki, hogy az igét a céltalan járás-
kelés rosszálló megnevezésére használjuk. A ténfereg igében tehát két, etimológiailag önálló, /különböző eredetű/ mozgást jelentő ige, minden függőség nélkül csatlakozott egymáshoz, egy felfokozott jelentéstartalomban. Az eredeti ikerítés akkor vált összetétellé, amikor a hangrendi hasonulás is végbement /Vö. Nyr. 100(1976) pp. 339-341/.

Ung. ténfereg ← tü. ten- + fgr. forog-

Teng 'kummerlich leben'

A csak a tengődik és tenget származékokban élő teng ige tövét a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja és -g elemét gyakorító képzőnek sejtli.

Az előzőekben tárgyalt ténfereg igével kapcsolatban azonban az a benyomásunk, hogy a teng ige ten- töve azonos az ikerítésből keletkezett ténfereg összetétel első tagjával. /Vö. Nyr. 100(1976) pp. 339-341/. A törökség minden ágában és jövevénytörőként a mongol nyelvjárásokban is kimutatott 'cél nélkül kóborol, bolyong, hiábavalóan ügyeleg, időt pocsékol' jelentésű ten- ige a magyarban a -g gyakorító képző hozzájárulásával további pejoratív irányú jelentésfejlődéshez jutott. Aki nem dolgozik csak teng ~ ténfereg az nyomorba jut: tengődik. Ezt fejezi ki plasztikusan a teng-leng forradásos ikerszó is: 'ide-oda mozog, örökké helyet változtat'. A tendül származék ige a lendül analógiás hatására jöhetett létre és jelentésben is hasonult hozzá.

Teng ← tú. ten-

Tér ~ terel 'lenken; Vieh treiben'

A 'jön-megy, irányt változtatva halad' jelentésű tér igénket és gyakorító-műveltető képzős származékát a terel igét a TESz. más-más szócikkben tárgyalja. Kiemeli, hogy bennük "az irányváltoztatás tartalmi mozzanata látszik elsősorban ősinek és alapvetően fontosnak".

Ezt a lényegi jelentést nem érezte meg Munkácsi /Nyr. 54(1925) pp. 11-12/, amikor az igét a török tegere- 'forogat, fordul' igével hozta kapcsolatba. Balassa Magyar Szótára nem etimologizál, de pontos jelentést ad: tér 'valamely irányba halad' és terel 'irányít, hajt (pl. nyáját valahová)'. Az ÉrtSz. a terel igének az alapszóból besugárzott jelentését a következőkben adja: 1. állatok csoportját egybe tartva (szétszóródni nem engedve) legeltet; 2. mozgásban levő emberek tömegét egy helyre irányítja; 3. (átv.) figyelmet, gyanút, beszédet (máshová) irányít.

A török származtatás mellett maradvány, Clauson etimológiai szótára /p. 529/ azt mondja az ótör. tēr- igéről 'to bring together, collect, assemble', hogy szinonimája a yīy- ige. Példa: olarnī barča bir yērdā yīyīnlār tēriqlār 'collect them all in one place'. Már az ótörökben párosan használt tēr- ~ yīy- igéknek az az érdekessége, hogy mind a kettő képviselve van a magyarban: tér ~ terel és gyűl ~ gyűjt.

Az orkhoni feliratokban, a szöveg természeténél fogva, a ter- ~ teril- /passz./ a hadi nép összetartozására vonatkozik. T. Tekin példája /A Grammar of Orkhon Turkic p. 482/: qanī süsi terilmis̄

der Kan und das Heer hatten sich versammelt'. A ter- ige névszói származéka: teriš am. 'karaván'. A mai török nyelvjárásokban a ter- ige bárminek az össze- vagy egybegyűjtésére vonatkozhat: alt. ter- 'sobirat', podbirat čto-l. s zemli' /Bask.-Tošč./; kirg. mašaq ter- 'sobirat' kolosja' /Judahin/; csuv. těr 'sobirat' v kuču (solomu)' /Egorov/.

Az ótör. těr- ~ yī- → magy. tér ~ terel; gyűl ~ gyűjt igék viszonyában a terel ige bizonyos fokú jelentésszűkülést szenvedett, mert jelentése élőlények egybegyűjtésére, összeterelésére szorítkozik. Sőt elkülönülésében tovább ment, mert terelget ~ terelgetés származékaiban kifejezetten a jószágtartás műszava lett. Herman Ottó /A magyar pásztorkodás szókincse p. 427/ azt mondja: "midőn a hajtás-irány változással jár, azt terelésnek, vagy pásztorkodásnak mondják; terengetni ~ teringetni pedig azt jelenti: a szétszéledő nyáját össze-gyűjteni". CzF. is hasonlóképpen nyilatkozik: "különösen baromhajtók-ról s pásztorokról mondják: mezőre, akolba tereli a marhát; az útról letereli a nyáját; a tilosba tereli a gulyát".

Ung. tér ← tú. ter-

Tilol 'Hanf brechen'

Tilol igénket a TESz. a tiló 'Hanfbreche' címszó alatt, mint annak denominális igei származékát tárgyalja /bolg.-tör. tilfj → tiló > tilol/.

Ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy a kenderfeldolgozással kapcsolatban átvettük a tilfj 'Hanfbreche' eszköznevet, de a vele végzett munka megnevezésére csak akkor került sor, amikor már a szóvégi gutturális vokalizálódott. Ezzel kapcsolatban hivatkozom Szolnoky Lászlónak /Ethn. 4(1893) pp. 1-67/ a kenderfeldolgozás és eszközneveinek az idők folyamán kialakult formáival és felhasználásuk módjával foglalkozó cikkére. Többek között felsorolja a 'Hanfbreche' népi elnevezéseit: törő, vágó, apráló, tépő, rágó, mondván, hogy mindegyik igei származék, csak a tiló válik ki közülük, mert egy til- igét nem ismerünk. Pedig amint megállapítja, a munkatörténet tanúsága szerint az eszköz és a vele végzett munka megnevezése együtt szokott átkerülni egyik nyelvből a másikba. És ez történt a bolgár-törökségtől eltanult kender-megmunkálás esetében is. A kender nevéen kívül átvettük a kölyű 'kendertörő mozsár' és vele együtt a tör igét is /vö. MNy. 67(1971) pp. 213-216/; a sörte 'kender tisztító kefe' eszköznévvel együtt átvettük a gyarat 'kendert fésül' jelentésű igét is. A tiló és tilol ige egyidejű átvételének lehetőségét annál kevésbé van okunk kétségbevonni, mert a kettő a mai napig egymás mellett él a csuvasban: tilä 'mjalka, trepalka'

tilla- 'mjat', 'trepat' konoplju, len' /Egorov p. 267/. Ašmarin szótára /XIII. p. 314/ ismer egy egyszerű tfl alakot is 'mjalka' jelentésben, ami megengedi a föltevést, hogy egy ősi nomen-verbummal van dolgunk. Vö. tfläpa tflacčë 'tilóval tilolják' /Ašm. VI. p. 63/.

A bolg.-tör. tfl- köztörök megfelelője a tal- ige mára kiavult a használatból s már csak származékaiban ismeretes pl. šor. talŕq 'Instrument zum Gerben des Leders' /Radloff III. c. 886/. A közt. tal- és bolg.-tör. tfl- ige között ugyanaz a hangviszony áll fenn, mint a yaz- ~ bolg.-tör. yir- 'ir' igék között. Tilol igénk ócsuvas eredetét ezek szerint nem csupán a bolgár-törökök révén megismert kender és feldolgozásmódjának átvett terminológiája igazolja, hanem a hangtörténeti körülmények is emellett szólnak. Hogy ismertük az egyszerű tfl- igeet, arra a MTSz. tilisni igéje is utal.

A minden valószínűség szerint egy időben átvett bolg.-tör. tilŕq és tfl- ige továbbélése a magyarban úgy képzelhető el, hogy az átvett tfl- ige már igen korán az -l gyakorító képzővel bővült, s mellette a tiló értelmetlenné vált, minek következtében spontán megszületett a tiloló ugyancsak 'Hanfbreche' értelemben. A kenderfeldolgozás gépesítésével azonban mind a két változat kihalóban van. Jellemző Bálint Szegedi szótárának megjegyzése a tiló szóval kapcsolatban: "látható a múzeumban".

Ung. tilol ← bulg.-tü. tfl-

Tilt 'verbieten'

Tilt 'verbieten' igénket a TESz. bizonytalan eredetűnek mondja. Első adatolása a HB.-ben fordul elő: "Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl", ahol a képző még egy teljesebb tőhöz tapadt. A 15.-16. századi kódexekben már csak a megrövidült tilt ige fordul elő /vö. Mészöly, ÓmagySzöv. p. 187/. Az ige -t képzője Mészöly szerint causativum, Szinnyi szerint pedig momentán képző, de hát ez nem befolyásolhatja az ige eredetének kérdését.

Az ige már Révai is elemezte /Antiquitates ... p. 358/; "tilt-radix prima" és igazolásul idézi a tilos melléknevet és a tiltott praeteritumot. Révai óta nagyon sok vélemény látott napvilágot az ige etimológiáját illetően anélkül, hogy eredetére fény derült volna. Mint olyan sok más esetben itt sem segítenek semmiféle hang- vagy alaktani teóriák, hanem az ige alapjelentéséből kell kiindulnunk, arra kell elméletet építeni.

Valamit megtiltani am. valaminek a megtevését meggátolni, akadályozni. Pl. fogadalmam tiltja 'fogadalmam akadályoz' valamit megtennem; tilosnak nyilvánít am. valamitől távontart, akadályoz. Vagyis az ige alapjelentése azonos a tart II. igével: 'visszatart, akadályoz, tilt'.

A tart II. igeről az előzőekben megállapítottuk, hogy benne az ótör. tfd- > középtör. tfd-> bolg.-tör. *tfr- hangfejlődés tükröződik, illetve, hogy biztosan bolg.-tör. jövevényszó nyelvünkben. Ugyanez

a hangfejlődési tendencia a köztörök nyelvekben -y fokon végződik /vö. Räsänen, Phon. pp. 162-164/. Ennek megfelelően a mai köztörök nyelvekben tŷy-nek hangzik, sőt már Käsgarfnál is: tŷy- 'hindern' > tŷyŷ 'verbot'. A CCum.-ban is a várható hangalakkal találkozunk: tŷy- 'hindern, zurüchhalten' /Grönbech/, vö. kaz. Kar.T. tŷy- 'aufhalten, abhalten, abreden, nicht zulassen, verbieten, ermahnen' /Radloff III.c. 1298/. A magyar tilt ige már csak a török ige tŷyil- passzívumának az átvétele lehet. Ezt a passzívumot ótörök hangalakjában Clauson szótára is hozza: tŷdŷil- 'to be restrained, held back' jelentésben < tŷd- 'to obstruct, restrain' /pp. 450, 456/.

Nem halmozva a további köztörök adatokat, ennyiből is világosan kitetszik, hogy az ótör. tŷd- 'verbieten, verhindern' ige eltérő hangfejlődésű alakjai végső fokon két alkalommal kerültek nyelvünkbe: 1. a bolgár-törökből, ahol ma a csuvasban čar- hangalakban 'fékezni, megakadályozni' jelentésben él /vö. a tart II. igét/ és 2. valamelyik kipcsak nyelvből, már a Kazár Birodalom vegyes török nyelvű népessége körében.

A tart II. és tilt ige eredendő jelentésbeli összetartozására szépen rávilágítanak az ilyen népnyelvi adatok mint: tartó vagy tiltó deszka 'zsilip' és jelenti azt a rudat is, amivel a malom kerekét megakasztják /METSz./). A cseremiszbé is átkerült csuv. čar- igenek Räsänen is kettős értelmezését adja: 'aufhalten, hindern' és 'verbieten' /MSFOu. 48(1920) p. 229/. Vámbéry ezek szerint nem tévedett, amikor tilt igeinket egy "tör. tŷj- igéből" eredeztette, de hát feltevését semmivel sem tudta támogatni. Bírálataiban Budenz is csak látszatos egyczésnek minősíti /NyK. 10(1871) p. 111/.

Ung. tilt ← kipč. tŷyil-

Tojik 'Eier legen'

A tojik igé is azon vitatott eredetű igéink közé tartozik, amelyeket hagyományos módon a TESz. és a MSzFgrE. is a finnugorból igyekezik megmagyarázni, de végül is mind a kettő arra a belátásra jut, hogy török származtatása további kutatást érdemel.

Vámbéry volt az első /NyK. 8(1870) p. 8/, aki tojik igénket a tör. toĝ- 'szül, világra hoz' jelentésű igével hozta kapcsolatba, megjegyezve, hogy a tojik "nem annyira az ovum ponere határozott jelentését, mint inkább a szül konkrét fogalmát zárja magába". Budenz bírálataiban a látszatos egyezések sorába iktatja /NyK. 10 (1871) p. 111/ és nem kerül fel a szó a BTLw. listájára sem.

A Vámbérynél fölvetett tör. toĝ- ige a nyelvelmékekben intranszitiv jelentésű, de a középtörökben már tranzitív és metaforikus jelentésben is szerepel: 'to give birth to (a child)', kün tuĝdi 'the sun rose'; az ige kauzatívumával kapcsolatban pedig megjegyzi Clauson, hogy az állatok szülésével kapcsolatban is előfordul /pp. 465, 472/. A mai nyelvjárásokban: alt. tel. űor. sag. kojb. kač. kom. kirg. kaz. tü- / < toĝ-/: 1. 'gebären, Eier legen; 2. geboren werden' /Radloff III. c. 422/. A lamutban: tug- 'kalben, Jungen bekommen' /Benzing p. 239/. A mai csuvasban: tu- ~ täv- váltakozó tövű az ige és Egorov etimológiai szótára következő értelmezését adja: "Pervonačalnoe značenie rodit', rodiťsja; 2. nesti, klast' jajca" /pp. 254-255/. Ašmarin példamondataiban /XIII. p. 22/

azt tapasztaljuk, hogy a tojik ige mellett mindig ki van téve a tárgy: šumarta tusa- stb., de például az alt. nyelvjárásban egyszerűen: kuštar tūp-yat 'die Vögel legen Eier' /Radloff III. c.1422/.

Tekintve, hogy tyúk szavunk is bolgár-török eredetű, igen valószínű, hogy tenyésztésével kapcsolatban átvettük hasznát hajtó tevékenységének 'Eier legen' elnevezését is. A törökből való származtatásnak hangtani akadálya nincs. A MSzFgrE. megjegyzi ugyan, hogy török eredete esetén a j helyén inkább y konzonánst várnánk. Ez a magyarázat nem veszi figyelembe, hogy bolgár-török jövevény-szavaink tanúsága alapján a szóvégi -j már érintkezésünk idején tűnőben volt /vö. Róna-Tas: NyK. 73(1975) p. 200/. Ami pedig a j hiátustöltő mivoltát illeti, annak fogja föl a MSzFgrE. is az ige finnugor származtatása esetén.

A kétféle származtatásnak közös vonása, hogy mindkét esetben egy föltehető: *toj- hangalakból kell kiindulnunk. Ezzel kapcsolatban utalok Räsänen fölfogására /Uralaltaische Forschungen, StO. 18:8 (1936) knymt. p. 40/, ahol a török toj- 'geboren werden, gebären' igét a finn tuo- 'holen, bringen' igével hozza kapcsolatba, vagyis urál-altáji eredetre gondol. Miután a felmerült finnugor származtatás lehetséges volta mellett hang- és jelentéstani engedményeket is igényel, ez idő szerint a törökből való származtatás látszik valószínűbbnek. /vö. Sal Éva: MNy. 66(1970) pp. 97-99 és Palló M.: MNy. 69(1973) pp. 216-217/.

Ung. tojik ← tü. toj-

Torlik 'sich anhäufen'

Szarvas Gábor /Nyr. 16(1886) p. 530/ figyelt föl elsőnek a címben említett igei szócsalád tagjainak nem világos összefüggésére: "A torlani két jelentésben járatos: 1. mint átható: torol, meqtorol 'retribuo, reddo /vergelten/' és 2. mint magáraható: torlik, meqtorlik 'sich anhäufen'. Az első inkább a meg igekötővel fordul elő: meg kell az en atiamfyai halalat torolnom /DebrK. 25/ és Az vyz torlyk mynt egy heegy /JordK. 290/", és hozzáfűzi: "feltűnő az egymástól messzeágazó meqtorol 'megbosszul' és a meqtorlik 'felhalmozódik' jelentés". Magáról a tor alapszóról meg ezt olvassuk: "A lakoma jelentésű tor alapszóhoz még szótárunk ritka bátorsága se mert hozzányúlni". A talányos tor 'lakoma' szó etimológiája azóta megoldott kérdés /vö. UAJb 46(1974) pp. 109-119/, de a torlik, meqtorol igékhez nincs köze.

A TESz. a torol címszó alatt az igének három jelentését regisztrálja: 1. A felszabadított rabszolga ura halála évfordulóján hálából az egyháznak bizonyos szolgáltatásokat nyújt. 2. Valamely büntettet, súlyos sérelmet, mintegy erkölcsi kötelességet teljesítve megbosszul. 3. Halotti tort /lakomát/ ül. Az 1. és 3. pont értelmezésének a tor 'lakoma' szóval való összefüggése világos. A 2. 'megbosszul' jelentés ellenben nagyon elgondolkasztató /vö. Pais: MNY. 18(1922) pp. 160-165/.

Ha most már fölidézzük Szarvas Gábornak a bevezetőben említett kétségeit, akkor föltűnhet, hogy a torol igének ő is éppen ezt a 'bosszút áll' jelentését nem tudja összhangba hozni a torlódik 'sich anhäufen' konkrét jelentéssel. A TESz. ellenben, Pais nagyon vitatható elméletére támaszkodva, elintézettnek véli a torol 'megbosszul' ige ügyét. A torlik, torlódik külön címszót kap, de az eddigi megfejtési kísérletek alapján vitatott eredetűnek minősül.

Az előadottakat mérlegelve úgy tűnik, hogy a torlik 'sich anhäufen' ige rejtélye a törökből megfejtendő és fény derül a 'bosszút áll' további jelentésfejlődés kialakulására is.

Az ótörök nyelvemlékek nem ismernek egy 'bosszút áll' alapjelentésű tor- igét, de Clauson etimológiai szótárában /p. 434/ találkozunk egy to- 'to close, block' jelentésű igével: ol aŕzin todŕ 'he closed his mouth'. Ennek az elavult to- ige tőnek az ugyan-csak elavult -r deverbális verbum képzővel alakult származéka a mai török nyelvjárások tor- ~ toro- azonos jelentésű igéje. Példák: alt. toro- 'zagradiŕ put', ostanoviŕ, prepjatstvovat' /Verbickij/; tuv. tolur- / < torul- / 'zaderŕivaŕsja pored predpjatstviem, pri-ostanavlivaŕsja' /Palmbah/; tel. toro- 'hemmen, aufhalten' /Radloff III. c. 1181/; kurg. toro- 'pregraŕdat', zaderŕivat'; ŕol toro- 'pregraŕdat put' és tormol 'zagraŕdenie / torlasz!' /Judahin/. De megvan az ige a mongol nyelvjárásokban is: kalm. toroŕ 'festsitzen, zum Stehen bringen, Halt machen lassen' /Kwb./; ord. tor- 'être arrété par quelque chose' /Mostaert/.

Az idézett török és mongol nyelvi példák nagyban valószínűsítik, hogy jelentéstani szempontból a magyar torlik, torlódik 'akadályt gördít valami elé' jelentésű ige nem választható el tőlük. Az ÉrtSz. is így magyarázza a torlik igét: 'akadályba ütközik'; a torlat pedig: 'törmeléknek fölgyűlt halmaza'. Szinnyei Tájszótárában ezt olvassuk: "torlószik zajlás idején a jég", aminek pontos jelentéstani meg-

elője a jakut torosun 'über einander getürmte Eisenscholen'
Böhtlingk p. 97/. Valószínűleg idevonható a TESz. ismeretlen ere-
rtőnek mondott torpad 'hirtelen megáll, meghökken', nyilván valami
vratlan akadály előtt, alakja is.

Az elmondottakkal azonban Szarvas Gábornak még csak a "magára-
ható" torlik igéjét válaszoltuk meg és hátra van a megtorol 'retri-
uo' "átható" ige magyarázata. Nagyon valószínűnek látszik, hogy
metaforikus jelentésfejlődéssel állunk szemben, ami már a magyar
nyelv életében ment végbe, mert a törökben nincs nyoma a 'bosszút
állni' jelentésnek. A bosszút állni akaró ugyanis minden lehetőséget
felhasznál, hogy akadályt gördítsen ellensége tervei útjába. Hasonló
metaforikus jelentésfejlődés tükröződik a csuvas tavár- 'feltúr,
megfordít' → 'bosszút áll' igében is /vö. Paasonen, Szójegyzék
p. 159/.

Befejezésül idézem Szarvas Gábor következő megjegyzését:

"A Nagyszótár azon véleménye, hogy a torlikbeli tor magasságot,
ülmevedést jelent, nem állja ki a tűzpróbát". De alapjában nem
léved a Nagyszótár, amikor a torlik igében akadályba ütközés jelen-
ést sejt.

Ung. torlik ← tü. tor- ~ toro-

Tökél 'vollführen'

Tökél igénk kiterjedt jelentéskörét a TESz. nyolc pontban foglalja össze és megjegyzi, hogy a szócsalád tagjainak viszonya, valamint képzésmódjuk nincs kielégítően tisztázva. Az ige finnugor eredetét kétli, a törököt tévesnek minősíti.

Az utóbbi állásfoglalást nyilván Vámbéry /NyK. 8(1870) p. 151/ elnagyolt, csupán néhány származékszóra kiterjedő hivatkozása váltotta ki. Thúry József kiadatlan Magyar-török összehasonlító szótárában Vámbéry álláspontján van, hasonlóképpen Munkácsi is /KSz. 10(1910) p. 147/, bár a turkológia akkori színvonalán nem állt módjában nézetét érvekkel támogatni; kiváló intuíciója azonban kitart a helyesnek föllismert igazság mellett.

A török nyelvemlékek nyújtotta mai többlet-tudásunk alapján ma már tudjuk, hogy a Vámbérynél említett tökél /ɔ : tükel/ az ótör. tüke- 'vollständig sein' igéből az elavult -l deverbális képzővel alakult nomen. Erre az elavult -l képzőre Bang /UJb. 5(1925) pp. 400-401/ külön is fölhívja az altajisták figyelmét. Az ótör. tüke- ige maga is származékszó az ujjurból adatolt tük 'vollständig' melléknévből /vö. Gabain ATGr. p. 345/, a mára megmerevedett ősl. -a, -ä, -i, -l, -u, -ü /denom. verbum képzővel /vö. Käsänen, Morphologie p. 144/ Clauson etimológiai szótárában az ótör. tüke- ige és származékainak következő jelentéseivel találkozunk: tükä- 'to come to an end, finish'; tükät- /kauz./ 'to bring to an end, complete'; tükän-

/refl./ 'to come to an end, be exhausted'. Clauson példái a Vámbérynál is említett tükäl 'complete' melléknévre: tükäl ärdämlig 'completely viruous'; bilgä biligkâ tükällig 'perfect in wisdom' /pp. 479, 480, 484/. Radloff több nyelvjárásból az ige tügen- hangtani variánsát említi. Ezekből kiemelném a Kar. L. tügen- 'unschuldig sein' adatot /Radloff III. c. 1535/.

Látnivaló, hogy a magyar tökél ige jelentéstartalma az ótör. tüke- igével azonos. Mint nyílt szótagú ige, annak idején a deverbális -l igekepzővel illeszkedett be zárt szótagú igei alakrendszerünkbe. Az első szótagban végbement -ü- > -ö- hangváltozás gyakori jelenség régi török jövevényszavainkban /vö. BTLw. p. 157/.

A TESz.-ben nyolcadikul megadott 'kínoz' és 'kopaszt' jelentésekkel kapcsolatban utalok a Magyar Tájszótár következő adataira: 1. tökölödöm 'bajlódom, kínlódom' és 2. kopaszt 'mindenből kiforgat, tökéletesen elintéz'. Nyilvánvaló, hogy itt a tökél ige metaforikus használatáról van szó. Ami pedig az előforduló tökít igét illeti, az nagy valószínűséggel a gördül ~ gördít, fordul ~ fordít-féle ige párok analógiás hatására jött létre.

Mag. tökél ← tü. tüke-

Tör 'brechen'

Tör 'brechen' igénket a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja és hozzáfűzi: "Török származtatása főként alaktani okokból kevésbé valószínű."

Ez az állásfoglalás a BTLw. régen idejétmúlt alaktani "törvényé"-n alapszik, miszerint átvett török igének mindig a tiszta igétvet tükrözik. /vö. NytudÉrt. 89(1976) pp. 230-234/. Nyilvánvaló, hogy egy ige átvételét mindig tartalmi mondanivalója, illetve jelentése szabja meg, függetlenül alaktani köntösétől.

Tárgytörténeti szempontból tör igénk szépen beilleszkedik a bolgár-törököktől eltanult kenderfeldolgozás gazdag terminológiájába: kender, tiló, tilolj, gyarat, kölyű, sörte, orsó. A kenderfeldolgozásnak két fontos munkamozzanata van: a durva rostok eltávolítása, a tilolás, majd a kölyűben /kendertörő mozsár/ a rostok további finomítása, a törés. A munkamozzanatoknak ezt az egymásutánját tükrözi a következő csuvas példamondat: tillañ süse tüse arlaşşë 'a tilolt szöszet megtörve fonják' /Aşm. XIV. p. 204/.

Tör igénk tóalakja az ótör. nyelvemlékekben: tög- 'to pound, crush, grind'. Pl. är tuz tögdi 'the man crushed the salt' /Clouston p. 477/. Az igének a mi szempontunkból fontos származékai: CCum. dövgüç 'Mörser u. Stössel' /Grönbech/; oszm. döveç 'agaçtan havan' (famozsár) /Türkçe Sözlük/; kaz.-tat. tüygöç 'törőeszköz' /Bálint/.

Az ótör. zöngés gutturális -g a mai nyelvjárásokban -v, -y hangfejlődést és esetenként -∅ fokot mutat /vö. Räsänen, Phon. p. 113/. A bolgár-törökben a -g > -∅ hangfejlődés már igen korán megindulhatott, mert a ránk maradt közép-bolgár nyelvemlékekben már nyoma sincs /vö. Róna-Tas: NyK. 73(1971) p. 200/. Ezek szerint megvan a hangtörténeti lehetősége, hogy az egyszerű nyílt tö-ige került nyelvünkbe, s nyílt szótag lévén, történetesen éppen az ősi -r gyakorító képző hozzájárulásával illeszkedett be zártszótagú igei alakrendszerünkbe. A mai csuvasban az ige: tü- 'toloč', drobič; mjat' (len, konopel)' /Ašm. XIV. p. 204/. /Vö. MNy. 67(1971) pp. 213-215/.

Ung. tör ← tü. tög-

Túr 'wühlen, graben'

A TESz. túr igénket bizonytalan, esetleg finnugor eredetűnek mondja. Miután azonban a MSzFgrE. elejti ezt a lehetőséget, megkísérelhetjük az etimológiai szótárban tévesnek mondott török eredet valószínűsítését.

Gombocz sem a Törjövész.-ban /1908/, sem a BTLw.-ben /1912/ nem említi túr igénket török jövevényszóként, ellenben az 1931-ben Budapesten tartott előadásában már mint török jövevényige szerepel /vö. Lincet: Nytudért. 24(1960) p. 21/. Gombocz előadásában nem utal az ige közvetlen töröknyelvi forrására; de hát egyelőre az a helyzet, hogy a magyarnak megfelelő jelentésben csak a csuvasban tudjuk kimutatni, ott is már csak a továbbképzett, önállóan nem adatolt tärmala-ige töveként. Ašmarin Thesaurusában /XIV. p. 323/ ennek az igenek következő jelentéseit regisztrálja: 1. 'carapat'; 2. 'prodrat'; 3. 'dolbit'; 4. 'ryč'; 5. 'razgrebat'; 6. 'erošit'. A felsorolt jelentésekben látnivalóan az anyagba hatoló megmunkálás /vö. türöeke: MÓT. p. 16/ és az anyag felületi megmunkálásának mozzanatai változnak, nyilvánvaló jeléül, hogy itt eredetében két különböző, de hangalakban egybeesett igről van szó.

A szóbanforgó csuvas tärmala-ige önállóan nem adatolt tärma névezői töve egy ugyancsak önállóan elő nem forduló tär-igének a deverbális -ma képzővel alakult nominális származéka /vö. Räsänen, Morph. pp. 133-134/. Az ótör. u > ä szabályos hangfejlődés a csuvas-

ban; ezzel párhuzamosan fut a csuvasban az ótör. $\underline{1} > \underline{a}$ hangfejlődés is /vö. Räsänen, Phon. pp. 87; Róna-Tas: NyK. 74(1972) p. 292/.

Ennek a párhuzamos: $\underline{u} \sim \underline{i} > \underline{a}$ hangfejlődésnek tudható be, hogy a csuvas tăr- /< ^{*}tur-/ 'wühlen, graben' és a tăr- /< ^{*}tfr-/ 'krätzen, krallen' jelentésű ige egy földél alá került Ašmarin szótárában. A 'krallen, kratzen' jelentésű tärmala igének van a csuvasban čärmala-hangtani változata is /t->č- szórványos hangváltozásra a csuvasban ld. Räsänen, Phon. p. 159/. A csuvasban a váltakozó hangrendű čär- ~ čěr- igető az ige hangutánzó jellegét idézi /vö. Paasonen, Szójegyzék, pp. 182, 185/. Mint jövevénytörző a jakutban is kimutatható /vö. Joki: MSFOu. 103(1952) pp. 313-314/.

A török tır- /> tăr- 'krätzen, krallen' ige rövidre fogott ismertetéséből is kitűnhet, hogy teljesen ki kell rekesztenünk túr 'wühlen, graben' igének jelentésköréből, illetőleg eredetének vizsgálatából.

A magy. túr és csuvas tăr- ige összevetése amint láthattuk, sem jelentéstanl, sem hangtani vonatkozásban nem ütközik nehézségbe. Ami pedig a vokális hosszúságot illeti, hogy tudniillik megőrzött, vagy pedig másodlagos nyúlásról van-e szó, azt ótörök megfelelőik ismerete nélkül eldönteni nem tudjuk.

Ung. túr- ← alttü. ^{*}tur- /~ čuv. tăr- /

Tür I. 'aufrollen'

Tür 'falten, rollen' alapjelentésű igénket a jakut tür- 'zusammenrollen' adata alapján /Böhtlingk, p. 113/ Fábrián István iktatta török jövevényszavaink sorába, amint arra a BTLw. is hivatkozik.

Ez a származtatás semminemű nehézséget sem támaszt, de nem is dönti el, hogy közelebről melyik török nyelvből és mikor vettük át.

Az ótör. tür- 'to roll up' /Clauson, p. 530/ ősi jelentése a mai napig megőrződött a török nyelvjárásokban /vö. Radloff III.c. 1556/. Az átvett tür ige a magyarban nem fejlesztett nagy családot. A köznyelvből kiavult származéka megvan a népnyelvben; 'összehajtogatott vászonnemű' jelentése is /MNY. 66(1970) p. 103/.

A csuvasban már csak további származékaiban éli az ige: těrke 'svjazka, svertok, uzel' > těrkele 'zavertyvat' /Ašm. xv. pp. 85, 86/.

A TESz. tévesen idevonja a csuv. R. těr- 'csomóba gyűjt (szalmát)' /Egorov p. 247/ igét, ami terel igének ter- tövével függ össze és jelentése 'együvé gyűjt', nem pedig 'aufrollen'.

Ung. tür ← tü. tür-

Túr II. 'dulden'

Túr 'dulden' igénk török jövevényszó voltát elsőnek Boller állapította meg /SWAPH. 16(1855) p. 383/, amit a BTLw. is felémlít. A TESz. Vámbérytól kezdődőleg közli a további irodalmat, ami semmi újabb lényegeset nem hoz.

Az ige köztörök megfelelője a töz-, amit Clauson /p. 572/ az ótörök nyelvemlékek alapján így értelmez: 'to suffer, endure' és hozzáfűzi: "a l.-w. in Hungarian as túr- fr. an early L/R dialect". A mong. türe- 'être épuisé (par la faim ou par la souffrance)' /Kowalewski p. 1935/ alapján az is elképzelhető, hogy az ige már a mai vokalizmussal került nyelvünkbe, mert az ótör. ü általában megmarad. De ez az ige eredete szempontjából nem döntő körülmény. A mai csuvasban már csak mint kaz.-tatár jövevényszó él az ige: tüs- 'tűr, kitart, szenved' ← tüz- /Paas. Szójegyzék p. 177/.

Ung. túr ← bulg.-tül. tür-

Unszol 'nötigen, zureden'

A TESz. szerint unszol igénk u- töve föltehetően az uszít és uccu indulatszavakkal függ össze. Az -n- elem a szótestben másodlagos járulék lehet. Finnugor egyeztetése kevésbé valószínű, török származtatása téves.

A szócikkben felsorolt jelentések közül a 'kérlel, rábeszél' azt a sejtést ébreszti bennünk, hogy az ige un- töve összefügg a török eredetű imád igénk eredeti um- / > fm- > im-/ tövével, illetőleg a nyelvtörténet folyamán kialakult hangtani variánsokkal állunk szemben.

A török nyelvemlékekből ismert um- igető elsődleges jelentése 'to ask for' /Clauson p. 155/. Az ige gazdag családjából ezúttal csak a számunkra jelentéstani szempontból sokat mondó török nyelvjárási példákban idézek: jak. umsului- 'ubeditelno govorit, silno prosit' /Pekarskij/; kirg. umtuldur- 'prijotit k trudu, k rabote' /Judahin/. Az imád és unszol igék szoros jelentéstani összefüggését érzékeljük a népi unszoltam, de nem evett, imádtam borral, de nem ivott kifejezésben is /UMTSz./. Ami mármint a közös um- igetőből származó imád és unszol igék szókezdő vokálisát illeti, az lehet a palatális sorban is jelentkező ödeg > idő depalatizálódás szórványos esete. A tövégi m > n hangváltozás a tendenciaszerűen állandósult ömlik ~ önt, bomlik ~ bont stb. jelenség körébe tartozik. Az ótörök um- igetőhöz járuló azonos értékű, de különböző hangalakú -d és -szol

elavult gyakorítóképzők befolyásolhatták, hogy az imád és unszol ige a nyelvtörténet folyamán elkülönült egymástól, illetőleg hogy jelentéstani összefüggésük mára teljesen elhomályosult.

Ung. un- ← alttű. um-

Üdül 'sich erholen'

Üdül igénket a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja és az idő fogalmával való összefüggését merő képtelenségnek tartja. Pedig erre az összefüggésre már Szily is gondolt /Nyelvtudományi szótár p. 359/:

"üdölni, felüdölni ... minden bizonnyal az üdő ~ idő származéka".

Ugyanezen a véleményen van Balassa is Magyar szótárában: "A népnyelv üdit szava az idő, üdő szókhöz tartozik".

Ahhoz azonban, hogy Szily és Balassa intuitive megérezett idő ~ üdül kapcsolatát megértsük, ismernünk kell az idő /< *ödey/ 'tempus' szónak ősi konkrét alapjait.

A természetben élő ember a nap járásához igazodott, számára a legfontosabb napszak a nap delelő pontja volt, aminek elnevezése későbbben könnyen átmehetett az elvont 'tempus' jelentésbe. Hogy az ótör. öd 'tempus' elsődleges jelentése is a 'nap delelőpontja' volt, azt a nyelvelmékek korát messze megelőző mong. üde 'midi' ← tör. öd /Kowalewski I. p. 515/ jövevényszó is ékesen bizonyítja. Ennek a mong. üde nomennek verbális származéka az üdele- számos mongol nyelvjárásból kimutatható: ord. üdele- 's'arréter en voyage vers le milieu du jour pour se repaser et prendre un repas, faire la siest' /Mostaert p. 747/; kalm. üdiye- 'zu Mittagessen rasten, Mittagspause halten' /Kwb. p. 455/. Részletesen taglalja az ige jelentéstartalmát Vasilevič tunguz szótára: üdimi 'ostanovit', zaderžat tabun olenej dlija pastby, privjazat olenej dlija kormazki (vo vremja puti)' /p. 431/. A mongol

nyelvjárásokban állattartási műszóként elterjedt üdele- átkerült jövevényszóként az észak-keleti török nyelvjárásokba és a jakutba is: alt. üdele- 'stanovitsja na puti dlja korma lošadej' /Baskakov/; alt. üdele- 'stanovitsja na puti dlja odyha, poludničat' /Verbickij/; tel. üdele- 'während der Reise am Tage rasten' /Radloff I. c. 1969/; jak. ütele- 'snabžat' proviziej, dať čto pojest' /Pek. p. 1392/.

Ismerve az ugarságból kivált magyarságnak török hatásra megváltozott életmódját, természetesnek kell találnunk, ha eleink a nagyállattartással kapcsolatban átvették a jószág déli pihentetésének műszavát, az üdül igét is. Ennek emlékét őrzik mind máig a következő népnyelvi kifejezések: megüdül 'megerősödik, feljavul, meghízik a jószág' /Kiskunhalas/; de nem akar üdülni ez a malac /Szinnyei TSz./; és sokat mond az UMTSz. üdül 'kérődzik' adata is. Az üdül ige eredeti, átvett jelentése inkább a Dunántúlon és az erdélyi népnyelvben járatos, az Alföldön ebben a jelentésben a delel igét használják. Wichmann Csángó szótárában: delez 'Mittagsruhe, Mittagessen'. Vagyis az üdül ~ delel igék jelentésben fedik egymást, mind a kettő az idő ~ dél napközép idejére eső pihenést, gyarapodást jelenti. Vö. türkm. düliemek 'delat' pereryv, delat' prival, ostanovku' /Baskakov/.

A török ill. mongol példákkal igazolt tárgytörténeti háttér tanúsága kétségtelenné teszi, hogy üdül szavunk eredetét a törökségben kell keresnünk. Clauson etimológiai szótára már csak a 8. századi nyelvemlékekből idézi az öd 'time' szót /p. 35/ és felemlíti ödläg származékát is egy feltehető *ödlä- igéből, megjegyezve, hogy az öd és ödläg között nincs lényeges különbség. Kāšgarī az öd és ödläg származékot is 'tempus' értelemben használja, ezzel szemben másutt az ödläg származék fordítása következetesen 'noon, midday' /pp. 55-56/. Ez, a nyelvemlékekben nem adatolt, csupán kikövetkeztetett *ödlä- ige képezheti a magyar üdül ige alapját: *ödlä- > *ödlä- > ödl- > üdül. Ez a kikövetkeztetett ótör. *ödlä-

> középtör. ödlä- a mai köztörök nyelvjárásokban öyle hangalakban van meg: 'polden', v polden', vremja, obed' jelentésben /Sevortjan, Etim. Sl. I. p. 515/. Az ótör. öd 'tempus' hangtani megfelelője a mai csuvasban: vër /le/ 'jug' /Asm. V. p. 369/.

Amint láthattuk az ótör. öd elsődleges 'dél /a nap delelőpontja/' jelentése dominál a mai török nyelvjárásokban is; 'tempus' jelentés-körét pedig az iszlám befolyására az arab waqft foglalta el.

Az elmondottak után igen tanulságos összevetnünk a BTLw. üdül és idő szócikkét. Az üdül 'zunehmen, grösser, starker werden, fett werden' igét tisztán a hangtani lehetőség alapján Gombocz az ótör. ädgü 'gut, schön, gesund' nomenből származtatja. Az idő szócikkben pedig szükségesnek látja megjegyezni: "Vielleicht kann noch folgende Wortsippe herangezogen werden: mong. üdele- 'faire une sieste, déjeuner' stb. Vagyis idő és üdül szavaink valamiféle összefüggését Gombocz is sejtette.

Az ótör. öd 'Mittag, Zeit' > ödlä- → mong. üdüle- 'zur Mittagszeit rasten' és az ótör. tüš 'polden' ~ tüš- 'delet' obstanovku' /DTS/ párhuzamos jelentésköre szemantikai szempontból fontos tanúságtétel üdül 'delel' > 'pihen, gyarapszik' igénk ótör. ödlä- < öd 'tempus' származtatása mellett.

Ami pedig a származtatás hang- és alaktani kérdését illeti, azok nem okoznak nehézséget. Az első szótagbeli ö > ü kivételes hangváltozás esetére a BTLw. is hoz fel példát: szünik < tör. sön-. Ami pedig az ótör. *ödlä- > *ödlä- szóvégi magánhangzóját illeti, az átvett ige a véghangzó lekopásával illeszkedett a magyar nyelv zárt szótagú igei alakrendszerébe.

Ung. üdül ← tü. ödlä-

Üzik 'brünstig sein'

Címszóul az üz ige ikes alakját választom mintegy előre jelezve, hogy nyelvünknek két különböző jelentésű és egyben különböző eredetű üz igéje van. Erre a valóságra Rédei /NyK. 80(1978) pp. 121-122/ cikke ébresztett rá, ahol kimutatja, hogy az ugor-kori ige alapalakja itš- lehetett 'fut, ugrik' alapjelentéssel.

A TESz. még ismeretlen eredetűnek mondja az üz igét és jelentését három pontban regisztrálja: 1. 'kerget, futásra, menekülésre készítet'; 2. 'valamely cselekvést rendszeresen, állandóan végez'; 3. '/állat/ párosodik'.

Az első jelentéscsoport finnugor eredetre vall, a második az első metaforikus használata, de a harmadik kirí a jelentéskörből, amit a TESz. azzal hátrít el, hogy a hím állat párosodás előtt kergetni szokta nőtényét. Csakhogy a párosodás fogalma egyformán vonatkozik hím és nőtény állatra is, s az utóbbi nem futással, hanem magatartásával árulja el párosodási készségét /vö. ÉrtSz./. Ettől függetlenül, valóban számos nyelvben találkozunk a 'fut, kerget' → 'párosodik' jelentésfejlődéssel, már az ótör. nyelvemlékekben is. Pl. az edār 'to pursue' alapjelentésű ige annyit is jelent 'pursue for sexual reasons' /Clouston p. 67/. Az ilyen kézenfekvő jelentésfejlődés azonban nem zárja ki a lehetőséget, hogy a párosodásnak ne lehetne nyelvenként egyéb kifejezése is. Így ugyancsak Cloustonnál: üdiy 'passion, sexual desire....intensity of

passion and love' < üd- 'to follow' the basic verb of üdiy /p. 50/. A DTS. középtörök adata: üdik 'silnoe čuvstvo, strast'; üylen- 'zažigatsja strast'ju'. Pl. yflqf üölendi 'skot stal pohotlivyj'. Az ótör. d > ð > y hangfejlődés végső fokán a mai török nyelvjáráásokban, Ibn Mühanna szótárában ezt az adatot találjuk: üyük 'aşk azısı' > üyükük 'aşık /szerelmes/'. A nyelvi adatok alapján jelentéstani szempontból semmi akadályja sincs, hogy üzik igénket ne a törökből származtassuk. Az ótör. -d-, -d Thomsen szerint már a nyelvemlékekben ð-nek olvasandó /MSFOu. 5(1896) p. 190/, vagyis a magyar--bolgár-török érintkezések legintenzívebb korszakában a 6.-8. század táján. Ezek szerint sem hang-, sem jelentéstani, sem pedig kronológiai akadályja nincs, hogy üzik igénket ne kifejezetten a bolgár-törökből származtassuk. /Vö. UAJb. 31(1959) p. 254; UAJb. 43(1971) pp. 79-88/.

A Magyar Nyelvatlasz /II. p. 337/ az üzik igének már csak további származékait hozza: üzekedik, üzekszik, üződik, üződhetnék, üzőködik, de az ország délkeleti felében ugyanerre a fogalomra a folyat ige van használatban. Szinnyei tájszótárában: üzik 'párosodik', üzet 'párosodtat'.

A finnugor, illetőleg ugor eredetű üz 'fut, ugrik' és a török eredetű 'párosodik' alapjelentésű üzik igénk, minden vonatkozásban élesen elkülönül egymástól. A kutatásban az okozott zavart, hogy hangalakban teljesen egybeesetek.

Ung. üzik ← tü. üd-

Váj 'aushöhlen'

Váj igénket a TESz. bizonytalan eredetűnek mondja, mert török származtatása további vizsgálatot kíván.

A váj ige megfejtési kísérletei igen bonyolult múltra tekintenek vissza. Vámbéry tulajdonképpen helyes nyomon indult el /NyK. 8(1870) p. 125/, amikor az ótör. ōy- 'ausgraben, aushöhlen' igével való összefüggésre gondol, amit Budenz is /NyK. 10(1871) p. 70/ helyesel. Gombocz is /NyK. 36(1901) p. 248/ elfogadhatóbbnak tartja Vámbéry ötletét, mint az eddig fölmerült finnugor egyeztetéseket és hozzáfűzi: "Mivel a labiodentalis v- szókezdett a köztörök magánhangzós szókezdettel szemben nem tekinthető önálló magyar fejleménynek, föl kell tennünk, hogy az o-, u- > vu-, vo- másodlagos változás már az átadó török nyelvben megtörtént. A mai török nyelvek közül leginkább a csuvast jellemzi ez a hangváltozás".

Gombocznak ez a korábbi helyes hangtani vélekedése azonban nem jut érvényre sem a Törjövész.-ban, sem a BTLw.-ben, olyannyira nem, hogy a váj ige még az "Anhang"-ban sem kap helyet. Ennek okát a "Vertretung der Laute" fejezetből tudjuk meg /p. 146/; "Der tschuwasische Lautübergang: o-, u- > vi-, vo-, vu- ist zweifelsohne nach den ungarisch-altschuwasischen Berührungen vor sich gegangen". Ezek után a kérdést nem is feszegette többé senki. Végül is Menges vitte dőlőre a kérdést Altaische Kulturwörter im Slawischen című tanulmányában /UAJb. 31(1959) pp. 114-116/, ahol az óegyházi-szláv

nyelv vaiti 'sculpere' igéjét kapcsolatba hozza a magyar váj igével: "Semasiologisch wie auch regional am nächsten liegt der Vergleich mit Ungar. vāj- (váj-): 1. 'höhlen, aushöhlen, wühlen'; 2. (Säule) 'riefen, auskehlen'; 3. (Grube) 'hauen, abhauen, graben, schüren'. ...Das Wort steht im Ungarischen wie überhaupt im Uralischen vereinzelt da ..... und ist ein Lehnwort aus dem türk. öy- ...das ung. Wort váj- lässt in dieser Form auf eine proto-bulgarische Vermittlung schliessen, da sie den typischen v- Vorschlag vorweist". Az óegy-házi-szláv nyelv vaiti 'sculpere' igéje kimutatható a mai szerb nyelvből is: vajati 'vésni, faragni, mintázni' jelentésben és nyoma van az orosz köznyelvben is 'szobrot készít, farag' jelentésben /vö. Vasmer I. p. 175/.

Az ótör. öy- igének 'to hollow out' /Clouston p. 266/ jelentése túlkörződik a kirk. oy- igében is: 'vydalblivať, delať uglublenie; gravirovat', delať reznoj ornament' /Judahin/.

A mai csuvasból nem tudjuk kimutatni a magyar váj ige megfelelőjét.

Magyar szempontból figyelmet érdemel az a körülmény, hogy ugyanazt az ótör. öy- igét átvettük első ízben az uráli őshaza idején öy- → áj ~ (ás) és másodízben már a tömeges átvételek korában a v- protézis fellépte idején, amely a labiális szókezdő vokális delabializálódását vonta maga után /vö. AOH. 12(1961) pp. 33-44/.

Az áj /~ ás/~váj igék összetartozását, illetve, hogy csak jelentésárnyalatai egy komplex igei tartalomnak, jól érzékeltetik párhuzamosan futó származékaik is: ájó ~ ásó ~ vájó; ájkál ~ áskál ~ vájkál; áját ~ ásat ~ váját stb.

Már CzF. szótára is megjegyzi: "Az áj, a váj és ás rokona"
/I. p. 254/.

Ung. váj ← bulg.-tű. *vāy- /alttű. ōy-/

Ványad 'sich entkräften'

Ványad igénket a mai köznyelvben jobbra már csak multidejű igenévként használjuk: ványadt 'elsatnyult, elgyengült; elszíntelenedett, sápadt; elnyűtt, szétfoszlott' jelentésben. A TESz. nyilván a közös vány- tő alapján elfogadja Kertész /NyK. 43(1914) p. 10/ és Pais /MNY. 34(1938) p. 236/ felfogását, miszerint a finnugor eredetű ványol és a ványad töve azonos. Ezzel a nézettel kapcsolatban utalok az ÉrtSz.-nak a két igéhez adott egymástól teljesen eltérő értelmezésére: 1. Ványadt '(betegség miatt) elgyengült, fejlődésben elmaradt, főleg személy'; 2. (tájsz.) 'fonnyadt, hervadt, kókadt (növény)'; 3. (átv. ért.) 'erőtlen, fáradt, gyenge (lélek)'. A ványol igeről meg ezt tudjuk meg: 'laza gyapjúszövetet gyúrással, taposással v. gépi erővel tömörít, csínoz, nemezel'. Pl. ványoló csizmadia. A ványad /intr./ ige élőlények belső okokból adódó elgyengülését, a ványol /tranz./ ige ellenben szándékos emberi tevékenységet jelöl. CzF. szótára így magyarázza a ványad igt: 'testben bágyad, színében sárgul valami betegség miatt', Kassai pedig egyszerűen csak ennyit mond: 'halványul' /I.p. 42/.

Jelentéstartalma alapján igen valószínűnek látszik, hogy az ige összefügg az ótör. on- 'to turn pale, to fade, to wilt' igével. Származékát az onug- igt Clauson emfatikumnak mondja és ugyanúgy értelmezi /pp. 169, 183/. Példája: är yüzi onuqti 'the man's face become pale'.

A középtörökben már kettőshangrendű az ige: on- ~ ön- /DTS/ és a mai nyelvjárásokban is /vö. Radloff I. cc. 1025, 1203/ ugyan- azokban a jelentésárnyalatokban fordul elő /vö. Sevortjan, Etim.Sl. I. pp. 460-461/. Az ótörök nyelvemlékek tanúsága szerint a mélyhangú on- a régibb, és ez került nyelvünkbe is. Jelentése 'elsápad, kifakul elgyengül, elvásik, elpusztul, tönkremegy' már a nyelvemlékes korban is élőlényekre és élettelen dolgokra is egyformán kiterjedt. Clauson idevágó példája: barčın boıuı ondı 'the colour of the brocade faded' /p. 169/ vö. a sok állásban ványad a ruha /UMTSz./ adattal. Judahin kirgiz szótárában pedig: onđu kiygen tonubuz 'polinjala odezda kotoruju my nosim'. A török és magyar ige egybevágó jelentéstartalmát bővebb példaanyagon is lehetne bizonyítani, de egyelőre ennyi is elég.

Az egyeztetés nehézsége tulajdonképpen csak hangtani síkon jelentkezik. A ványad ige szókezdő konsonánisa a v- protézis ismert esete: ótör. o- > bolg.-tör. va- /vö. AOH. 12(1961) pp. 33-44/. Vagyis ványad igénk tipikusan bolgár-török jövevényszó nyelvünkben. A másik fogas hangtani kérdés a szóvégi ŋ > n megfelelés. Poppe /KCSA. II. (1926-1932) p. 77/ már kései jelenségnek látja az ótör. ŋ > csuv. n hangfejlődést, de a kérdés még nincs kellőleg tisztázva. Az ótör. -ŋ általában változatlanul megőrződött a mai nyelvjárásokban, de sok esetben már -n helyettesíti /vö. Räsänen, Phon. pp. 199-200/. Egyelőre csak azzal a föltevessel élhetünk, hogy olyan nyelvjárásból került nyelvünkbe, ahol az ótör. -ŋ > -n hangfejlődés már végbement, esetleg csak a magyar nyelv életében következett be. A ván- igető tükröződik a vánszorog származék igében is, amit a TESz. külön szócikkben tárgyal. CzF. szótára a következő népnyelvi variánsokról tud: vánszori 'sínylődő, beteges'; vánszorgás 'sínylődő nyavalygás, testi fonnyadás'. Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára pedig egy vánszorodni adatot említ.

Mindent egybevetve, a ványad ige nyelvünk bolgár-török elemének látszik.

Ung. ványad ← bulg-tü. van- / < aittü. on- /

Ver I. 'schlagen'

Ver 'schlagen' jelentésű igénk a TESz. szerint ismeretlen eredetű, de korai /1138/ előfordulása, valamint kiterjedt családja arra utal, hogy szókincsünk ősi rétegébe tartozik. Eredete azonban ismeretlen. Finnugor és török származtatása is téves.

Szemügyre véve az eddigi török egyeztetési kísérleteket, meg kell állapítanunk, hogy már Révai /Vocabula Turcica/ helyes nyomon indult el, amikor ver 'schlagen' igénket az oszm. vur- igével hozta kapcsolatba. A BTLw. bevezetőjében Gombocz felsorolja Révai helyesnek ítélt török etimológiáit, de a ver=vur azonosításról nem tesz említést. Vámbérynál ugyanezzel az egyeztetéssel találkozunk /NyK. 8(1870) p. 186; MBölc. p. 221/ amit Budenz /NyK. 10(1871) pp. 67-135/ sem kifogásol.

A jelentés és a hangalaki összecsengés alapján megszületett etimológiának azonban mélyebb gyökerei vannak. Az ótörök nyelvemlékekből ismerünk egy ur- 'to strike' alapjelentésű igét, amihez Clauson /p. 194/ hozzá fűzi: 'with a rather wide range of meanings common in all periode' uruy 'a beating'; ol gulfn uruy urdf /p. 214/. Szóáról szóra: 'a szolgáját veréssel verte'. Ez az ótör. ur- 'schlagen' jelentésű ige a bolgár-török nyelvágban a nyelvtörténet folyamán fel lépett y- protézis következtében ur-> vör- hangalakot nyert, illetve a szókezdő vokális delabializálódott. A mai csuvasban: vār- 'brosat', švirat, kidat, udarit, brosat'; vāran- /refl./ 'udarit'sja, stuknut'sja'

/Egorov, ÉtimSl. pp. 49-50/.

Jelentéstani szempontból nincs is semmi akadálya az egyeztetésnek, a v- protézis szerepe is ismert jelenség a bolgár-török nyelvtörténetben s ezzel kapcsolatban a magyar jövevényszavakban is /vö. AOH. 12(1961) pp. 33-44/, egyedül a hangrendi különbség igényel magyarázatot. Lehetséges, hogy itt egy ősi kettős török hangrendűséggel állunk szemben, de arra is gondolhatunk, hogy az üt ~ ver páros használatával kapcsolatban, analógiás egymásrahatásról van szó.

Révai egyeztetésének ezek szerint csak az a hibája, amiről annak idején még nem tudhatott, hogy a 'schlagen' jelentésű ver igénk bolgár és nem akármilyen török nyelvi jövevényszavunk. A feltűnő, a köztörök nyelvek közül csak az oszmánban tapasztalható vur- hangalak a nyelvjárásokból hatolt a köznyelvbe. A Türkçe Sözlük is megjegyzi: urmak '(eski) vurmak' /p. 814/.

Ung. ver I. ← bulg.-tü. ^ovar- / < urtü. ^our-/

Ver II. 'winden, flechten'

Ver 'fon, sodor (kötelet, csipkét)' jelentésű igénket a TESz. vitatott eredetűnek mondja; ugyanis eredetére vonatkozólag két nézet áll egymással szemben: 1. azonos a ver 'schlagen' jelentésű igénkkel és 2. török eredetű, az ótör. ör- 'flechten' ige > bolg-tör. ver- fejleményének megfelelője. A két vélemény közül az elsőt sokkal valószínűbbnek tartja.

A törökből való származtatás védelmében a következőkre utalok. Az ótörök nyelvemlékek ismernek egy ör- 'to plait, to twist two things together' jelentésű igét. Nominális származéka: örük 'anything plaitted' pl. örük sač 'a plait of hair' /Clauson pp. 195, 223/.

Az ótör. ör- igének a mai köztörök nyelvjárásokban előforduló jelentéseit Sevortjan etimológiai szótára így összegezi: ör- 'plesti, vjazat', vič, prjast' /Sevortjan, Etim.Sl. I. p. 344/. Idézek példából: plesti kruževa 'csipkét ver'; vič verevku 'kötelet ver'; plesti vjazat' set' 'hálót köt.' stb. Itt utalok Fábíán Pál Céhes iparágainak elnevezése a reformkorban című cikkére /MNy. 45(1949) pp. 174-179/ ahol kiemeli, hogy bárkitől tanultunk is egy mesterséget, mi mindig a munkamenet legfontosabb mozzanatát emeltük ki pl. Ziegelmacher 'téglavető'; Perückenmacher 'hajfodorító'; Korbmacher 'kosárfonó' stb. Hasonlóképpen a csipkeverő, kötélverő kifejezésekben is a munkamód pontos megjelölését kell keresnünk. A kötélverő a kender szálakat összesodró mesterember. A csipkeverő a verő-

pálcikára tekert cérnát sodorgatja. A szakállviselés idején a szakállverő sodorta fürtökbe a szakállt stb. /vö. Nyr. 93(1969)pp. 282-285/.

Az ótör. ör- és magyar ver igék kétségtelen jelentéstani összefüggése biztos hangtani érvekkel is támogatható. A ver ige nem tartozik török jövevényszavaink legrégibb rétegébe, hanem már a bolg.-tör. v- protézis jelentkezése idején, a tömeges kölcsönzések alkalmával vettük át: ótör. ör- > bolg.-tör. ver- /vö. AOH. 12(1961) pp. 33-44/. A mai csuvasban az óbolg. ver- 'sodor' igrének már csak nominális származékával találkozunk: "verén 'verevka' ... ot obščetjurk. glagola ör-" jegyzi meg Egorov /p. 52/.

Vorob'evnek Čuvasi. Etnografičeskoe issledovanie /1956/ című munkájában részletes leírását kapjuk a kötélverés mesteriségének a csuvasoknál /p. 146/. Ez a mesteriség igen korán vált nálunk önálló iparággá, úgy látszik már érintkezésünk idején. A kender szóval együtt vehettük át, illetve tanulhattuk meg a kötél sodrás módját is: a kötélverést. Verő utótagú foglalkozásneveink szókincsünknek azon elemei közé tartoznak, amelyek a gazdasági és társadalmi élet (divat, ipar) munkamódjának megváltozásával a szókészlet peremterületére szorultak és a mai ember számára értelmüket veszítették.

Téved a TESz. akkor, amikor vergődik igrénket a ver 'út' ige címszó alatt tárgyalja. A vergődő valamilyen kínos helyzetben van, amelyből szabadulni szeretne, s ez különösen az igekötős szerkezetben világos: kivergődik valami bajból, felvergődik valami kívánt helyre, átvergődik valami akadályon stb. Jelentéstani szempontból ez az igei származék is sokkal inkább idetartozik, mint az 'út' jelentésű igréhez. Helyes érzéssel ítélte meg Kniezsa /Szlvsz. p. 78/ ver igrénk ügyét, amikor Munkácsi /KSz. 7(1907) p. 371/ és Fokos /Nyr. 38(1909) p. 248/ török származtatását úgy vélemezzi, hogy "a szláv származtatásnál minden esetre valószínűbb". Jelentés-

tani szempontból ide tartozik szenmel ver kifejezésünk ver igéje is /vö. Nyr. 98(1974) pp. 206-209/, amelynek idekapcsolását a TESz. elutasítja.

Ung. ver ← bulg.-tül. ver- /< altt. *ör-/

Verseng 'wetteifern'

Verseng 'vetélkedik' igénket a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja; török egyeztetése téves. Ezzel a kijelentéssel a szócikk szerkesztője a török hangtörténetben való nagyfokú járatlanságát árulja el. Ha a csatolt bibliográfiából legalább Munkácsi cikkét /KSz. 7(1907) p. 272/ elolvassa, akkor véleményét így fogalmazza meg: török származtatása további vizsgálatot igényel. Munkácsi ugyanis helyes érzéssel a verseng szókezdetjében a v- protézis esetét ismeri fel és igénket az ótör. ur- 'út, ver, harcol' ~ csuv. vără- 'rugatsja, dratsja, sražatsja' igével hozza kapcsolatba /Egorov p. 50/. Munkácsi csak ott tévedett, hogy az ótör. urus- /recipr. < ur-/ igét veszi alapul, ami ellenséges szembenállást, nem pedig békés, sportszerű mérkőzést jelent, mint a magyar verseng. A BTLw. az "Anhang"-ba utalja Munkácsi etimológiáját és pedig elsősorban hangtani okokból: "urtürk. o-, u- wird im Ungarischen regelmässig durch o vertreten; der Übergang o- > va- im Tschuw. ist jüngerem Datums". A TESz. mint általában, ebben az esetben is, a BTLw. régen idejét múlt hangtani törvényei alapján ítélkezik.

A magyar verseng ige 'wetteifern' jelentése alapján elindulva, találkozunk az ótörökben egy ōz- 'to surpass' /Clauson p. 279/ igével. Käsġarġnāl: ozmaq 'im Rennen zuvorkommen' és ozug at 'Pferd, das beim Rennen gewinnt' /Brockelmann/. Az ótör. nyelvemlékekben találkozunk az ige ozuŝ- /recipr./ származékával is, jelentése:

'to race one another'. Pl. ol māniŋ birlā at ozušdī 'he competed with me in horse racing' /Clauson p. 290/. Radloff /I. c. 1143/ ugyancsak 'vorangehen; überholen, übertreffen im Wetteifer' jelentésben hozza az oz- igét. Az ótör. oz- igének pontos jelentéstani megfelelője a mong. ur-, de már csak további származékaiban ismerjük; mandzs. uruldembi 'um die Wette rennen, wetteifern' /Hauer/; tung. urēmķēt 'sravnenie, soravnenie' /Vasilevič/; kalm. urlodān 'wettrennen' /KWb./. A mong. ur- igető nyilvánvaló jövevényszó a bolgár-törökből, a v- protézist megelőző időkből. A közt. oz- ~ bolg. or- megfelelés az ún. rotacizmus ~ zetacizmus esete, úgy-hogy verseng igénk fémjelzett bolgár-török jövevényszó, mert azonkívül hogy r-t képvisel a köztörök z--vel szemben, egyedül a csak a csuvaszt jellemző v- protézist is tükrözi.

A továbbiakban az történt, hogy a közt. urus- 'sich zanken' / < ur- 'schlagen'/ és az ozuš- 'wetteifern'/ < oz- 'übertreffen'/ a bolgár-törökben a föllépett v- protézis következtében var- hangalakban esett össze, minek következtében a nyelvtörténet folyamán jelentésben is összekeveredtek, illetőleg az idők folyamán a 'zanken' jelentés kerekedett fölül. Ugyanis a mai csuvasban vārs- 'voevat' és vārsā 'vojna' alapjelentésben él.

Verseng igénk vers- töve úgy látszik nomen-verbum értékű átvétel volt: vers 'versengés': Ni lesz a vers vége? verset gyalogol vele; a lányok a fonóban verset fonnak; verset eszik vele stb. /TSz./.

Az átvett vers- igető használatára példa: versetek egymással 'versenyezve dolgozzatok' /Nyr. 38(1909) p. 248/. A Nysz. tud a versőd- gyakorítóképzős származékról is: versődő 'kötekedő'.

Problémát jelent az átadott vārs- / < or-/ és a magyar vers- hangrendi különbsége. Brockelmann idéz ugyan egy özüšmek 'wetteifern' igét Kāsġarīból, de ezt Besim Atalay nem igazolja. A törökségben gyakori kettős hangrendűség és a magyarban st sem ritka hangrendi

átcsapás jelensége magyarázatul szolgálhat a jelentéstani szempontból kiforogtalan etimológia elfogadásához /vö. NyK. 74(1972) pp. 197-199.].

Ung. verseng ← bulg.-tül. varš- /gtül. ozuš-/

Hangtan

Előrebocsátom, hogy itt az ugor-közösségből való lassú ütemű kiválástól, a honfoglalást közvetlenül követő századokkal bezárólag kerekén számítva 2000 esztendő hangtörténeti eseményeiről van szó. Ez alatt a hosszú idő alatt mind az átadó török, mind pedig a befogadó magyar nyelv is állandóan fejlődött a maga belső törvényei szerint. Ez azt jelenti, hogy a nyelvünkbe lépő török szó hangtani megjelenése kronológiai értékű lehet, de még a hangtani szempontból jellegtelen átvételek tartalmi mondanivalója is sok esetben korszakolási kritérium.

A nyelvtörténet hangtani eseményei természetesen nem ismernek szófaji határokat s az igékkal kapcsolatos megfigyeléseket, a nomenek tanulsága lesz hivatva kiegészíteni, esetleg korrigálni is.

A BTLw. hangtörvényeinek ideje lejárt, elsősorban azért, mert Gombocz a bolgár-török--magyar érintkezést a 600-800-as évek szűk keretei között képzelte el, s csak később látta be, hogy több körülmény is azt javallja, hogy az érintkezés kezdeti időpontját a távolabbi múltba helyezzük. Ezt a felismerését kiaknázni, sajnos nem maradt már ideje. Paasonen a BTLw. bírálatában /NyK. 42 (1913) p. 40/ felveti a kérdést, volt-e értelme megváltoztatni a "Honfoglalás előtti török jövevényszavaink" címét a megszorított "Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache" címre. Gomboczot nyilván az a tapasztalat befolyásolta, hogy régi török jövevényszavaink közt

van ugyan sok, hangtani szempontból különbözős, átvétel, de kifejezetten köztörök jellegű kölcsönzésre nem talált. Hangtani szempontból a két kiadás lényegi különbsége, hogy a Törjövész. mindig a magyar hangalakból indul ki és megfigyeléseit a magyar hangtörténet számára törekszik értékesíteni. A BTLw.-ben ellenben párhuzamos magyar-török hangtörténeti eseményeknek lehetünk tanúi.

Ez alkalommal azt vizsgáljuk, hogy a különböző korzakokban átvett ótörök ige hangfejlődésének melyik stádiumában került nyelvünkbe és milyen további magyar hangtörténeti események sodrába került. Kiderül továbbá, hogy a kazár Birodalom kötelékében már kipszak nyelvi hatással is számolnunk kell, amely átnyúlik a honfoglalás utáni századokra is.

Vokálisok

A BTLw.-ben ezt olvassuk /p. 187/: "...die urtürkischen Vokale a, e, i, ı, o, ö, u, ü in jener Sprachform aus welcher die Lehnwörter herrühren im wesentlichen unverändert erhalten waren". Tekintve, hogy ezáltal a magyarba átkerült török szó vokalizmusának viselkedését csupán a kisebb tömegű igei anyagon vizsgálom, csak az első szótag megfigyelésére szorítkozom. A kapott eredmények ezek szerint részlegesek, de sok esetben fontos adalékokul szolgálnak. Számbavéve a törökben és a magyarban is gyakori hangrendi átcsapást, nem a palatális vagy veláris mivoltot veszem alapul, hanem a nyelvállást, amint azt Ráshnen is teszi /Phon. pp. 90-96/. A vokális-hosszúság kérdésére sem tárek ki, mivel ilyen lezárított anyag alapján érdemlegesen úgy sem vizsgálható. Ugyanez vonatkozik az ä ~ é vokális-zártság kérdésére is, amit Németh is /KCsA. 1. Kieg. (1939) pp. 515-531/ mind a két szófajra kiterjedőleg, egyidejűleg tárgyal.

1. Ótör. a, e

A BTLw. megállapítása szerint az ótörök első szótagbeli a és e vokális általában megmarad jövevényszavainkban /pp. 139, 155/. Tár-
gyalt igéink közül kivételt képez ocsúdik ← ač- 'öffnen' igénc; vö.
a vala ~ volt esetét. De van rá eset, amikor az ótörök első szótag-
beli a-nak i felel meg a bolgár-törökben, illetőleg i > i a magyar-
ban: ír ← yir- ~ közt. yaz- 'schreiben'; tilol ← tör. tıla- ~ közt.
tal- 'Hanf brechen'. A bolg. -török i köztörök a szembenállás jövevény-
szavaink tanúsága szerint igen régi jelenség. ír igénc átvétele ugyan-
is, amint láttuk, már az ugorkorra datálható és tinó ← tinay ~ közt.
tana 'Kalb' az uráli őshaza idejéből való.

Az átvett ótör. e vokális az a-hoz hasonló állhatatosságot tanú-
sít a befogadó magyar nyelvben. Kivételt képez szök igénc, ami egy
ótör. sék- ~ sik- ige átvétele. A szókezdő vokális labializálódását
Németh /KCSA. 1. Kieg. (1939) pp. 526-527/ az ä eredeti zárthangú-
ságának tulajdonítja. Feltűnő azonban, hogy ugyanolyan hangtani kör-
nyezetben a késik ← kěč- ~ kič- ige nem labializálódott.

2. Ótör. o, ö

A BTLw. szerint /p. 147/: "Im Ungarischen bleibt urtürk. o im
ganzen erhalten - auch im Anlaut - und wird in den ältesten Denkmä-
lern fast ohne Ausnahme mit o bezeichnet". Palatális párjáról ugyan-
ezt halljuk: "Urtürk. ö wird im Ungarischen im allgemeinen durch ö
vertreten" /p. 157/.

A BTLw. az ótör. o esetében csak egy kivételt ismer: az arat
igénc ← ótör. ora- 'ernten' és az el nem fogadott, illetőleg az
"Anhang"-ba utalt ápol ← op- igénc. Azóta ezeknek a talányos megfele-

léseknek több esete is ismeretes: áj / ~ ás / ← ótör. ōy -;
áporodik ← ótör. opra -; nyargal / < jargal / ← ótör. yorgala -.
Ugyanezt a hangtani folyamatot példázzák többek között az ugor, ille-
tőleg az uráli őshaza idejére tehető: hattyú ← gotan / vö. Zsirai:
NyK. 47(1928-1930) p. 449/; a harang ← gorang < gonyar / vö. UAJB.
42(1970) pp. 46-52/ nominális átvételeink is. Vagyis számolnunk kell
több esetben egy ősmagyar kori: o > a nyíltabbaválással is. Egy
másik, a BTLw.-ben számba nem vett hangváltozás a szókezdő o és ö
vokálisok delabializálódása a v- protézis következtében. Combecz,
aki korábban még számolt a v- protézis szerepével, a BTLw.-ben már
így nyilatkozik: "Der tschuwaschische Lautübergang: o-, u- > vi-,
vu- ist zweifelsohne nach den ungarisch-tschuwaschischen Berührun-
gen vor sich gegangen". Azóta azonban bebizonyosodott /vö. AOH. 12
(1961) pp. 433-44/, hogy a bolg.-tör.--magyar érintkezések leginten-
zívebb korszaka idején, a v- protézis már szerepet játszott a bolg.-
török hangtörténetben. Ebből a korból származó jövevényigéink: váj
← ōy- 'aushöhlen'; ványad ← on- 'sich entkräften'; ver 'sodor,
fon' ← ör- 'flechten'; verseng ← örüs- ~ közt. özüs- ~ orus-
'wetteifern'.

A delabializálódott szókezdő o-, ö- > va-, ve- számbavétele igen
fontos kronológiai fogódzó. Például mindazok a jövevénytörzsek, ame-
lyek az uráli őshaza nagyállattenyésztő életformájával vannak ösz-
szefüggésben, az eredeti labiális vokálist tükrözik: ökör 'Ochs' ←
ükür; olló 'Zicklein' ← *oylay, amiknek a mai csuvasban vākār és a
vilāk felel meg a jellegzetes -āk végződéssel /vö. Ašmarin, Materialy
...52; Egorov, EtimSl. pp. 48, 58/. Az igék közül pedig ide tartozik
az üdül ← *ödle-, eredeti jelentése 'delel', 'dél időben pihenteti a
jószágot'. Az ótör. *ödle → magy. üdül nyilván egyszerű hanghelyet-
tesítés, a magyarban akkor még hiányzó ö következtében. A nagyállat-
tartás, vagyis az uráli őshaza idejére tehető öriz jövevényigénk is,
amely várható módon megőrizte szókezdő labiális vokálisát.

3. Ótör. u, ü

A BTLw. szerint /pp. 149, 157/: "Urtürk. u und ü wird im Ungarischen durch o und ö vertreten ... der Lautwandel ü > o und ü > ö ist schon im Ungarischen vor sich gegangen". A szúr 'seichen' és tör 'dülden' igék megőrzött vokálisát így magyarázza: "Das ü wurde sehr früh analogisch gedehnt und hat infolgedessen seine ursprüngliche Qualität beibehalten". Ugyanilyen okból maradhatott meg a bús eredeti ótörök vokalizmusa is.

A bolgár-török hangtörténet folyamán az o-, ö- szókezdő labiális vokálisokhoz hasonlóan, az u-, ü- vokálisok elé is egy v- prótézis járult, aminek következtében ez esetben is a szókezdő labiális vokális delabializálódása következett be. Erre az esetre egyelőre csak egy igei példánk van: ver 'üt' ~ bolg.-tör. ver- ~ közt. ur- 'schlagen'.

Végezetül utalok a tárgyalt, az uráli őshaza idejére tehető o > a nyiltabbaválás eseteire, amely a palatális sorban is megismétlődik: telepedik ← tül- ~ közt. tüs- 'sich niederlassen', valamint nominális párjára: dél ← bolg.-tör. tül ~ közt. tüs 'Mittag'. Amikor a bolg.-tör. tül 'Mittag' igei párjának: tül- 'sich niederlassen' átvételére került sor, akkor már megváltozott hangtani események uralkodtak. Dél igénk megőrizte eredeti labiális vokálisát, vagyis világosan későbbi jövevényszó.

4. Ótör. i, í

A sokat vitatott magasnyelvállású veláris i palatalizálódásának kronológiáját a magyarba átkerült ilyen természetű török igék sem árulják el. Az eddigi kutatás eredményeképpen valószínűnek látszik

/vö. Bárczi, Magyar hangtörténet p. 22/, hogy az ómagyar kor elején még lehettek a magyarban veláris i-t tartalmazó nyelvjárások. Az átvett egykori veláris i nyomait, a szavak mélyhangú toldalékolása őrzi.

Az átvett török szavak első szótagbeli i vokálisáról azt mondja a BTLw. /p. 152/: "Dem türk. i steht im Ungarischen i > ē > ö bzw. i > ē gegenüber". Idézett igei példái a söpör és szökik. A söpör ige esetében azonban fennáll a valószínűség, hogy már labializált vokállissal került nyelvünkbe /i. a seper címszót/. A szök ige esetében pedig egy átvett zárt ē-vel kell számolnunk. Első szótagbeli, illetve szókezdő átvett i-re nincs is igei példája a BTLw.-nek. Ilyenek: ijed ← ıye; illik ← İl-; int- ← im-. A fenti: i > ē > ö hangfejlődésre ellenben jó példa az ölt ige ← il-.

Konzonánsok

A mássalhangzó-változások határozottabb körvonalai, a szókezdő, hangzóközi, valamint szóvégi helyzetben való különböző viselkedésük megköveteli, hogy a konzonánsok vizsgálatában ne csak az első szótagra szorítkozzunk, hanem az egész szótestre kiterjesszük a vizsgálódást.

1. Zárhangok szókezdő helyzetben

A török nyelvemlékek szókezdő helyzetben csak a g-, k-exploszívát, a zöngétlen t-dentálist és a zöngés b-labiális konzonánszt ismerik. Erre Gombocz is utal /BTLw. pp. 164, 166/ megjegyezve, hogy ezek nyelvünkben is megőrződtek. A szókezdő g-esetében két kivételre hívja fel figyelmünket homok ← qumaq és harang ← qazan!

Helyesen: harang < qoramy < qonyar /vö. UAJb. 42(1970) pp. 46-52/. Ezek azonban nem kivételek, hanem az uráli őshazában lejátszódott hangtörténeti események.

A zöngétlen dentális t- az igék körében egy eset kivételével megőrződött: döl < bolg.-tör. *tül- ~ közt. tüş- 'fallen'. A zöngés labiális b- kivétel nélküli állhatatosságot mutat.

2. Szóbelseji zárhangok

Az ótörök intervokális zárhangok: -q-, -ɣ-, -k-, -g-, -t-, -d-, -p-, -b- /vö. Räsänen, Phon. 143-148/, az ige átvétele korától függően, különbözőképpen vannak képviselve nyelvünkben. Az igék köréből azonban nem minden esetre van példánk. Adataink tanúsága szerint az intervokális -ɣ- és -g- eltűnt és a két vokális egy hosszú vokálisban vonódott össze: baɣın- > bán; ögür- > ör/ül/, úgyszintén a zöngés -b-, a törökből is kimutatható közbeeső -v- fokon keresztül, ma vokális hosszúságban tükröződik: kérödzik < kevir- < kebir; csúr < čevir- < čebir-; szór < savur- < sabur- stb. Az intervokális ótörök -d- re egyetlen példánk van az üdül ige. Ismerve az ótör. -d- > -đ- > bolg.-tör. -r- ~ közt. -ɣ- hangfejlődés útját, üdül igének hangtani vallomása kortörténeti értékű, vagyis török jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozik. Áttekintve az ótörök hangzóközi zárhangok viselkedését a magyar nyelvtörténetben, azt tapasztaljuk, hogy a zöngés explozívakkal szemben a zöngétlenek állhatatosságot mutatnak.

3. Zárhangok az igető végén

A laringális explozívák a -q és -k megőrződtek az igető végén: tákol < taq-; oktat < uq-; szökik < sek- stb., de zöngés párjuk a -j és -g a bolgár-török nyelvtörténet folyamán korán eltűnt. /Vö. Róna-Tas: NyK. 73(1971) p. 200/. Példák: tör. sög- > magy. szi-d; tög- > magy. tö-r; toj- > magy. tojik, ahol a j hiátus töltő.

Az ótörök tövégi -t-, -d dentálisok közül az utóbbi érdemel különös figyelmet, mert a török hangtörténetben végbement d > ǰ > bolg.-tör. ɣ ~ közt. ɣ hangváltozás fővevényszavainkban, illetőleg igéinkben is képviselve van. Az ótörök -d-re már csak további -ǰ fokán van igei példánk: győz < bolg.-tör. ǰiged-; űz/ekedik/ < ótör. ūd-. Az ótör. -d végső kifejlődése a bolg.-tör. -ɣ ~ közt.-ɣ érdekes módon egyazon igeinken észlelhető: ótör. tīd- 'verhindern' > bolg.-tör. tar- > magy. tar-t 'akadályoz' /visszatart/ és a köztörök tīy- /< tīd-/ > tīyī- /passz./ > magy. tīl-t 'akadályoz' /nem engedélyez/.

Igei példáink tanúsága szerint, amit a névszók vallomása is támogat /vö. UAJb. 46(1974) pp. 109-119/, Ramstedt nem tévedett /Einf. I. p. 87/, amikor azt mondja: "Im Čuw. hat sich das spirantische ǰ sehr früh zu ɣ entwickelt". Ugyanezen a véleményen van Pritsak is, amikor a Nagy-Szentmiklósi aranykincs egyik felirata: tayruɣi 'hángte auf' adatában a -dī, -du múltidőképző folytatását vélte felfedezni. Pritsak észrevételét Päsänen igen fontosnak mondja /ZSlPh. 19(1960) pp. 230-231/. Az ótör. d > ǰ > ɣ hangfejlődés korai regisztrálása kétségtelenné teszi, hogy volt módunk az ótör. -d-, -d̄ konzonáns hangfejlődése végső fokán is átvenni. Párhuzamos vele a köztörök d > ǰ > ɣ hangfejlődés korai megjelenése. Ezzel a tapasztalattal megdől a BTLw. /p. 168/ kijelentése: "Urtürk. d wird im Ungarischen durch d̄ vertreten ... die Berührungen müssen

also schon vor dem tschuw. $\underline{d} > \underline{r}$ (bzw. $\underline{\delta} > \underline{r}$) unterbrochen worden sein". Ezzel szemben amint láttuk, az ótör. $\underline{d} > \underline{\delta} > \text{bolg.}-\text{tör. } \underline{r} \sim \text{közt. } \underline{y}$ hangfejlődés minden esetére van igei példánk is.

4. Spiránsok

A nem sok problémát adó spiránsok közül ezúttal csak az igei átvételek sugallta, a BTLw. álláspontjától eltérő megállapításokra térek ki.

A BTLw. szerint: "Die urtürkische anlautende präpalatale Spirans $\underline{y}$ - ...hat im Ungarischen dreifache Vertretungen: 1. urtürk. $\underline{y}$ - > ung. $\emptyset$; 2. urtürk. $\underline{y}$ - > ung. $\underline{gy}$; 3. urtürk. $\underline{y}$ - > ung. $\underline{sz}$ -"/pp. 179-180/.

Az ótör. $\underline{y}$ - > magy. $\emptyset$ esetére egyetlen igei példánk van: bolg.-tör. " $\underline{y}\underline{ir}$ - / $\sim$ közt. $\underline{y}\underline{az}$ - / > magy. $\underline{ir}$ 'zeichnen, malen; schreiben', ahol a $\underline{y}$ - eltűnésének kronológiai magyarázata van. Nem a tömeges átvételek idején, hanem még az ugor közösségben került nyelvünkbe s a magyar nyelv életében az $\underline{i} > \underline{i}$ palatalizációja folytán a finnugor eredetű szavak analógiájára elvesztette szókezdő $\underline{j}$ hangját. Arra az esetre, amikor az ótör. $\underline{y}$ - megmarad, nincs példája a BTLw.-nek. Ilyen a legrégebbi rétegbe tartozó $\underline{j}\underline{ar}$ < $\underline{y}\underline{or}$ - igénk, ahol a $\underline{j}$ - a magyar nyelvtörténet folyamán ugyancsak a finnugor eredetű szavak mintájára, mélyhangú vokálisok előtt megmaradt. Az ótör. $\underline{y}$ - > magy. $\underline{gy}$ - megfelelés pedig a tömeges átvételeink korában a bolg.-törökben végbement ótör. $\underline{y}$ - > $\underline{j}$ - hangváltozást tükrözi.

A sokat vitatott, de kellően meg nem magyarázott ótör. $\underline{y}$ - > magy. $\underline{sz}$ - esetére egyelőre nincsen igei példánk. Nominális eseteit Gombocz bolg.-török nyelvjárási különbséggel magyarázza /p. 180/.

5. Affrikáták

Török jövevényigéink viszonylatában csak az ótör. č és a tömeges átvételek korára eső ǰ affrikátáról beszélhetünk.

A szókezdő č- megmarad igéinkben: čär- > csökken; čat- > csatol; čevir- > csűr. A késik < keč- ige esetében č > š hangváltozást tapasztalunk, amit korai nyelvjárási különbséggel is magyarázhatunk. Vö. tar. kirg. keš 'apát, die Nacht' adatokat /Radloff II. c. 1181/. De meg van az eset fordítottja is, amikor a hangközözi tör. š-nek a magyarban cs felel meg: boša- > bocsát.

Az ótör. ɣ- > bolg.-tör. ǰ- affrikátának a magyarban gy- felel meg; kortörténeti értékű, mert tudjuk, hogy jóval a csúvasban véghezment ǰ- > š- hangfejlődés előtt, a tömeges átvételek korában meglevő hangállapotot tükrözi.

6. Nazálisok

Szókezdő helyzetben a török nyelvek nem ismernek nazáliszt. Az igei átvételekben tapasztalható tövögi labiodentális m > n hangváltozás már a magyarban ment végbe: tör. im- > imt- > int 'winken'.

A palatoveláris ŋ átvételére két igei példánk van: enger < enŋ- és ványad < bolg.-tör. van- < ótör. enŋ-. A kétféle képviselőt egyelőre csak nyelvjárási különbséggel tudjuk magyarázni, ha csak a nomenek nem szolgáltatnak majd pontosabb felvilágosítással. /Vö. Ligeti: NytudÉrt. 89(1976) p. 197/. Az igék vallomása alapján, a BTLw.-ben megállapított hangmegfelelésekhez adott kiegészítés csak megerősíti Gombocz kijelentését: "...die Quelle der tschuwaschischen Lehnwörter der ungarischen Sprache eine tschuwaschische Sprachform von wesentlich urtürkischen Gepräge gewesen ist". /p. 187/. De hozzá

kell fűznünk, hogy ehhez a bolgár-török nyelvi befolyáshoz a honfoglalás előtt és után is kipcsak nyelvi befolyás is társult.

Hangtani összefoglalás

Régi török jövevényigéink hangtani tanulságainak összegzésében, illetőleg a magán- és mássalhangzók viszonyulásában az ótörök d > đ > bolg.-tör. r ~ közt. y hangfejlődés kronológiáját veszem gerincül, ami a legrégénységben vonul végig a török hangtörténeten.

A legrégebbi, az ugor közösségből az uráli őshazába áthajló és ott folytatódó török nyelvi hatás lényegében az ótörök nyelvemlékek hangállapotát tükrözi azzal a megszorítással, hogy vannak ugyan hangtani szempontból közömbös átvételeink, de egy adatunk sem akad, amelyik kifejezetten köztörök típusú volna.

1. Az uráli őshaza idején az intervokális és szóvégi ótör. d egyformán megőrződött: üdü < ödle- < öd 'idő'. A TESz. vitatott eredetűnek mondja idő szavunkat, de az idő 'délidő' és az üdü 'déli pihenő' kimutatott kétségtelen jelentéstani összefüggése egyidejű átvételük mellett szól. A fennálló megfontolások további kutatást igényelnek. Ebből a korszakból való jár és ír 'zeichnen' ~ 'schreiben' igék is, ahol a szókezdő j-veláris vokális előtt hangtörvényesen megmaradt: jár < yor-, de a palatalizálódott vokális előtt eltűnt: yír- > jír- > ír. Tanúi lehetünk továbbá egy, már az ugor korban megindult és az uráli őshazában folytatódó nyiltabbá-válási folyamatnak: ora- > arat; op- > ápol, yor- > jár; tel/epedik < bolg.-tör. *tül- ~ közt. tűs-. Ez a hangtani jelenség nem terjed ki minden idesorolható igére, aminek az a valószínű magyarázata, hogy az uráli őshaza igen hosszú korszakában, különböző korú átvételekkel kell számolnunk.

2. A magyar nyelvre gyakorolt legnagyobb mérvű bolgár-török hatás a $\underline{d} > \underline{\delta} > \underline{r}$ hangfejlődés középső szakaszára esik, ami nagyjából egybeesik a bolgár-török $\underline{v}$ -protézis feltűnésével. A két hangtani folyamat nyilván nyelvjárásokként különböző időben jelentkezett, mert vannak ugyanolyan hangtani körülmények között átvett szavaink különböző képviseletben: $\underline{úz}/ekedik/ < \text{ótör. } \underline{úd}- \text{és } \underline{váz} < \text{ótör. } \underline{ud} / \text{vö. Nyr. 93(1969) pp. 459-462/}$. A $\underline{váz}$ nomen, eredetileg 'madárijesztő' jelentésű szavunk tanúságtétele rendkívül fontos, mert benne a $\underline{v}$ -protézis és az ótör. $\underline{d}$ későbbi $\underline{\delta}$ foka egyidejűleg jelentkezik. Bolgár-török jövevényszavainknak ez a középső rétege világosan jelzi azt a nagyarányú hangtani elkülönülést, ami a bolgár-török és köztörök nyelvág között az 5.-6. század folyamán végbement.

3. Bolgár-török jövevényszavaink harmadik rétege már a Kazár Birodalom vegyes, bolgár-török és kipcsak-török lakossága körében került nyelvünkbe. Ebből a korszakból vannak kifejezetten bolgár-török és kipcsak jövevényszavaink is, amint az az egyes igék részletes taglalásából kitűnt. Sőt, volt rá példánk, amikor ugyanazt az ótörök igét mind a két nyelvágból, de különböző hangalakban vettük át. A honfoglalás után már kizárólag csak kipcsak /kun, besenyő, úz/ nyelvi hatásról lehet szó.

A BTLw. fogyatékos hangtani ismeretei abból adódnak, hogy a BTLw. megjelenésének idején, a 20. század elején, a török nyelvemlékek gazdag adattára még fel nem tört kincsesláda volt.

Alaktan

A BTLw. az átvett török igékkel kapcsolatban alaktani kérdésekre nem tér ki, aminek az az egyszerű magyarázata, hogy Gombocz szerint: "A magyar igető a török igének tiszta tövét tükrözteti, járulékelemre nem volt szükség, mert a ... török igető ... közvetlenül átléphetett a hasonló hangtestű magyar igék osztályába" /Nyr. 30(1901) pp. 104-109/. Gombocz ezt a véleményét még az 1930-ban tartott ilyen tárgyú egyetemi előadásában is megismétli /vö. Nytudért. 24(1960) pp. 1-30/. Ezt az állásfoglalást megértjük, ha tudjuk, hogy Gombocz nem végzett önálló kutatásokat török jövevényszavaink területén, saját igei etimológiája is csak egy van, a dől ige /Mny. 13(1917) p. 100/. A török eredetű származékokról, mint arat, gyaláz, bocsát stb. egyszerűen azt mondja, hogy "kivételek". Asbóth /Nyr. 30(1901) pp. 221-224/ nyomában válaszol Gombocz fenti megállapítására mondván: "Gombocz nyilván kihagyott a számításból egy mozzanatot, ... amit érdemes lett volna kifürkészni". Az Asbóth ajánlotta "fürkészést" azóta sem végezte el senki. Gombocz fent említett cikke az "Adalék a nyelvkeveredéshez" alcímet viseli, ami világosan jelzi, hogy nem a teljesség igényével íródott, de az általa ismert, homogén igei átvételek alapján kialakult véleményét későbbben sem vizsgálta fölül. /vö. BTLw. pp. 38, 86, 193/. Az utókor pedig nem feszegette tovább régi, török eredetű igéink ügyét, a kivételek okát.

Ha meggondoljuk, hogy a kerekén számítva 2000 éves török nyelvi hatás igei átvételei nem maradhattak idegen testként az új környezetben, hanem minden vonatkozásban bele kellett simulniuk a befogadó magyar nyelv igei alakrendszerébe, akkor az úgynevezett kivételeket más szemmel fogjuk megítélni. Így például az átvett nyiltszótagú török igék, amelyekkel Gombocz nem számolt, mert ilyenekkel nem találkozott, mindig valamelyik deverbális igeképzővel ellátottan illeszkedtek be zárt szótagú igei alakrendszerünkbe: alda- > álat; tüke- > tökél; úgy, amint azt a kivételeknek minősített ora- > arat; jala- > gyaláz igék esetében is láttuk. Az átvett zárt szótagú török ige pedig sok esetben a finnugor eredetű igék analógiájára különböző funkciójú képzővel gyarapodott és ma már csak mint ilyenek élnek: tör. in- → int > int; bay- → bájad > bágyad; og- → apoi > ápol stb. Semmi okunk sincs feltenni, hogy az átvett török ige kivonta volna magát az akkori idők nyelvtörténeti eseményei alól.

Végül az a tétel sem áll, hogy mindig csak a tiszta igetövet vettük volna át. Az átvételt soha sem az alak, a külső megjelenés, hanem a tartalmi mondanivaló irányítja. Képzetten átvett igéink például: árnyad ← arin- /refl./ < är- 'von Kräften kommen'; busszant ← busan- /refl./ < busa- 'erregen' stb. Vannak azután határesetek, amikor nem dönthető el, hogy pusztán, vagy pedig már képzetten vettük-e át az igét, a magyar és török képzők azonos hangalakja és funkciója miatt: gyarat 'fínomít' ← tör. jarat- < jara- 'saubern'. A további kutatás még bővítheti a nem tőalakban átvett igéink számát.

Az itt tárgyalt igékben a -t, -d, -l, -z és -r magyar elemi képző fordul elő részint szótagzáró, részint jelentésmódosító szerepben. Azt például, hogy az átvett török igei képző ne járulhatott volna Gombocz kifejezetten sehol sem állítja, de igen jellemző az utókor magatartása ebben a kérdésben. Németh Gyula például /Melich-Eml. pp. 248-300/ csak nagyon óvatosan jegyzi meg: "Bár ismeretes, hogy

régi török jövevényszavaink közé tartozó igéink képző nélkül, tő-
alakban jöttek át hozzánk ... mégis azt hiszem ... kereshetünk a
magyarban képzős alakban élő török igéket". Ezt a korábban sehol
sem hangoztatott merész elgondolást Németh így magyarázza: "...hiszen
kétségtelenül vannak olyan finnugor eredetű igéink is, amelyeknek
a honfoglalás előtti századokban még megvolt a tiszta tőalakjuk, de
ma már csak képzős alakban élnek". Ebből a tapasztalati tényből kö-
vetkeztet Németh arra, hogy létezhetnek már a magyar nyelv életében
képzővel bővült török eredetű igéink is. Németh igen figyelemre méltó
észrevétele azonban elsikkadt a BTLw. árnyékában.

Jelentéstan

Az MTA Nyelvtudományi Intézete Budapesten, 1974 aug. 22-24. között megrendezett Az etimológia elmélete és módszertana című konferenciája számos érdekes előadásban világosan érzékeltette, hogy az etimológiai kutatásban a jelentés az az Ariadné fonal, amelynek visszagombolyításával eljuthatunk egy kérdéses szó ősi alapjelentéséhez. De ez a visszagombolyítás a nyelvtörténet különböző lépcsőfokain visz keresztül, amiknek igazolniuk kell a felfedezett alapszó valóságát. Vagyis, amint azt Papp László /NytudÉrt. 58(1967) pp. 164-167/ világosan kifejti, a nyelvtörténetnek és az etimológiai kutatásnak karöltve kell haladnia. Ezek egyensúlyát gyér nyelvtörténeti adatok esetén a teremtő fantázia ereje és a helyes kritikai érzék van hivatva pótolni. Kiss Lajos reméli /NytudÉrt. 58(1967) p. 130/, hogy talán nincs messze az az idő, amikor az etimológiai kutatás általános módszertani elveit kodifikálni lehet, de az önálló ítélet kötelezettsége alól ez senkit sem fog fölmenteni. S ez a megállapítás százszorosán fennáll az adattalan korból származó régi jövevényszavaknál, adott esetben török igei átvételeinknél. Ezzel a gondolattal kapcsolatban utalok Mikola Tibor Hangtan és jelentéstan az etimológiában c. cikkére /NytudÉrt. 89(1976) pp. 209-212/, amelyben a következőket mondja: "az a benyomásom, hogy a jelentéstani tényezők súlya, az etimológia egyéb tényezőihez, mindennek előtt a hangtanhoz viszonyítva észrevehetőbben kisebb". Mikola észrevétele

a finnugor etimológiák fölépítésére vonatkozik, de mondanivalója pontosan ráillik a TESz. szócikkeire, illetőleg török gyanús etimológiáira is, ahol általában a szórszálhasogató hangtani boncolgatás dominál, a jelentés rovására. Mentő körülmény, hogy a szerkesztőknek nem állt rendelkezésükre a BTLw. régen esedékes javított kiadása. A szóbanforgó anomáliával kapcsolatban Mikola felveti a kérdést, mivel magyarázható a hangtan előnyben részesítése a jelentés tanúságtételével szemben. Nyilván az, hogy a hangtani változások megfoghatóbbak, a jelentésváltozások ellenben sokszor igen szeszélyesek. Az a fontos, ahogy Mikola is látja, hogy ott, ahol áthidalhatatlannak látszó hangtani szakadékot látunk, de minden egyéb körülmény az egyeztetés mellett szól, ott meg kell kísérelni hidat verni.

Ilyen hídépítő természetű munkának tekintendő ez a kísérlet is, birkózás a bizonytalan, vitatott és ismeretlen eredetűnek mondott igéinkkel.

Feltűnő a kifejezetten érzelmi síkon mozgó török igei átvételeink aránylag nagy száma: áztat, bán, bosszant, búsul, örül, túr stb., ami intenzív együttélést tételez föl. Ide sorolhatók az úgynevezett felesleges átvételek is mint pl. apol 'küssen' ~ finnugor csókol. Az átvett igék nagyobbik, konkrét cselekvést jelentő része a vándorlások során megváltozott életkörülményekkel függ össze, és könnyebben lokalizálható, hangtani kritériumok híján is.

Általában elmondhatjuk, hogy az igei átvételek módjának, az új környezetbe való beilleszkedésük, valamint további hang-, alak- és jelentésfejlődésük megfigyelése, különösen ilyen nagyon régi időkre visszamenőleg nyelv- és művelődéstörténeti szempontból is sokkal több fogódzót ígér, mint az általában nominativusban átvett névszók vizsgálata.

Az egyes igék jelentésköre kivizsgálásának teljességéhez hozzátartozna annak a megfigyelése, hogy más nyelvbe hatolva, ott milyen

szerepet töltenek be. Előfordulhat ugyanis, hogy a tapasztalható
jelentésfejlődés egy-egy láncszemét hiányoljuk és esetleg ott meg-
lelnénk.

Az igei átvételek mondanivalójának minden vonatkozásban igen
fontos tanúságtétele még koránt sincs kellően kiaknázva.

Gazdaság- és művelődéstörténeti alap

Bevezetésül utalok Bartha Antal igen figyelemre méltó cikkére: Gazdaságtörténet és szavak /MNY. 65(1969) pp. 14-25/. Ebben meggyőzően mutat rá, hogy a 8-9. században a Kazár Kaganátus területén virágzott szaltovo-majaki steppei kultúra régészeti leletei megerősítik azt a tényt, hogy az itt lakó egyéb népekhez hasonlóan itt tartózkodása idején a magyarság is az állattenyésztés mellett fejlett ekés földművelést és vele párhuzamosan kerti gazdálkodást is űzött. Bartha Antal utal az idevágó gazdag török eredetű szókincsre, de nem tartozik témakörébe, hogy ezek átvételének körülményeivel is foglalkozzék.

Az ugarságból való kiválás után, amit Györffy a szabirok betérése következményének tart, a magyarság az Urál-vidéki őshazában telepedett le. Itt nyilván a természetadta körülmények folytán szakított elsődleges, zsákmányoló életmódjával s a környező törökség hatására állattenyésztő néppé vált, amit nagyszámú török eredetű állatnevünk is bizonyít. Fejlett állattartásunk eredetére azért érdemes felfigyelnünk, mondja Bartha Antal idézett cikkében /p. 21/, mert megállapított tény, hogy a szarvasmarha magas aránya az állattartásban, az ekés földművelés kezdetét jelenti.

Paasonen a BTLw. bírálatában /NyK. 43(1913) p. 67/ azt mondja: "Egyelőre ... nincsen megbízható történeti támaszpontunk a magyar nyelvbe került csuvas elemek ex quo terminusának a megállapítására".

Történeti támaszpont híján csak magukat a jövevényszavakat foghatjuk vallatóra. Ligeti Bárczira hivatkozva /AOH. 25(1974) pp. 381-390/ azt mondja, hogy az Urál-vidéki őshaza török jövevényszavainak száma érhetően nem nagy: harang, homok, nyár, nyak, ér és talán az ír és író és hozzáfűzi: "A bennük jelentkező hangtani sajátosságok a későbbi törvénytörvényeségektől olykor meghökkentően különböznek" /NytudÉrt. 89(1976) p. 194/. A feltűnő hangtani eltérések okát azonban nem kutatja, amint hogy régi török jövevényszavaink gazdaságtörténeti hátterét szisztematikusan sem vizsgálta eddig senki.

A szójegyzékben tárgyalt igék közül az uráli őshaza idejére tehető a következők: jár 'ide-oda mozog, legel'; öriz 'pásztorkodik'; terel 'jóságot hajt'; üdül 'delel, pihen, kérdezik' és telepedik 'legeltetésre alkalmas helyet keres'. A hangtani szempontból erre a korra tehető áj ~ ás és arat eredetileg 'füvet vig', a kezdeti földművelésre enged következtetni. Ezeknek az igéknek hangtani megjelenése valóban meghökkentő, mert kéri a BTLw. megegyezősodott szabálya keretéből, de a maguk korába helyezve érthető. A Bárczinál /IOK. 2(1952) p. 368/ az uráli őshaza korából származtatott ér igról Lakó azt mondja, hogy egy azonos alapjelentésű finnugor és török ige egybeesésének látja /IOK. 2(1952) p. 368/. ír 'schreiben' igról pedig kimutattuk, hogy ugor kori örökség. A Bárczinál és Ligetinéi ebből a korból származtatott nomenek közül egyedül a harang, eredetileg 'kolomp' mint állattartási műszó érdemel említést /UAJb. 42. (1970) pp. 46-52/. A Bárczinál és Ligetinéi szóbahozott szűkös szókészlet gyakorlatilag azt jelenti, hogy az uráli őshaza hosszú korszakáról nem tudunk semmit. Ezzel kapcsolatban idézem az etnográfus Jankó János szavait: "A magyarság az Urál vidékén tartotta utolsó, több évszázados állomását, mielőtt vándorútját megkezdte ... A néprajzi, antropológiai, nyelvi, történeti és archeológiai adatok együtt jelölik meg ezt a területet olyannak, ahová még biztos nyomok vezet-

nek. Ezt a területet kell tehát tökéletesen megismernünk, alaposan kikutatnunk" /A magyar halászat eredete, Budapest 1900. pp. 524-525/. A tárgy történeti szempontból erre a korszakra tehető török jövevényszavaink vizsgálata, mindenesetre nagyban hozzájárulhat az uráli őshaza akkori viszonyainak megismeréséhez.

A történelem nem pontosan földeríthető eseményei a magyarságot megszokott uráli őshazájából délebbre sodorták, ahol ugyanannak a bolgár-törökségnek délfelől északfelé nyomult, már letelepedett életmódot folytató ágával találkozott a Volga-kanyar vidékén. A békés egymás mellett élést tükrözi a magunkkal hozott gazdag állattenyésztési terminológia további gyarapodása és különösen a mezőgazdálkodásra vonatkozó szókincs feltűnő gazdagodása.

Bartha Antal mutat rá, hogy a 9. századi magyarság a szarvasmarha- és sertésenyésztést a 8-9. századi Don és Dnyeper közötti steppei gazdálkodás színvonalán űzte, ami azt jelenti, hogy állattenyésztésnek és a vele kapcsolatos mezőgazdasági tevékenységnek tradíciója volt.

Jövevényszavaink tanúsága alapján tudjuk, hogy a mai csuvas nyelvnek, a többi törökségtől lényegesen eltérő hangtani arculata ebben a korszakban alakult ki, illetve részben be is fejeződött. Így az ótör. y- ~ bolg.-tör. ŷ- ebből a korból származó jövevényigéinkben is gy- hangalakban tükröződik: gyarat 'kendert fésül' ~ ótör. yarat- stb. De más fontos hangtani események is jellemzik ennek a korszaknak a magyarba került jövevényszavait. Az ótör. -d ekkor már -ǵ fokon jelentkezik: űz/ekedik/ ~ ótör. űd- és folyamatban volt a y- protézis okozta delabializáció. Az uráli őshazában átvett őkör szavunk ekkor már veker-nek hangzott a bolgár-törökben. A belterjesebbé váló gazdálkodásra utal a baromfitartás is. Tyúk szavunkkal egyidejűleg átvettük hasznát hajtó tevékenységének elnevezését a tojik igét is.

A fejlődő mezőgazdaság és állattenyésztés szükségessé tette a háziipar megindulását. Ennek nyomait kötélverő szavunkban fedezzük fel,

ahol a finnugor eredetű kötél szóhoz elkészítése módjának /bolg.-török ver- ~ ótör. ör- 'sodor' / elnevezése járul. Ez a régi keleti mesterség a mai napig fontos háziipari tevékenység volt a csuvasoknál.

Ilyen gazdasági felkészültséggel került a magyarság a Kazár Birodalom kötelékébe, ahol a kötelező harci szolgálat mellett a lakosság letelepült része a magával hozott tapasztalatok alapján, a 8-9. század színvonalán folytathatta gazdálkodását, amint azt Bartha Antal is jól jellemzi. De a Kazár Birodalomban már megindult a társadalmi szervezkedés is. Ekkor került nyelvünkbe a törvény, tanú, bilincs és a kifejezetten kipcsak típusú tílt igénk is. Ide sorolható továbbá bír eredetileg 'hatalma van' jelentésű igénk is, amit a 'parancsoló, rendelkező, ítélkező' jelentésű bíró szavunk dokumentál.

Egy további körülmény amire fel kell figyelnünk, hogy a Kazár Birodalom vegyes nyelvű /bolgár-török, kipcsak/ és vegyes vallású /zsidó, mohamedán, keresztény/ lakossága körében már ideológiai hatások is érthették a magyarságot, ami természetesen elsősorban a vezető rétegre vonatkozik. Ezzel kapcsolatban fontos mondanivalója van Horavcsik Gyulának A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység c. tanulmányában /Szt. István Emlékkönyv I. pp.173-212/, ahol többek között a következőket mondja: "Abból a tényből, hogy a magyarság egészen a honfoglalásig pogány volt ... nem következik, hogy korábban nem került érintkezésbe a kereszténységgel" /p. 174/. De feltűnőnek találja, hogy nem akad szókészletünkben sem eredeti, sem jövevényszó, amely a keresztény fogalomkörbe tartoznék, vagy legalább keresztény hatásokra engedne következtetni. Nem kifejezetten keresztény, de vallásos jellegű tartalommal került nyelvünkbe ebben az időben az irgalmaz, könyörül, és imád igénk, de már csak a honfoglalás utáni keresztény társadalomban töltődtek meg pontosan mai jelentésükkel.

A mondottakkal kapcsolatban utalok Fodor István Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet /MŰT. p. 102/c. tanulmányának fontos megállapítására: "A honfoglaló magyarokéhoz a kelet-európai bolgár-török, főként a volgai bolgár emlékanyag áll a legközelebb. A hasonlóság olyan mérvű, hogy mindenképpen alapot ad a két népesség tartós történeti kapcsolatának föltevésére. Így bolgár-török jövevényszavaink történeti hátterét a régészeti leletek élettel töltik meg".

Történeti háttér

A magyarságnak az időszámításunk előtti évezredben bekövetkezett kiválása az ugor közösségből azzal a következménnyel járt, hogy a délibb, Urál-vidéki öshazájában, jobbra török népek közegeiben, azok nyelvi és kulturális befolyása alá került, ami tulajdonképpen nem volt újkeletű, mert kezdetei még az ugor együttélés korára nyúlnak vissza. Itt a zsákmányoló, /halászó-vadászó/ életmódról a nagyállattartás szintjére emelkedett, mígnem ismeretlen népmozgalmak a Volga-vidék letelepedett bolgár-törököknek közelébe sodorták.

A ETLw. szerint a bolgár-török nyelvi hatásnak ez az ex quo terminusa, de az újabb kutatások alapján ez a határ mindinkább a messzi múltba tolódik ki úgyannyira, hogy pl. Poppe On Some Altaic Loanwords in Hungarian c. tanulmányában /UAS 1(1960) pp. 139-147/ a magyar nyelv altaji jövevényszavairól beszél. Ligeti Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról /MNy. 56(1960) pp. 289-303/ válaszában elmarasztalóan ítélkezik Poppe felfogásáról.

Ami már most Ligeti legújabb korszakolását illeti /vö. NytudÉrt. 89(1976) pp. 193-199/ Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái címen tartott előadásában megállapítja, hogy a nyelvünkre gyakorolt török hatás korán kezdődött és sokáig tartott. Korszakolása a következő: 1. Az ugor kori együttélés jövevényszavai. 2. Az uráli öshaza idejéből származó jövevényszavak. 3. Az 5-6. századra tehető átvételek. 4. A 7-8. század jövevényszavai, ahol már besenyő,

úz és kun jövevényszavakkal is számolnunk kell. Mindent egybevetve szerinte is a magyar nyelvre gyakorolt török nyelvi hatás jó 1500 esztendő től kezdődött.

Ami az önállóvá vált magyar nyelvre gyakorolt török hatást illeti, azt Ligeti, Bárczira hivatkozva /AOH. 15(1952) pp. 383-388/, a nem sokat mondó harang, homok, nyár, nyak, ér és talán ír, író jövevényszavakban látja. Ezzel szemben, amint az az egyes címszavak tárgyalásából kitűnhetett, ebből a korszakból származik, egybehangzó hang- és gazdaságtörténeti érvek alapján, gazdag igei és nominális állattenyésztési terminológiánk. Az időben hosszúra elnyúló, de állítólag csekély török hatásról tanúskodó őshazai tartózkodásra vonatkozólag Ligeti megjegyzi, hogy az írott történeti források jobb kiaknázására lenne szükség. Ez igaz, de ezek soha sem pótolhatják a jövevényszavak helyes következtetéssel feltárt vallomását.

A következő korszakot a tömeges átvételek korát így ítéli meg Ligeti: "Amikor nyelvünkbe kerültek az ócsuvas típusú jövevényszavak, már önálló blokkot alkotott az ócsuvas, szemben a keleti törökség úgynevezett köztörök nyelvével". A bolgár-törökség bizonyos fokú nyelvi különállása: l ~ közt. š; r ~ közt. z; í ~ közt. a azonban már az ugorkori nyelvi hatásban is kimutatható. Vagyis ugyanannak a nyugati török nyelvcsaládnak térben és időben egymást követő nyelvi hatásáról van szó.

A Volga-vidék környékére tehető legnagyobb mérvű bolgár-török nyelvi hatást követi a kazáriai nyelvi befolyás, ami több szempontból vitatott. Pelliot, Poppe, Benzing és Baskakov szerint a kazárok nyelve is bolg.-török típusú nyelv volt. Ezzel kapcsolatban Ligeti fölveti a kérdést: "A kérdés most már az, hogy ócsuvas jövevényszavaink bolgár-török és kazár, vagy csak kazár eredetűek, ez is a jövő kutatás gondja." Ezzel kapcsolatban csak azt jegyezhetjük meg, hogy a Kazár Birodalom kötelékében átvettünk bolgár-török és kipsak

típusú jövevényszavakat is. Hogy a bolg.-török szavakat átadó nép hogy nevezte magát, másodlagos kérdés. Helyesen észrevételezi a továbbiakban Ligeti: "A csuyas nyelv firtatása annyira lenyűgözött mindenkit, hogy szóba sem került annak a lehetősége, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink közt előfordulhatnak köz-török átvételek is". A továbbiakban még hozzáfűzi: "Nem mindig dönthető el megfelelő nyelvi kritériumok híján, hogy a kérdéses török jövevényszó bolgár-török (kazár) vagy valamely más honfoglalás előtti török nyelvből, netalán a kurból származik-e". Amint láthattuk az előzőekben, sok esetben igenis vannak hangtani fogódzók s emellett tárgy és művelődéstörténeti bizonyítékaink is. Sőt, van rá példánk, amikor azt is kimutathatjuk, hogy a kérdéses kipcsek típusú jövevényszó a honfoglalás előtt, vagy pedig már csak utána kerülhetett nyelvünkbe.

A TESz. első kötetének bírálatában azt mondja Kálmán Béla /NyM. 80(1970) p. 452/, hogy az ugorokból 3000 éve kivált magyarság további 2000 éves sorsáról mit sem tudunk, teljes homály fedi. Meglepő ez a kijelentés, amikor bolgár-török jövevényszavainkban a fokrói fokra emelkedő gazdasági élet tükröződik és a Kazár Birodalom vegyes, török nyelvű lakosságától átvett jövevényszavainkban már a társadalmi szervezkedés nyomai figyelhetők meg.

Befejezésül idézem Németh Gyula /vö. A törökség őskora, Berzeviczy-Eml. pp. 158-179/ szavait: "Úgy látom, hogy a törökség őshazája nem Közép- és Kelet-, hanem Nyugat-Ázsiában volt ... a törökség hatalmas ága a bolgár-törökség bizonyos tekintetben jelentősebb volt, mint az egész többi törökség". A magyar és mongol nyelv közös bolgár-török elemei mindenesetre amellett szólnak, hogy a bolgár-törökség a régmúltban a magyarság és a mongolok közt helyezkedett el, kisugározva a maga magasabbrendű kulturáját mind a két nép felé.

Utószó

Záradékul szükségesnek tartom megjegyezni, hogy sem életkörülményeim, sem könyvtári lehetőségeim nem adtak rá módot, hogy minden egyes fölmerült problémának a végére járjak. Ezért utólag hangsúlyozni kívánom, hogy munkámat, illetőleg az egyes török jövevényigékről mondottakat adaléknak, a megfejtés lehetséges útjának tekintem. Várható, hogy a további kutatás során, újabb adatok fölmerülése kapcsán lényegesen módosulnak a szempontok, de egyelőre, mai ismereteink síkján ilyen összefüggésben látom igei átvételeink hang- és tárgytörténeti körülményeit. Továbbá szóvá kell tennem, nem volt rá módom, hogy a címszavakra vonatkozó irodalmat teljes egészében áttanulmányozzam, úgyhogy megeshet, hogy nem egy esetben a plágium vádját vonom magamra. Mert, amint azt tapasztalhattuk, egy-egy jó ötletet a maga idejében elvetett a kritika és csak nagy későre rehabilitált, ha egyáltalán sor került rá.

Továbbá felhívnám a figyelmet a TESz. nagyszámú kétes "finnugor vagy török" etimológiájára. Ezzel kapcsolatban utalok Paasonen még mindig aktuális szavaira: "Solange die Aufgabe (a finnugor nyelvek török elemeinek tisztázása) nicht einigermassen befriedigend gelöst worden ist, läuft die etymologische Forschung auf dem finnisch-ugrischen Gebiete ... stets Gefahr, mit türkischen Lehnwörtern als mit echten finnisch-ugrischen Wörtern zu operieren" /JSFOu. 15(1897) p. 3/.

Felhasznált művek jegyzéke

- AKSOY, Ü. A.: Gaziantep ağızı. 1-3. İstanbul, 1945-1946.
- ALIEV, A. - BÖRIEV, K.: Russko-turkmenskij slovar'. Aşhabad, 1929.
- ALMÁSSY György: Kara-kirgiz nyelvészeti jegyzetek = KSz. 2(1901) pp. 108-122.
- AŞMARIN', N. I.: Materialy dlja izsledovanija čuvaşskogo jazyka. Kazan', 1898.
- AŞMARIN, N. I.: Thesaurus linguae Tschuwaschorum. - Slovar' čuvaşskogo jazyka. 1-17. Kazan' - Čeboksary, 1928-1950.
- ATALAY, B.: Divanı lügat-it-türk. Dizini. "Endeks". Ankara, 1934.
- AZIZBEKOV, H. A.: Azerbajdžansko-russkij slovar'. Baku, 1965.
- BALASSA József: A magyar nyelv szótára. 1-2. Budapest, 1940.
- BÁLINT Gábor: Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. I. Szövegek és fordítás. II. Szótár. III. Nyelvtan. Budapest, 1875-1877.
- BÁLINT Gábor: Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Budapest, 1877.
- BÁLINT Sándor: Szegedi szótár. 1-2. Budapest, 1957.
- BANG, W.: Beiträge zur türkischen Wortforschung. = Turán 1(1918) pp. 289-310.
- BANG, W.: Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. = SHAW. 12(1918) pp. 1-48.
- BANG, W.: Turcica. In: Hommel-Festschrift. Leipzig, 1917. pp. 270-294.

- BANG, W.: Türkisches Lehngut im Mandschurischen. = UJb. 4(1924) pp.15-19.
- BANG, W.: Zur Erklärung der köktürkischen Inschriften. = WZKM. 12(1898) pp.34-54.
- BÁRCZI Géza: Magyar hangtörténet. 2., bővített kiadás. Budapest, 1958.
- BÁRCZI Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1914.
- BÁRCZI Géza: A magyar szókincs eredete. 2., bővített kiadás. Budapest, 1958.
- BÁRCZI Géza: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Budapest, 1951.
- BARTHA Katalin, D.: A magyar szóképzés története. Budapest, 1958.
- BASKAKOV, N. A.: Nogajsko-russkij slovar'. Moskva, 1963.
- BATTAL, A.: İbnü-Mühennâ lügati. İstanbul, 1934.
- BENZING, J.: Lamutische Grammatik mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar. Wiesbaden, 1955.
- BENZING, J.: Tschuwaschische Forschungen. 1-5. ZDMG. 94(1940) pp. 251-267, 391-398, 95(1941) pp. 46-58.
- BOLLER, A.: Zur magyarischen Etymologie. = SWAph. 17(1855) pp.216-245, 316-394.
- BOROVKOV, A. K.: Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII. vv. Moskva, 1963.
- BROCKELMANN, C.: Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšgarī's Divān lügāt at-Turk. Budapest-Leipzig, 1928.
- BÖHTLINGK, O.: Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch. St.Petersburg, 1851.
- BUDAGOV, L.: Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij. I-II. Sanktpeterburg, 1869-1871.

- Budenz-Album. Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványai. Budapest, 1884.
- BUDENZ JÓZSEF: Csuvas közlések és tanulmányok. = NyK. 1(1862) pp.200-268, 353-433.
- CAFEROĞLU, A.: -ABŪ-HAYYÂN: Kitâb al-Idrak li-lisân al-Atrâk. İstanbul, 1931.
- CAFEROĞLU, A.: Uygur sözlüğü. İstanbul, 1934.
- CASTRÉN, A. M.: Versuch einer koibalischen und káragassischen Sprachlehre, nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises. St.Petersburg, 1857.
- Chronica az magyaroknac dolgairól...Mallyot Heltai Gaspar Meg írta Magyar nyeluen. (Colosvarot, 1575.)
- CLAUSON, G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.
- CSŰRY BÁLINT: Szamosháti szótár. 1-2. Budapest, 1935-1936.
- CZEGLÉDY KÁROLY: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Körösi Csoma Kiskönyvtár 8. Budapest, 1969.
- CZUCZOR Gergely-FOGARASI János: A magyar nyelv szótára. 1-4. Pest, /később/ Budapest, 1862-1874.
- DANKOWSKY, G.: Kritisch-etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache. Pozsony, 1833.
- DENY, J.: L'arméno-Coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613). UAlt. Bibl. 4. Wiesbaden, 1957.
- Dialektologik süzlek. Kazan', 1948, 1953, 1958.
- DOERFER, G.: Das Chaladsch - eine archaische Türksprache in Zentralpersien. = ZDMG. 118(1968) pp.79-112.
- DOERFER, G.: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. 1-4. Wiesbaden, 1965-1975.

- Drevnetjurkskij slovar'. Leningrad, 1969.
- EGOROV, V. G.: Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary, 1964.
- Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Budapest, 1918.
- Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, 70. születése napjára. Budapest, 1934.
- Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából. Budapest, 1934.
- Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. Budapest, 1942.
- Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai, Szerk. Bárczi Géza és Benkő Lóránd. Budapest, 1956.
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. Szerk.: Szabó T. Attila. Budapest, 1976.
- ERDŐDI József: Szófejtések. Szeged, 1937.
- FINÁLY Henrik: A besztercei szószedet. Budapest, 1892.
- FRECSKAI János: Mesterségek szótára. 1. rész: Ötven iparág leírása. 2. rész: Ezen iparágak összesített magyar-német és német-magyar szótára. Budapest, 1912.
- GABAIN, A.: Handbuch der Orientalistik, V/1. Turkologie. Leiden-Köln, 1963.
- GABAIN, A.: Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950.
- GABAIN, A.: Türkische Turfan-Texte 1-10. 1929-1959.

GÁLDI László: A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Budapest, 1957.

GOMBOCZ, Z.: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912.

GOMBOCZ Zoltán: Csuvas szójegyzék. = NyK. 36(1906) pp. 1-23, 141-164.

GOMBOCZ Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. Közétette: Ligeti Lajos. Budapest, 1960. Nyelvtudományi Értekezések 24. sz.

GOMBOCZ Zoltán: Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 7. sz. Budapest, 1908.

GOMBOCZ Zoltán-MELICH János: Magyar etymológiai szótár.

1.köt. 1-10. füzet, 2.köt. 11-17. füzet. Budapest, 1914-1944.

GRÉTSY László: A szóhasadás. Egy kevésbé számba vett szóalkotás-mód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében. Budapest, 1962.

GRÖNBECH, K.: Der türkische Sprachbau. I. Kopenhagen, 1936.

GRÖNBECH, K.: Romanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942.

GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948.

HAJDÚ Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966.

Hakassko-russkij slovar'. Pod. red. N. A. Baskakova. Moskva, 1953.

HERMAN Ottó: A magyar halászat könyve. 1-2. Budapest, 1887.

HERMAN Ottó: A magyar pásztorok nyelvkinése. Budapest, 1914.

[A magyarok nagy ősfoglalkozása c. mű 2. köteteként.]

HORGER Antal: Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye. Budapest, 1924.

- HOUTSMA, M. Th.: Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der leidener Handschrift. Leiden, 1894.
- IMRE Samu: Felsőéri tájszótár. Budapest, 1973.
- JARRING, G.: An Eastern Turki-English Dialect Dictionary. Lund, 1944.
- JOKI, A. J.: Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. = MSFOU. 103(1952)
- JOKI, A. J.: Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache. = StOr. 19/1(1953)
- JUDAHIN, K. K.: Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva, 1940.
- KAKUK, S.: Textes salars. = AOH. 13(1961) pp.95-117.
- KÁLMÁN Béla: A mai magyar nyelvjárások. Budapest, 1951.
- KALUŽYNSKY, S.: Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache. Warszawa, 1961.
- Karakalpaksko-russkij slovar'. Pod. red. N. A. Baskakova. Moskva, 1958.
- KASSAI József: Származtató, 's gyökerészó magyar-diák szókönyv. 1-5. Pesten, 1833-1836.
- KATANOV, N. F.: Castréns koibalisch-deutsches Wörterverzeichnis und Sprachproben des koibalischen Dialektes neu transkribiert. = MELAS. 9(1883) pp.97-205.
- KATANOV, N. F.: Kratkij tatarsko-russkij slovar'. Kazan', 1912.
- KATANOV, N. F.: Opyt izsledovanija urjanhajskogo jazyka. Kazan', 1903.
- KATARINSKIJ, V.: Baškirsko-russkij slovar'. Orenburg, 1893.
- Kisedé Szó-Tár, mely A' ritkább Magyar Szókat az A.B.C. rendi Szerént emlékeztető versekben elő-adja. Irtá Erdélyi Baróti Szabó Dávid. Kassán, 1784..

Sz. KISPÁL Magdolna: Ugor-török érintkezés. = NyK. 53(1952) pp.49-64.

KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1978.

KNIEZSA István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1-2. Budapest, 1955.

KOŞAY, H. - AYDIN, O.: Anadilden derlemeler. Ankara, 1952.

KOWALSKI, T.: Über die polnischen Karaimen, ihre Sprache und deren Verhältnis zu den anderen kipčakischen Sprachen. Leiden, 1927.

KOWALSKI, T.: Słownik karaimsko-polsko-niemiecki. In: Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Krakow, 1929. pp. 149-280.

KRESZNERICS Ferenc: Magyar szótár gyűjteményével és deszkózattal. 1-2. Budán, 1831-1832.

KURBANGALIEV, M. - GAZIZOV, N. - KULIEV, I.: Tatarsko-russkij slovar'. Kazan', 1927.

LIGETI Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I. Oriental Reprints. Budapest, 1977.

LIGETI, L.: A propos des éléments "altaïques" de la langue hongroise. = ALingu. 11(1961) pp. 15-41.

B. LŐRINCZY Éva: A Königsbergi Törzsdék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Budapest, 1953.

MAHMUDOV, H. - HUSABAEV, G.: Kazahsko-russkij slovar'. Alma-Ata, 1954.

A magyar nyelv értelmező szótára. Budapest, 1959-1962. 1-7.

A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943.

MALOV, S. E.: Jazyk želtyh ujugurov. Teksty i perevody. Moskva, 1967.

MALOV, S. E.: Pamjatniki drevnetjurkskoj pismennosti. Teksty i issledovanija. Moskva-Leningrad, 1951.

- MALOV, S. E.: Ujgurskij jazyk. Teksty, perevody i slovar'. Moskva-Leningrad, 1954.
- MORAVCSIK, Gy.: Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest, 1942. 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Budapest, 1943.
- MARQUART, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
- MENGES, K. H.: Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions. = Byzantion 21(1951) pp. 85-118.
- MENGES, K. H.: Altaische Kulturwörter im Slavischen. = UAJb. 33(1961) pp.107-116.
- MENGES, K. H.: Bulgarische Substratfragen. = UAJb. 32(1960) pp.104-121.
- MENGES, K. H.: Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan. II. Wiesbaden, 1955.
- MENGES, K. H.: The Turkic Languages and Peoples. UAlt. Bibl. 15. Wiesbaden, 1968.
- MENINSKI, F.: Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae. Vienne, 1680.
- MÉSZÁROS Gyula: Csúvas népköltési gyűjtemény. 1-2. Budapest, 1909-1912.
- MÉSZÖLY Gedeon: Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata. = Univ. Francisco-Josephinae. Acta Phil. 8. Kolozsvár, 1944.
- MÉSZÖLY Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest, 1956.

- MEYNARD, B.: Dictionnaire turc-français. 1-2. Paris, 1881-1886.
- MIKLOSICH, F.: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. 1-2. Wien, 1888-1890.
- MOÓR Elemér: A magyar nyelv régi török és mongol jövevényszavai nyelvtörténeti és őstörténeti szempontból. Szeged, 1939. és Népünk és Nyelvünk, 1939. 1-6. füzet pp. 1-63.
- MOÓR Elemér: A nyelvtudomány, mint az ős- és néptörténet forrástudománya. Budapest, 1963.
- MOSTAERT, A.: Dictionnaire ordos I-III. Peking, 1941-1944.
- MUNKACSI Bernát: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. 1. Magyar szójegyzék s bevezetésül: a kérdés története. Budapest, 1901.
- MUNKACSI Bernát: Csuvas nyelvészeti jegyzetek. = NyK.21(1887-90) pp. 1-44.
- NÉMETH Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930.
- NÉMETH Gyula: Kumük és balkár szójegyzék (Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis) = KSz. 12(1911) pp.91-153.
- NÉMETH Gyula: Török jövevényszók. In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1942 pp.286-300.
- NÉMETH Gyula: A törökség őskora. In: Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a MT Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából. Budapest, 1934. pp. 158-174.
- NÉMETH Gyula: Probleme der türkischen Urzeit. In: Analecta Orientalia memorial Alexandri Csoma de Kőrös dicata (BOH V), Budapestini 1942-1947, pp.57-102.

- Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929.
- Ojrotsko-russkij slovar'. Red. N. A. Baskakov i T. M. Toščakova Moskva, 1947.
- Ormánysági szótár. Kiss Géza hagyatékából szerk. Keresztes Kálmán. Budapest, 1952.
- OSTROUMOV, N. P.: Tatarsko-russkij slovar'. Kazan', 1892.
- PAASONEN, H.: Csúvas szójegyzék. Budapest, 1908.
- PAASONEN, H.: Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen. = FUF. 2.B. (1902) pp. 81-137.
- PAASONEN, H.: Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. = JSFOu. 15/2 (1897) pp. 1-64.
- PAIS-Dezső: A magyar Ósvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975.
- PAPAI-PARIZ-Francisco: [Pápai-Páriz-Ferenc]: Dictionarium latino-hungaricum. Leutschoviae [Lőcse], 1708.
- PAVET de COURTEILLE, M.: Dictionnaire turk-oriental destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Báber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâf. Paris, 1870.
- Pázmány-Péter összes munkái. 1-7. Budapest, 1894-1905.
- PEDERSEN, H.: Neues und Nachträgliches. 2. Gelegentliche Bemerkungen zur Lautgeschichte und Wortgeschichte. = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. Neue Folge. 40 (1907) pp. 173-217.
- PEDERSEN, H.: Türkische Lautgesetze. = ZDMG 57 (1903) pp. 535-561.
- PEKARSKIJ, E. K.: Slovar' jakutskogo jazyka. 1-3. Petrograd-Leningrad, 1917-1930.

- PENAVIN Olga: Szlavóniai (Kórógyi) szótár. 1-3. köt. 1969, 1975, 1978.
- Philologiae Turcicae Fundamenta. I. Wiesbaden, 1959.
- POPPE, N.: A Middle Turkic Text of the Apostles' Creed. Monumenta Serica 24. 1965.
- POPPE, N.: On Some Altaic Loanwords in Hungarian. = UAS. 1(1960) pp.139-147.
- POPPE, N.: Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen. = KCsA. 2(1926-32) pp.65-83.
- POPPE, N.: Die tschuwassischen Lautgesetze. = AM. 1(1924) pp.775-782.
- POPPE, N.: Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen. = UJb. 7(1927) pp. 151-167.
- POPPE, N.: Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien. = Islamica 1(1925) pp. 409-427.
- POPPE, N.: Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Wiesbaden, 1960.
- PRITSAK, O.: Die bulgarische Fürtsenliste und die Sprache der Protobulgaren. UAIt. Bibl. 1. Wiesbaden, 1955.
- PRITSAK, O.: Kāšgarī's Angaben über die Sprache der Bulgaren. = ZDMG. 109/1(1959) pp.92-116.
- PRÖHLE, W.: Balkarische Studien. = KSz. 15(1914-15) pp. 165-276.
- PRÖHLE Vilmos: Baskir nyelv tanulmányok. = KSz. 5(1904) pp.228-271.
- PRÖHLE, W.: Karatschajisches Wörterverzeichnis. = KSz. 10(1909) pp.83-150.
- RADLOFF, W.: Phonetik der nördlichen Türksprachen. Leipzig, 1882-83.

- RAMSTEDT, G. J.: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. 3. Register. = MSFOu. 104(1966)
- RAMSTEDT, G. J.: Kalmükisches Wörterbuch. Helsinki, 1935.
- RAMSTEDT, G. J.: Studies in Korean Etymology. = MSFOu. 95(1949)
- RAMSTEDT, G. J.: Zur Frage nach der Stellung des tschuwassischen. = JSFOu. 38(1922)
- RAMSTEDT, G. J.: Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen. = JSFOu. 28(1912)
- RÁSONYI, L.: Der Volksname Berendéj. In: Seminarium Kondakovianum. Praha, 1939. pp.219-226.
- RÄSÄNEN, M.: Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. = StOr. 15(1949)
- RÄSÄNEN, M.: Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen. = StOr. 21(1957)
- RÄSÄNEN, M.: Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. = MSFOu. 50(1923)
- RÄSÄNEN, M.: Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. = MSFOu. 48(1920)
- RÄSÄNEN, M.: Türkische Miscellen. = StOr. 25/1(1960) pp. 3- 22.
- RÄSÄNEN, M.: Uralaltaische Wortforschungen. = StOr. 18/3(1955)
- RÄSÄNEN, M.: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969.
- RÉDEI Károly-RÓNA-TAS András: A bolgár-török - permi érintkezések néhány kérdése. = NyK. 77(1975) pp. 31-43.
- REGULY Antal: Csuvas példamondatok. = NyK. 2(1862) pp. 189-280.
- RÓNA-TAS András: Az altáji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. Kézirat. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1970.

- RÓNA-TAS, A.-FODOR, S.: Epigraphica Bulgarica. Studia Uralo-Altaica 1. Szeged, 1973.
- RÓNA-TAS, A.: A Volga Bulgarian Inscription from 1307. = AOH. 30(1976) pp. 153-186.
- SÁNDOR István: Sokféle. 1-12. Győrött, később Bétsben, 1791-1803.
- SAURANEAEV, N. T.: Russko-kazahskij slovar'. Moskva, 1954.
- SAUVAGEOT, A.: Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. Paris, 1930.
- SEREBRENNIKOV, B. A.: Zur Frage nach dem Ursprung der prothetischen Konsonanten y und j im Tschuwaschischen. = AOH. 19(1966) pp. 57-65.
- SEVORTJAN, E. V.: Etimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov. I. Moskva, 1974.
- SZABÓ Dénes: A magyar nyelvelékek. 2., bővített kiadás. Budapest, 1959.
- SZAMOTA István-ZOLNAI Gyula: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Budapest, 1902-1906.
- SZAMOTA István: A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. Budapest, 1894.
- SZARVAS Gábor-SIMONYI Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvelékektől a nyelvújításig. 1-3. Budapest, 1890-1893.
- SZILY Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. 1-2. Budapest, 1902-1908.
- SZINNYEI József [szerk.]: Magyar tájszótár. 1-2. Budapest. 1893, 1897-1901.
- Tarama sözlüğü. 1-6. Ankara, 1963-1972.

TEKIN, T.: A Grammar of Orkhon Turkic. Uralic and Altaic Series.

Vol. 69. Indiana University, Bloomington, 1968.

THOMSEN, V.: Inscriptions de l'Orkhon. = MSFOu. 5(1896)

THOMSEN, V.: Turcica. = MSFOu. 37(1916)

THÜRY József: A "Behdset-ül-lugat" című csagatáj szótár.

Budapest, 1903.

THÜRY József: Magyar-török összehasonlító szótár. Halas, 1889.

Kézirat.

TOIVONEN, Y. H.: Türkische Lehnwörter im Ostjakischen. = JSFOu.

52(1943-44) pp. 1-20.

TROJANSKIJ, A.: Slovar' tatarskogo jazyka. I. Kazan', 1833.

II. Kazan', 1835.

Tuvinsko-russkij slovar'. Pod.red. D. A. Pal'mbaha. Moskva, 1955.

Türkçe sözlük. Ankara, 1969.

Tűzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Balassa József közre-
működésével írta Simonyi Zsigmond. 1. Magyar hangtan és alaktan.

Budapest, 1895.

Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Szerk. Kriza János

Kolozsvárott, 1863.

VÁMBÉRY Ármin: Abuska. Csagatájtörök szógyűjtemény. Pest, 1862.

VÁMBÉRY A.: Čagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867.

VÁMBÉRY Ármin: Magyar és török-tatár szöveggyűjtemények. = NyK.

8(1870) pp.109-189.

VÁMBÉRY Ármin: A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság
kezdeté és fejlődése. Budapest, 1914.

VERBICKIJ, V. I.: Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij
tjurkskogo jazyka. Kazan', 1884.

Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum
lingvarum vocabula collegit.... Gyarmathi Sámuel. Bétsben, 1816.

VOROB'EV, N. I.-L'VOVA, A. N.-ROMANOV, N. R.-SIMONOVA, A. R.:
Čuvaši. 1. Čeboksary, 1956.

VOSKRESENSKIJ, L.: Russko-tatarskij slovar'. Kazan', 1894.

WICHMANN, Y.: Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen
Sprachen. = MSFOu. 21(1903)

WICHMANN, Y.: Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó-
und des Hétfaluer Csángódialektes. Helsinki, 1936.

Zágoni Mikes Kelemen törökországi levelei. Budapest, 1906.

ZAJĄCZKOWSKI, A.: Sufiksy imienne i czasownikowe w języku
zachodniokaraimskim. PAU. MCO. 15. sz. Krakow, 1932.

ZENKER, J, Th.: Dictionnaire Turc-Arabe-Persan. 1-2. Leipzig,
1866-1867.

ZOLOTNICKIJ, N. I.: Kornevoj Čuvašsko-russkij slovar'. Kazan',
1875.

ZÜBEYR [KOŞAY], H.- REFET, I.: Anadiliden derlemeler. Ankara, 1932.

K. Palló Margit publikációinak jegyzéke (1921-1982)

1. Bang, W/ilhelm/: Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. /Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Jahrg. 1918. 12. Abh. /-Kőrösi Csoma Archivum, 1. köt. Bp. 1921. 1. sz. 85-89. p. Ism.
2. Melich János: Bolgárok és szlávok. /1-2. rész. = MNy. 1921.17. köt. 1-3. sz. 1-15. p. és 4-6. sz. 65-78. p./ = Kőrösi Csoma Archivum, Bp. 1921. 1. köt. 2. sz. 169-171. p. Ism.
3. Németh Gyula: Török jövevényszavaink középső rétege. /MNy. 1921. 17. köt. 1-3. sz. 22-26. p./ = Kőrösi Csoma Archivum, Bp. 1921. 1. köt. 2. sz. 171-172. p. Ism.
4. Hóman Bálint: A székelyek eredete. /MNy. 1921. 17. köt. 4-6.sz. 90-107. p. / = Kőrösi Csoma Archivum, Bp. 1921. 1. köt. 2. sz. 172-173. p. Ism.

1922

5. Toportván. = Kőrösi Csoma Archivum, Bp. 1922. 1. köt. 3. sz. 234- 236. p.
6. Lewy, Ernst: Einige Wohllautsregeln des Tscheremissischen. /Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Berlin, Jahrg. 1919. Band 25. 454-462.p./ = OLZ., Leipzig, 1922. Jahrg. 25. Heft 7., 322-324. p. Ism.

II

7. Winkler, H/einrich/: Die altaische Völker- und Sprachenwelt. Leipzig-Berlin, 1921. = Ung.Jb., Berlin-Leipzig, 1922. Band 2. 78-80. p. Ism.
8. Simchowitsch, Jacob Naphtali: Studien zu den Berichten arabischer Historiker über die Chazaren. Berliner Dissertation, 1920. = Ung.Jb., Berlin-Leipzig, 1922. Band 2. 157-160.p. Ism.

1923

9. Kritisch-bibliographischer Jahresbericht der estnischen Philologie./Hrsg.: Von der gelehrten estnischen Gesellschaft bei der Universität Dorpat. Band 1. Jahrg. 1918. Dorpat, 1922./ = Ung.Jb. 1923. Band 3. 83-84. p. Ism.
10. Kököröcsin. = KyK. 1923-27. 46. évf. 154-158. p.

1924

11. Le Coq, A. von: Türkische Manichäica aus Chotscho 3. Müller, F.W.K.: Uigurica 3. = Kőrösi Csoma Archivum, Bp. 1924. 1. kötet. 4. sz. 326-330. p. Ism.
12. Braun, Friedrich: Die Urbevölkerung Europas und die Herkunft der Germanen. Japhetische Studien zur Sprache

III

und Kultur Eurasiens. /Hrsg.: Braun, E.-Marr, N., Berlin
Stuttgart-Leipzig, 1922./ = Kőrösi Csoma Archivum, Bp.
1924. 1. köt. 4. sz. 337-339.p. . Ism.

- 13.Tagányi, Karl: Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung
in Ungarn: Ungarische Bibliothek für das Ungarische Institut
an der Universität Berlin. Berlin-Leipzig, 1922. = Kőrösi
Csoma Archivum, Bp. 1924. 1. köt. 4. sz. 339-341. p. . Ism.

1931-1934

- 14.Az oszmán-török találósvers. = NyK. 48. köt. 1931-1934,
207-228. p.

1956

- 15.Egorov, V.G.: Szovremennüj csuvasszkij literaturnüj jazük
v szravnitel'no-izstoricsecszkom oszvescseni. Csaszt' 1.
/A mai csuvas irodalmi nyelv összehasonlító-történeti meg-
világításban. 1./ Csuvasszkoje goszudarsztvennoe izdatel'-
sztvo. Csebokszarü, 1954. = NyK. 1956. 57. évf. 310-313.p.
Ism.

IV

16. A magyar úr szó eredete. = MNy. 1956. 52. évf. 2. sz.
157-167.p.

1957

17. Úz, úszó. = MNy. 1957. 53. évf. 1-2. sz. 214-216. p.

1958

18. Die sachlichen Grundlagen der Entlehnung des ungarischen
Wortes Sárkány /Drache/. = Aethn., 1958. 6. évf. 3-4. sz.
434-440.p.

19. "Vr ar Mihál archangal". = MNy. 1958. 54. évf. 3-4. sz.
542-544. p.

1959

20. Hungaro-Tschuwaschica. 1. [rész]: Die protobulgarischen
Sprachdenkmäler und das altschuwaschische Lehngut der
ungarischen Sprache. 2. [rész]: Zur Chronologie des

V

tschuwaschischen Lautwandels d>r. = UAJb. 1959. Band 31.
239-259. p.

1960

21. Munkácsi Bernát jelentősége a magyar turkológiában. = IOK.
1960. 16. évf. 1-4. sz. 397-402. p.
Korreferátum

1961

21. Var szavunk etimológiájához. = NyK. 1961. 63. évf. 1. sz.
217-219. p.
22. Zum Problem der ungarischen Wortgruppe: égyház /igykő,
igyfon/; ügyüfa; ünnep, üdvöz, ünnepet ülni. = ALingu.,
1961. 11. évf. 1-2. sz. 163-173. p.
24. Zur Frage der tschuwaschischen y- Prothese. = AOr. 1961.
12. évf. 1-3. sz. 34-44. p.
25. Die Vertretung ung. sz-/s/ <türk. j- in den alten türkischen
Lehnwörtern der ungarischen Sprache. = UAJb. 1961. Band 33.
Heft 1-2. 128-135. p.

VI

1962

26. Gyarló, gyarlandó, gyarlik. = MNy. 1962. 58. évf. 4. sz.
487- 490. p.

1963

27. Telek 'Grund' - telek 'Riemen' . = Szótörténeti és szófej-
tő tanulmányok. Szerk. Pais Dezső - Benkő Lóránd. Bp. Akad.
Kiad. 1963. 191-199. p. /Nyelvtudományi Értekezések. 38. sz./
28. A váj ige és az áj-ái-nomenverbum összefüggése. = NyK. 1963.
65. évf. 1. sz. 180-184. p.

1964

29. Ein alttürkischer Fachausdruck der Fischerei in den un-
garischen Urkunden. /Zur 50. Jahreswende des Erscheinens
der BTL von Zoltán Gombocz/. = UAJb. 1964. Band 35. 56-63.p.

1966

30. Jár. = NyK. 1966. 68. évf. 2. sz. 433-436. p.

VII

1967

31. Zu den ältesten alttürkischen verbalen Entlehnungen der ungarischen Sprache. = AOr. 1967. Tom. 20. Fasc. 1. 111-118. p.

1968

32. "Az idő és társai"-hoz. = NyK. 1968. 70. évf. 1. sz. 174-180. p.

1969

33. Megjegyzések a TESz. három címszavához. 1.: Gyöz. 2.: Búza. 3.: Gyarmat. = NyK. 1969. 71. évf. 1. sz. 137-141. p.
34. Nyargal. = MNy. 1969. 65. évf. 4. sz. 459-462. p.
35. Csipkeverő, kötélverő, marokverő. = Nyr. 1969. 93. évf. 2. sz. 282-285. p.
36. Váz 'madárijesztő'. = Nyr. 1969. 93. évf. 4. sz. 471-474. p.

1970

37. Die Herkunft des ung. Wortes harang 'Glocke'. = UAJb. 1970. Band 42. 46-52. p.

VIII

38. A TESz arat, ápol és borít igéjéhez. = NyK. 1970. 72. évf. 1. sz. 170-174. p.
39. Az igésítő képzők kérdéséhez. /Hozzászólás Kiss Jenő: "Az igésítő képzők kérdéséhez" /MNy. 1968. 64. évf. 445-449. p./ c. cikkéhez/. = MNy. 1970. 66. évf. 1. sz. 75-78. p.
40. A Magyar Nyelvjárások Atlasza 78./sz. térk./ gaz 'mauvaise herbe' térképéhez. = NyK. 1970. 72. évf. 2. sz. 431-436. p.
41. Gyaláz. = MNy. 1970. 66. évf. 3. sz. 333-334. p.
42. Agár. = Nyr. 1970. 94. évf. 4. sz. 471-474. p.

1971

43. Die mittlere Stufe des tschuwaschischen Lautwandels d > r. /Zum Andenken an Nikolaj Ivanovič Asmarin /1870-1933/ anlässlich seines 100. Geburtstages./ = UAJb., 1971. Band 43. 79-88. p.
44. Ung. gyúl 'sich entzünden' und gyújt 'entzünden' und ihr türkischer Hintergrund. = Studia Turcica, ed. L. Ligeti, Bp. 1971. Akad. Kiad. 375-383. p.
45. A Törő vezetéknevén kapcsán. = MNy. 1971. 67. évf. 2. sz. 213-216. p.

1972

46. Zur Etymologie des ungarischen Verbs: üdül-. AOr., 1972.
Tom. 25. Fasc. 1-3. 405-412. p.
47. Verseny 'der Wettfeiler'- verseng 'wetteifern'. = NyK. 1972.
74. évf. 1. sz. 197-199. p.
48. MSzFE és a TESZ árt, ölt és int szócikkeihez. = NyK. 1972.
74. évf. 2. sz. 427-433. p.
49. A ver¹ és a ver² /igék összefüggése/. = MNy. 1972. 68. évf.
3. sz. 294-299. p.

1973

50. Tojik. = MNy. 1973. 69. évf. 2. sz. 216-217. p.
51. Az ondó etimológiájához. = MNy. 1973. 69. évf. 4. sz.
480-481. p.

1974

52. Ung. tor 'Gastmahl, Bewirtung' zu alttürk. tođ- 'sich
sättigen'. = UAJb. 1974. Band 46. 109-119. p.

53. A. N. gyarat 'gerebenez', gyárat, gyarapodik igék össze-
függése. = MNy. 1974. 70. évf. 2. sz. 206-209. p.
54. Szemmel ver. = Nyr. 1974. 98. évf. 2. sz. 236-238. p.
55. Farkas-ordas. = Nyr. 1974. 98. évf. 3. sz. 348-351. p.

1975

56. A talál magyarázatához. = MNy. 1975. 71. évf. 1. sz.
69-71. p.
57. Józan. = MNy. 1975. 71. évf. 4. sz. 458-459. p.
58. Taraj. /taréj-taré/.

1976

59. Honfoglalás előtti török igei átvételeink problémái. =
Az etimológia elmélete és módszere. Az 1974. augusztus
22. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia elő-
adásai. Szerk. Benkő Lóránd - K. Sal Éva. Bp. 1976. Akad.
Kiad. 230-234. p. /Nyelvtudományi Értekezések 89. sz./
60. Ocsúdik. = MNy. 1976. 72. évf. 3. sz. 339-340. p.
61. Ténferog. = Nyr. 1976. 100. évf. 3. sz. 339-341. p.

XI

1977

62.Bús. = Nyr. 1977. 101. évf. 1. sz. 104-106. p.

1978

63.Ist ung. szán- 'denken' eine Entlehnung aus dem Türkischen?

/Dem Andenken Sir Gerard Clauson gewidmet/. = UrAltJb.,

1978, Band 50. 116-121. p.

64.Kajtat és kajtár. = NyK. 1978. 80. évf. 1. sz. 166-169. p.

65./Válasz/ Schütz Ödön "Egy régi török lovas kifejezésünkről"

című cikkére. /MNy. 73, 67./ = MNy. 1978. 74. évf. 1. sz.

128. p.

66.Köpcös. = MNy. 1978. 74. évf. 4. sz. 480. p.

67.Sárkány. = Nyr. 1978. 102. évf. 4. sz. 472-474. p.

1979

68.Még egyszer a HB. unuttei szavához. = MNy. 1979. 75. évf.

4. sz. 472-473. p.

69.A kies, kietlen etimológiájához. = Nyr. 1979. 103. évf. 4. sz.

472-473. p.

XII

1980

70. Kihalt Endő szavunkhoz. = MNy. 1980. 76. évf. 3. sz. 342-343. p.
71. Öre, Őrje. = MNy. 1980. 76. évf. 4. sz. 471-472. p.
72. Barkácsol. = Nyr. 1980. 104. évf. 2. sz. 248-249. p.

1981

73. Bún. = MNy. 1981. 77. évf. 1. sz. 86-87. p.
74. Komor. = MNy. 1981. 77. évf. 2. sz. 208. p.
75. Koldua. = Nyr. 1981. 105. évf. 1. sz. 92. p.
76. Börtön. = Nyr. 1981. 105. évf. 1. sz. 93-94. p.
77. Irmag. = Nyr. 1981. 105. évf. 3. sz. 363.-364. p.

1982

78. Mongolios jövevényszavainkhoz. = MNy. 1982. 78. évf. 97-98. p.
79. Nyáq. = MNy. 1982. 78. évf. 2. sz. 204. p.

Összeállította Dr. Takáts Károlyné

B 1038₅₉

**Készült a Cs. m.-i ZÖLDÉRT Szakszervezeté Üzemében,
Sziged, Dorozsmai út 41.
Telefon: 13-611, Telex: 83-315.
Felelős vezető: Illés Mihály**

